Samaj Foundation Chen

હાસ્ય કૌતુક

રમણલાલ સોની

-૦-

જીવન
સાહિત્ય
મંદિર
મું...

mai Gurukul Kangri C

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત

હાસ્ય કૌતુક

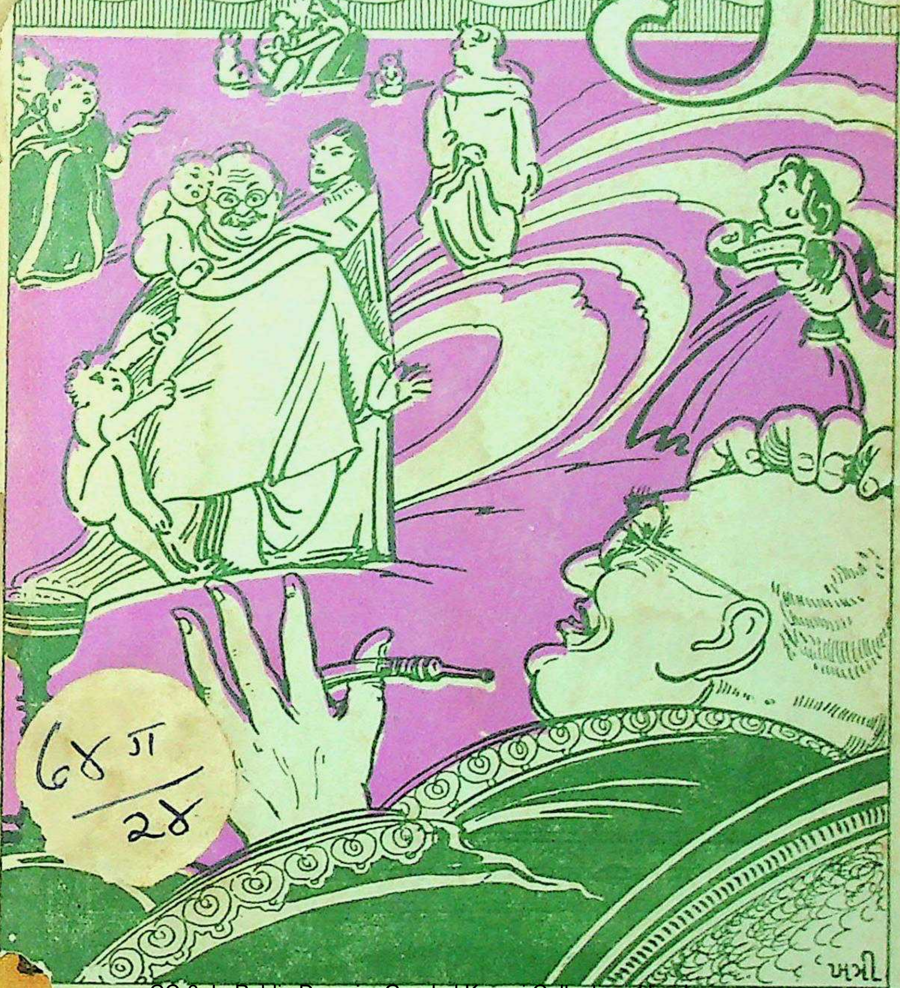

64 ग
24

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्
पुस्तक संख्या 68 ग/28
पञ्जिका-संख्या.... ...25080
पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

22080

…ाक प्रमाणीकरण ११८४-११८…

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः
पुस्तक सं० ... 68 ग/28
आगत सं० ... 22080
तिथि ...
गुरुकुल कांगड़ी

CHE KED 1973
Initial

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત

હાસ્ય કૌતુક
અને
વ્યંગ કૌતુક

: અનુવાદક :

રમણલાલ સોની

શ્રીકાન્ત ભા. ૧–૨–૩–૪, વિપ્રદાસ, સાવકીમા, શેષ પ્રશ્ન, સ્વામી, પ્રભાતકિરણો, શરદવાણી, નગરલક્ષ્મી, ગુપ્ત ધન, મીનાક્ષી, વિજ્ઞાન-બાણુ, ચિરકુમાર સભા, વરમાળા, નિરિબાલા વગેરેના અનુવાદક

સોલ એજન્ટ

જીવન સાહિત્ય મંદિર

બુકસેલર્સ : : પબ્લિશર્સ

૪૦૪, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ. ૨

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમણલાલ
વ્યવસ્થાપક: શરદ કાર્યાલય
મોડાસા [જી. અમદાવાદ]

પ્રથમ આવૃત્તિ

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

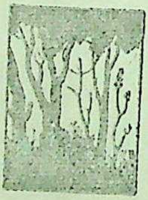

મુદ્રક :
મણીલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી નગીનદાસ પારેખ

તથા

શ્રીમતી વાસંતીબેન પારેખ

ને

સસ્નેહ સમર્પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમણલાલ સોનીનું બાલ-કિશોર સાહિત્ય

રામાયણ કથામંગલ	૨-૮-૦
ભાગવત કથામંગલ	૧-૪-૦
ઉપનિષદ કથામંગલ	૧-૦-૦
બાટલીનો ભૂત	૩-૦-૦
ખેલાડી	૩-૦-૦
કુમાર કથાઓ	૩-૦-૦
વીંટીની શોધમાં	૨-૦-૦
ચાણક્ય	૨-૦-૦
વિજ્ઞાનબાજુ	૨-૧૨-૦
પટેલ પટલાણી	૩-૦-૦
જાદુઈ ચક્રી	૩-૦-૦
જગતના ઇતિહાસની વીરકથાઓ	૦-૮-૦
શિશુ સંસ્કારમાળા—પહેલો સેટ ૧૨ ચોપડીઓ	૪-૮-૦

●

રમણલાલ સોનીનું રવીન્દ્ર-સાહિત્ય

ગોરા ભાગ ૧-૨	૮-૦-૦
નગરલક્ષ્મી	૩-૮-૦
ગુપ્તધન	૨-૮-૦
વનમાળા	૪-૦-૦
ગિરિબાલા	૪-૪-૦
ચિરકુમાર સભા	૪-૦-૦
હાસ્યકૌતુક-વ્યંગકૌતુક	૩-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪ ૪, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨ : : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

કવિવર રવીન્દ્રનાથ કૃત 'હાસ્યકૌતુક' અને 'વ્યંગકૌતુક' ને ગૂજરાતીમાં રજૂ કરતાં, ખરેખર, મને ખૂબ આનંદ થાય છે. આ બન્ને કૃતિઓ વિષે હું પોતે કંઈ કહું તે કરતાં પ્રસિદ્ધ રવીન્દ્રસાહિત્ય વિવેચક શ્રી નીહારરંજન રાય મહાશયના શબ્દો અહીંયાં ઉતારું છું:

'પચાસેક વર્ષ પહેલાંની દેશની સામાજિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે તે વખતે જ્યારે એક તરફથી નવા વિચાર-પ્રવાહોનો મારો આવવા માંડયો, ત્યારે બીજી તરફથી આપણા સંકુચિત ગતાનુગતિક જીવનની અનેક ત્રુટિઓ, દુર્બલતાઓ, આત્મ-વંચનાઓ, અસંગતિઓ અને હાસ્યાસ્પદ આચારવિચારોનો બચાવ શોધાવા માંડયો. એમાં મન અને બુદ્ધિને કોરાણે મૂકવામાં આવી. કવિનું ચિત્ત, આથી ખૂબ વેદના અનુભવવા લાગ્યું. તેમણે અતિ તીવ્ર શ્લેષ અને વ્યંગ દ્વારા એની ઠેકડી શરૂ કરી. એ ઠેકડીની પાછળ કેવળ દેશહિતની ભાવના નહોતી, પણ નિર્મલ આમોદપ્રમોદની ઇચ્છા પણ હતી.

'આ બે હેતુથી કવિએ હાસ્યકૌતુક–વ્યંગકૌતુક રચના કરી છે. 'હાસ્યકૌતુક' બંગાળી સમાજમાં કિશોરોથી માંડી વૃદ્ધો સુધી સૌને હસાવ્યા છે. એ હાસ્ય નિર્મળ અટ્ટહાસ્ય છે, એમાં તીવ્ર શ્લેષ નથી, કે વ્યંગના વીજળી–ઝબકારા નથી પહેલેથી છેડે સુધી ખરેખરું હાસ્ય અને કૌતુક છે, જાણે શરદઋતુની સવારનો સોનેરી તડકો!

'વ્યંગકૌતુક'માં શ્લેષ અને વ્યંગ તીક્ષ્ણ છે, એના ચાબખા તીવ્ર છે, અને કોઈ કોઈ વખત નિષ્ઠુર પણ છે. 'વશીકરણ' આમાં જુદું તરી આવે છે. એમાં તીવ્ર વ્યંગ અને શ્લેષ છે, પણ પાત્રો પ્રત્યે કવિના દિલમાં સ્નેહ અને કરુણા છે. આથી કરીને એનો રસ ઊંડો જામે છે. 'ચિરકુમાર સભા' સિવાય આની તોલે આવે એવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સફળ પ્રહસન કવિએ બીજું લખ્યું નથી. 'મફત સલીદા'માં નાટકનો એકે ગુણ નથી. પણ એમાં જે વ્યંગશ્લેષવિહીન, નિર્મળ હાસ્યરસનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે તેવો જવલ્લે જ બીજે જોવા જડે છે. ખરેખર એ એક નિર્મલ રસરચના છે.

'વૈકુંઠનો પોથી' જાણે હાસ્યથી ઉજળી અને કરુણાથી મધુર એવી એક નાનકડી વાર્તા છે. નિર્મળ હાસ્યરસથી એ ભરપૂર છે. વૈકુંઠના જેવો માણસ દુનિયામાં મશ્કરીને જ પાત્ર બને, પરંતુ કવિએ અપૂર્વ સહૃદયતાથી તેની બાહ્ય ઘેલછાની પાછળ છુપાયેલું મધુર અને સુંદર હૃદય પ્રગટ કર્યું છે. એમાં કવિની અદ્ભુત સફળતા છે. કવિના બીજા કોઈ પણ હાસ્યપ્રધાન નાટકમાં આવું કરુણાળુ માધુર્ય અને સહૃદયતા જોવા મળતાં નથી.

આમોદપ્રમોદ વિષે કવિ કહે છે કે 'સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોય તો ઝાડ સારી રીતે ખીલે નહિ, તેમ આમોદપ્રમોદ ન હોય તો માણસનું મન પણ સારી રીતે ખીલી શકતું નથી. આમોદ કરવાનું કહેવું પડે કે એ જ નવાઈની વાત છે! પણ આપણા દેશમાં એ કહેવું પડે છે! આપણા આમોદમાં પ્રફુલ્લતા નથી, ઉલ્લાસ નથી; કામકાજ અને જીવવાની ચિંતામાં આપણે એવા ડૂબી ગયા છીએ કે આપણને અકાળે બુઢાપો આવી ગયો છે. વિશુદ્ધ આમોદપ્રમોદને આપણે છોકરમત સમજીએ છીએ ને કહીએ છીએ કે ડાહ્યા માણસોનું, કામગરા માણસોનું એ કામ નહિ. પરંતુ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે ખરેખરા કામગરા લોકો જ આમોદની મજા માણી જાણે છે.'

આપણે ગૂજરાતીઓ કામગરા તો છીએ જ, મને વિશ્વાસ છે કે કવિવરના આમોદની મજા આપણે માણી જાણીશું.

કવિવરના આવા સુંદર ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિમાં સહાયરૂપ થવા માટે મારા મિત્ર, જીવન સાહિત્યમંદિરના એક સંચાલક શ્રી રમણભાઈ શેઠનો આભાર માનું છું.

મોડાસા   અનુવાદક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાસ્ય કૌતુક
અને
વ્યંગ કૌતુક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

हास्यकौतुक

	પૃષ્ઠ
૧ હાસ્યકૌતુક ...	૯
૨ અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર ...	૧૬
૩ પ્રખ્યાતિ ...	૨૨
૪ અત્યંત કઠિન પ્રશ્ન...	૩૩
૫ આર્ય અને અનાર્ય	૩૯
૬ દરદીનો દોસ્ત ...	૪૭
૭ છે અને નથી ...	૫૨
૮ વિચારક ...	૫૬
૯ સહવાસી ...	૬૧
૧૦ ગુરુવાક્ય ...	૭૧
૧૧ રસિક ...	૭૭
૧૨ સ્વાગત ...	૮૨
૧૩ રોગની ચિકિત્સા ...	૮૭
૧૪ પેટે અને પીઠે ...	૯૩
૧૫ વિદ્યાર્થીની પરીક્ષા	૯૩

व्यंगकौतुक

	પૃષ્ઠ
૧ વશીકરણ ...	૧૦૫
૨ સ્વર્ગમાં ભરતી ...	૧૩૯
૩ સ્વર્ગવાસ ...	૧૪૫
૪ ભગીરથનો અવતાર...	૧૫૩
૫ મફત મલીદા ...	૧૬૨
૬ દેવતાઓનાં રાજીનામાં	૧૭૬
૭ પાવલી બેઆનીઓની જાહેરસભામાં પૈસાનું અપમાન	૧૮૩
૮ ઈસપનીતિની નવી વાર્તા	૧૮૮
૯ ખુલાસા ...	૧૯૦
૧૦ મંકોડાનું મન્તવ્ય	૧૯૪
૧૧ સારવાન સાહિત્ય...	૧૯૮
૧૨ લેખનો નમૂનો ...	૨૦૪
૧૩ પુરાતત્ત્વ ...	૨૦૯
૧૪ લેખનો અર્થ ...	૨૧૬

વૈકુંઠનો પોઠો (પ્રહસન) ... ૨૨૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાસ્ય કૌતુક

એક રસોડે જમનારા

(દૌલતચંદ્ર અને કાનાઈ પ્રવેશ કરે છે.)

દૌલત—હૃદયમાં જ્યારે ભાવની ભરતી ચડે છે ત્યારે આગનો બંબો આવે તોપણ તે રોકાતી નથી. એક રસોડે જમનાર કુટુંબ વિષે જ્યારે સભામાં મેં મારો અસ્ખલિત વાણીપ્રવાહ વહેવડાવ્યો, ત્યારે સભાના પ્રમુખને ઊંઘ આવી ગઈ, એટલે મને રોકનારું ત્યાં કોઈ રહ્યું નહિ. છેવટે કોઈ બે છોકરાઓએ આવીને બે હાથે પકડીને મને જોરથી બેસાડી દીધો. શું વાત કરું એ દિવસના મારા ઉત્સાહની !

કાનાઈ—વાહ, ઉત્સાહની ભરતી ચડે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. તે તમે શું બોલ્યા હતા ?

દૌલત—મેં કહ્યું હતું કે એક રસોડે જમનારું કુટુંબ એ સ્વાર્થ-ત્યાગની સિદ્ધિ છે. જ્યાં પારકી મૂડી પર જીવનનિર્વાહ ચાલે છે ત્યાં સ્વાર્થ સાધવાનું કોઈ કારણ જ રહેતું નથી. છાપામાં મારું ભાષણ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે—બધા એક સ્વરે કહે છે કે દુઃખની વાત છે કે દૌલતબાબુના કુટુંબમાં કોઈ નથી, બિચારા એકલા છે !

(ઊંડો નિસાસો નાખે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(જયનારાયણ પ્રવેશ કરે છે.)

જય—ઘણું જીવો, બેટા, હું તારો ફુવો છું.

દૌલત—શું કહ્યું, ફુવો? મારે તો કોઈ ફોઈ નથી.

જય—ના, એ તો મરી ગઈ છે.

દૌલત—પણ ફોઈ કદી હતી જ ક્યાં?

જય (જરા હસીને)—આ તું શું બોલે છે, ભાઈ? તો પછી હું તારો ફુવો થયો કેવી રીતે? (કાનાઈને) તમે શું કહો છો, મશાય?

કાનાઈ—વાત તો ખરી છે.

દૌલત—જી, આપનું અહીં કેમ આવવું થયું?

જય—આવવું કોઈ એવા ખાસ ઉદ્દેશથી થયું નથી, પણ મેં સાંભળ્યું કે આપણે જુદા રહીએ છીએ તેથી છાપાંમાં આપણી ખૂબ નિંદા થાય છે. એટલે આપના ભેગો રહેવા આવ્યો છું.

દૌલત—આપની પાસે પૈસોટકો કંઈ છે?

જય—કંઈ જ નહિ; કોઈ ઉપાધિ નથી, કોઈ બલા નથી. માત્ર એક કાકાનો છોકરો છે. એ પણ હમણાં આવ્યો સમજો.

દૌલત—ભલે. એમની પાસે કાંઈ થાપણ છે?

જય—કાંઈ જ નહિ, કોઈ જંજાળ નથી. માત્ર બે બૈરાં અને ચાર છોકરાં છે. એ પણ બધાં હમણાં આવી પહોંચ્યાં સમજો. અત્યારે તો આવી પહોંચ્યાં હોત, પણ નીકળતી વખતે બે બૈરીઓ એક બીજાના ચોટલા ઝાલી બાઝી પડી તેથી જરા મોડું થયું.

દૌલત—કાનાઈ! શું કરીશું!

જય—તમારે કશુંયે કરવું નહિ પડે—એ લોકો એમની મેળાએ આવશે. ચિંતા કરવાનું શું કારણ છે? આવી અમથી અમથી ચિંતાએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરશો તો પાર ક્યાં આવશે? આજે સાંજ થતાં થતાંમાં તો બધાં અહીં આવી ઊભાં સમજો!

(રામચરણ પ્રવેશ કરે છે અને લાંબો થઈ દૌલતને પ્રણામ કરે છે.)

રામ—મામા, તમે તો ભાષણ કરી અમને બહુ શરમાવ્યા!

દૌલત—કોણ બાપુ, કોણ છે તું?

રામ—જી, આપનો ભાણેજ રામચરણ. એકદમ સ્ટેશને કોઈને મોકલો, ત્યાં એક પોટલી અને બુઢ્ઢી માને મૂકીને આવ્યો છું.

દૌલત—અહીં કેમ આવવું થયું?

રામ—રહેવા વાસ્તે.

દૌલત—બીજે ક્યાંયે રહેવાનું ન મળ્યું?

રામ—ન મળ્યું એમ તો કેમ કહેવાય? પરંતુ ત્યાં સ્વાર્થત્યાગનું શિક્ષણ મળતું નથી.

દૌલત (ગભરાઇને)—કાનાઇ!

કાનાઇ—આપનો ઉપદેશ એમણે એવો દઢ ભાવે ગ્રહણ કર્યો છે કે એમને ડગાવવાનું અશક્ય લાગે છે.

(નિતાઇ પ્રવેશ કરે છે.)

નિતાઇ—દાદા, નોકરી છોડીને આવતો રહ્યો; ન છોડું તો તમારી નિંદા થાય છે! કોણ છે રે! ઝટપટ બે નાળિયેર પાડીને લઇ આવ તો! બહુ તરસ લાગી છે!

નદેરચાંદ પ્રવેશ કરે છે.

નદેરચાંદ—આ લો, કાકા, મારો તમામ સ્વાર્થ છોડી વછોડીને હવે હું આવી પહોંચ્યો છું. આ મારી ભાંગેલી પેટી, આ હુકો અને આ બિલાડીનાં બચ્ચાં! આમાંની આ પહેલી બે ચીજો મારી બાપકમાઈની મિલકત છે, ને બિલાડીનાં બચ્ચાં મારી સ્વોપાર્જિત મિલકત છે. હવે મારો વાંક ન કાઢશો, તમારે ઘેર જ હું રહેવાનો છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(એટલામાં દરજી પ્રવેશ કરે છે.)

દૌલત—તું મારો શો સગો થાય છે, ભાઇ ?

દરજી—જી, હું દરજી છું, આપના શરીરનું પરમાણુ લેવા આવ્યો છું.

દૌલત—અત્યારે ? આ વખતે ? અત્યારે મને કપડાં શીવડાવવાનો શોખ નથી.

નદેરચાંદ—ખલીફાજી ! જાઓ છો ક્યાં ! મારા શરીરનું માપ લો ! કાકાએ ફૂલેવરની ભાતનો ઝભ્ભો પહેર્યો છે તેવા છએક જોડી ઝભ્ભા હશે તો મારે ચાલી જશે. જો કામ બહુ સરસ કરી દેખાડશો તો કાકા તમને ખુશ કરશે, સમજ્યા, ખલિફાજી !

દરજી—જેવો હુકમ. (શરીરનું માપ લે છે.)

(છોકરાં છૈયાંને લઇને પરેશનાથ પ્રવેશ કરે છે.)

પરેશ (દૌલતને પ્રણામ કરી છોકરાને)—તારા કાકાને પગે લાગ. દાદા, આ સંભાળો તમારા ભ્રાતુષ્પુત્રને.

દૌલત—મારો ભ્રાતુષ્પુત્ર ?

પરેશ—ભ્રાતુષ્પુત્ર એટલે ભત્રીજો ! કેમ આમ આભા બની ગયા ? ભ્રાતૃ શબ્દનું ષષ્ઠી થયું ભ્રાતુઃ, તેને પુત્ર શબ્દ જોડવાથી થયું ભ્રાતુષ્પુત્ર ! આપ પોતે જ બોપદેવ છો, પછી બીજા પ્રમાણની શી જરૂર છે ? એટલે આ થયો તમારો ભત્રીજો !

કાનાઈ—આપનો છોકરો શું કરે છે ?

પરેશ—હું જ એને ઘેર ભણાવતો હતો. હ્રસ્વ ઇ સુધી તો ભણી ગયો, પછી દીર્ઘ ઈ આવી ત્યાં એ એવો અટકી પડયો કે પછી મને થયું કે દૌલતકાકા બેઠા છે પછી છોકરો નહિ ભણેગણે તો ફીકર શી છે ? જે બેટાને હ્રસ્વ દીર્ઘનું જ્ઞાન નથી તેને મન બાપ ને કાકા બંને સરખા છે. ખરું કે નહિ ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાનાઇ—સરખા જ તો !

પરેશ—દાદાએ ભાષણમાં કહ્યું છે કે પોતે ભૂખ્યો હોય તોપણ માણસ બીજાની ભૂખ ભાંગવાનો સંતોષ એક માત્ર સહિયારા રસોડાવાળા કુટુંબમાં જ મેળવી શકે છે. એ સાંભળીને મને ખાતરી થઈ ગઇ કે આ સુખ દાદાને તો જીંદગીમાં કદી ભોગવવા જ ન મળ્યું. કદી મળ્યું હશે તો ભૂલી ગયા હશે. તેથી એકમાત્ર એમના પ્રત્યેની મમતાથી જ પ્રેરાઇને હું છોકરાને લઇને અહીં આવ્યો છું. રાવણની ભઠ્ઠી જો સંસારમાં ક્યાંય સળગતી હોય તો તે એક એના જ પેટમાં સળગે છે.

(નટવર પ્રવેશ કરે છે)

નટવર (દૌલતનો કાન આમળી)—કેમ સાલા ! સાલાના શોકે ભરીસભામાં ઊભા ઊભા રોવા માંડયું હતું એ ખરી વાત ?

દૌલત—કોણ છે તું નિર્લજ્જ ! રસ્તે જતા ગૃહસ્થનો કાન પકડે છે ?

નટ—બનેવીનો કાન પકડીને નહિ આમળું, તો શું કોઇનો કાન ભાડે લાવીને આમળીશ ? આ શું બોલો છો, મશાય ?

કાનાઇ—વાત તો સાચી !

દૌલત—આ તું શું કહે છે, કાનાઇ ! મારે બૈરી જ નથી, તો પછી સાળો આવ્યો ક્યાંથી ?

નટ—તમારે બૈરી નથી, એટલે શું બીજા કોઇને બૈરી નહિ હોય ? જરા વિચાર તો કરી જુઓ !

દૌલત—બૈરી તો બધા ઘણાયને ઘેર છે; એમાં વિચાર વળી શો કરવાનો ?

નટ (હસીને)—તો પછી ?

દૌલત (ખિજાઇને)—તો પછી શું ? તું મારો સાળો થયો કઇ સગાઈથી ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નટ—કઈ સગાઈ તે દાદાની સગાઇ. તમે મારા દાદા તો ખરા કે નહિ! સાળાનું સગપણ છુપાવો છો, પણ દાદાનું સગપણ નાકબુલ કરશો તો નહિ ચાલે!

દૌલત—હું તો જાણતો હતો કે મારું કોઈ નથી, પરંતુ આજે જે જોઉં છું એ પરથી—

નટ—બસ, બહુ થયું, વધારે ટકટકારો કરવાની શી જરૂર છે? આટલા ગૃહસ્થોના દેખતાં કોણ સાળો છે, ને કોણ સાળો નથી એની તકરાર કરવી એ સારું દેખાતું નથી. (દૌલતની પાછળથી તકિયો ખેંચી લઈને) ઘડી આડો પડું, જરા હુકો મગાવજો!

(ફળમૂળ મિષ્ટાન્ન લઇને નોકર પ્રવેશ કરે છે.)

નોકર (દૌલતને)—આપને માટે નાસ્તો લાવ્યો છું.

દૌલત (ગુસ્સામાં)—બેટા, તને અહીં ખાવાનું લઇ આવવાનું કોણે કહ્યું હતું? જા, ઘરમાં લઈ જા!

પરેશ—વાહ, અહીં લાવ્યો તેથી ખોટું શું થઈ ગયું! (નોકરને) અરે એ...ઈ, અહીં લાવ, અહીં મૂકી જા!

(થાળ ખેંચી લઈને ઝાપટવા લાગી જાય છે.)

(વિધુની ચોટલી પકડીને બે સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે)

પહેલી—મૂઆ! તું ફાટી કેમ પડતો નથી!

દૌલત (ગભરાઇ જઇને)—આ વળી કોણ છે?

જયનારાયણ—ગભરાશો નહિ, બાબા, એ તો પેલો મારા કાકાનો છોકરો છે. આવી પહોંચ્યો ખરો!

પહેલી સ્ત્રી—મૂઓ ભૂત!

બીજી સ્ત્રી—માર ઝાડુ, માર ઝાડુ!

દૌલત—ભાઈ કાનાઇ!

કાનાઈ—સહિષ્ણુતા શીખવાનો આ ઉત્તમ માર્ગ દેખાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહેલી—પીટયા, ઉંમર વધતી જાય છે તેમ અક્કલ ખોતો જાય છે!

બીજી—હાયરે! આટલી બાયડીઓના ધણી મરે છે, પણ જમરાજ તને કેમ લઇ જતા નથી?

દૌલત—અરે, તમે જરા ઠંડા પડો!

બન્ને—અમે ઠંડાં થઈએ એમ! તું ઠડો થા, તારી સાત પેઢી ઠંડી થઇને મરે!

દૌલત—કાનાઇ!

કાનાઈ—ગૃહ ભરાઇ ગયું—

દૌલત—ગૃહ નહિ, ગ્રહ ભરાઈ ગયા એમ કહો—

કાનાઇ—ગમે તેમ કહો, પણ હવે મારે અહીં ઊભા રહેવાની જરૂર નથી! હમણાં તો હું જાઉં છું! (જાય છે.)

દૌલત (મોટેથી)—કાનાઇ, મને એકલો છોડીને તું કયાં જાય છે?

બધા એક સાથે (દૌલતને જોરથી પકડી રાખીને)—એકલા શાના છો, અમે બધા છીએને! ગભરાતા નહિ, અમે કોઈ અહીંથી ખસવાના નથી!

દૌલત—શું કહો છો!

બધા—ખરું કહીએ છીએ, તમારા પંડના સોગન!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર

: ૧ :

(રાય કૃષ્ણકિશોર બહાદુર મરણ પથારીએ પડેલા છે. ચંદ્રકિશોર, નંદકિશોર અને ઇંદ્રકિશોર નામના તેમના ત્રણ પુત્રો અંદર અંદર મસલત કરી રહ્યા છે. દાક્તર હાજર છે. સ્ત્રીઓ રોવાની તૈયારીમાં છે.)

ચંદ્ર—કોને કોને લખું ?

ઇંદ્ર—રેનોલ્ડ્ઝ સાહેબને લખો.

કૃષ્ણકિશોર (જેમ તેમ કરીને)—શું લખવું છે, ભાઈ ?

નંદ—તમારા મરણના સમાચાર.

કૃષ્ણ—હજી તો હું જીવતો છું, ભાઇ !

ઇંદ્ર—જીવતા તો છો, પરંતુ કોઇ સમય નક્કી કરીને લખવું તો પડશે ને ?

ચંદ્ર—જેમ બને તેમ જલદીથી સાહેબોના દિલાસા-પત્રો ભેગા કરી છાપાંમાં છપાવી નાખવા જોઈશે. પછી બધું ઠરી ગયા કેડે છપાવવાથી કશો લાભ નથી.

કૃષ્ણ—પણ ભાઇ, પહેલાં મને ઠરી જવા દો.

નંદ—મોડું કરવું પાલવે તેવું નથી, બાપા ! પહેલાં તો સિમલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને દાર્જીલિંગમાં જેમને કાગળો લખવાના છે તેમની એક યાદી તૈયાર કરવી જોઈશે. વાંચો જોઈએ.

ચંદ્ર—લાટસાહેબ, ઈલબર્ટ સાહેબ, વિલસન સાહેબ, બેરેસફોર્ડ, મેંકાલે, પિકોક—

કૃષ્ણ—બેટા, મારા કાનમાં આ શો નામોચ્ચાર કરો છો, એના કરતાં ભગવાનનું નામ લો તો સારૂં ! અંતકાળે એ એકલો સહાય કરનારો છે. ઓ હરિ !

ઇંદ્ર—ઠીક યાદ દેવડાવ્યું, હેરિસન સાહેબને તો આપણે ભૂલી ગયા હતા.

કૃષ્ણ—બેટા, રામ રામ કરો—

નંદ—અરે હા, રામસે સાહેબ તો રહી જ ગયા !

કૃષ્ણ—નારાયણ, નારાયણ !

(સ્કંદકિશોર પ્રવેશ કરે છે.)

ચંદ્ર—નંદ, લખ, લખ, નોરાન સાહેબનું નામ લખી નાખ.

સ્કન્દ—વાહ, તમે યે ખરા છો. મુદ્દાનું કામ તો હજી બાકી જ છે.

ચંદ્ર—શું કામ ?

સ્કન્દ—સ્મશાનયાત્રામાં જેમણે ભાગ લેવાનો છે તેમને બધાને આગળથી ખબર આપવા જોઈશે ને !

કૃષ્ણ—બેટા, મુદ્દાનું કામ કયું ? પહેલાં મને મરવા દો, પછી—

ચંદ્ર—એની ચિંતા નથી. દાક્તર ?

દાક્તર—જી !

ચંદ્ર—બાપા હવે કેટલો વખત કાઢશે ? સ્મશાનયાત્રીઓને કયે ટાઈમે આવવાનું કહું ?

દાક્તર—હું ધારું છું કે—(સ્ત્રીઓ રોવા માંડે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્કન્દ (ગિડાઇને)—મા, તેં તો ભારે ધાંધલ મચાવી મૂક્યું. પહેલું મને પૂછી તો લેવા દે. શું કહો છો, દાક્તર ?

દાક્તર—હું ધારું છું કે રાત—(ફરી રડારોડ શરૂ થાય છે)

નંદ—આ તો મુશ્કેલી ! ખરે વખતે આવું કરે એ કેમ ચાલે ? તમે લોકો રડો એથી ફાયદો શો છે ! અમે મોટા મોટા સાહેબોના રડું રડું કાગળો છાપાંમાં છપાવી નાખીશું. (સ્ત્રીઓને બહાર કાઢે છે.)

સ્કન્દ—દાકતર, શું ધારો છો ?

દાકતર—જે હાલ જોઉં છું એ પરથી તો આજ રાતના ચાર પણ વાગી જાય.

ચંદ્ર—તો તો હજી વખત છે. નંદ, જા, દોડતો જા ! ઊભો ઊભો ચબરખીઓ છપાવી લાવ.

દાકતર—પરંતુ પહેલાં દવા—

સ્કન્દ—અરે, તમારું દવાખાનું તો નાસી જતું નથી ને ! પ્રેસ બંધ થઈ જશે તો પછી મુશ્કેલી આવશે.

દાકતર—જી, દરદી એટલામાં—

ચંદ્ર—એટલા વાસ્તે તો આ બધી દોડાદોડી છે—વખતે ચબરખીઓ છપાવતા પહેલાં જ દરદી—

નંદ—આ હું દોડતો જાઉં છું.

સ્કંદ—લખી નાખો કે કાલે સવારે આઠ વાગે સ્મશાનયાત્રા નીકળશે.

: ૨ :

સ્કન્દ—કેમ દાકતર, ચારના સાત વાગી ગયા ને !

દાકતર (જરાયે ભોંઠો પડયા વગર)—હું પણ એ જ કહું છું—નાડી હજી યે ખૂબ મજબૂત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચંદ્ર—વાહ! તમે તો ખરા દાક્તર મળ્યા! અમને મોટી મુસીબતમાં નાખી દીધા!

નંદ—દવા લાવતાં જરા મોડું થયું એમાં આ મુસીબત આવી. દાક્તરની દવા બંધ થતાં જ બાપામાં ચેતન આવવા માંડયું છે.

કૃષ્ણ—હમણાં લગી તો તમે બધા આનંદમાં હતા, અને હવે તમારાં મોઢાં કેમ પડી ગયાં? મને તો હવે બહુ સારું લાગે છે.

સ્કન્દ—પણ અમને સારૂં લાગતું નથી. અમે તો સ્મશાન-યાત્રાની બધી ગોઠવણ કરીને બેઠા છીએ.

કૃષ્ણ—ઓ! ત્યારે તો મારે મરી જવું જોઇતું હતું.

દાક્તર (ન સહન થવાથી)—એક કામ કરો તો બધી ગુંચ ઊકલી જાય.

ઇન્દ્ર—શું!

સ્કન્દ—શું!

ચન્દ્ર—શું!

નંદ—શું!

દાક્તર—એમને બદલે તમારામાંથી કોઈ આપેલા ટાઇમે મરી જાઓ!

: ૩ :

(બહાર આંગણામાં લોકો ભેગા થવા માંડયા છે.)

કાનાઇ—અરે, સાડા આઠ તો વાગી ગયા. મોડું શાનું છે!

ચંદ્ર—બેસો, જરા હુકો પીઓ!

કાનાઇ—હુકો તો સવારના પીએ જ છીએ તો!

બલ્લાપ્પ—અરે, તમે તો કાંઇ તૈયારીઓ કરી દેખાતી જ નથી!

ચંદ્ર—તૈયારીઓ બધી જ કરી રાખેલી છે—અમારો કોઇનો કશો વાંક નથી—હવે માત્ર—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રામતારણ—અરે ચંદ્ર, હવે મોડું કરવામાં ફાયદો નથી.

ચંદ્ર—હું પણ એ સમજું છું, પણ—

હરિહર—તો આ મોડું શાનું થાય છે? ઑફિસનો વખત થવા આવ્યો છે શું?

(ઇન્દ્રકિશોર પ્રવેશ કરે છે.)

ઇન્દ્ર—ગભરાશો નહિ, હવે બહુ વાર નથી. એટલીવાર સાહેબ લોકોના આવેલા આ દિલાસા-પત્રો વાંચો. (વહેંચે છે.) આ લેકબાર્ટનો છે, આ હેરિસનનો છે, આ સર જેમ્સ—

(સ્કન્દકિશોર પ્રવેશ કરે છે.)

સ્કન્દ—આ લો એટલીવાર છાપાંમાં છપાયેલા બાપાના મૃત્યુના સમાચાર વાંચો. આ સ્ટેટ્સમૅન, આ ઇંગ્લિશમૅન!

મધુસૂદન (જાદવને)—જોયું ને ભાઈ, Punctuality માં બંગાળીઓ કેવું સમજે છે તે!

ઇન્દ્ર—આપની વાત ખરી છેઃ મરશે ખરા, પણ Punctual નહિ થવાના.

રાધામોહન (છાપાં અને દિલાસા-પત્રો વાંચતા વાંચતા આંખમાં પાણી લાવી)—હે ભગવાન!

નયનચાંદ—હાય હાય! આવા માણસના નસીબમાં પણ આવું દુઃખ!

નવદ્વીપચંદ્ર (નિઃશ્વાસ નાખી)—પ્રભુ, જેવી તારી ઇચ્છા!

રસિક—'હૃદયવૃંતે ખીલે મૃણાલ—' આગળ શું તે યાદ આવતું નથી.

હૃદયવૃંતે ખીલે કમળ,
તોડો એને વખત કવખતે
હૃદય-મૃણાલ ડૂબશે ત્યારે
શોકના સાગરમાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

२५०४०
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પણ એવું છે! હૃદયમૃણાલ શોકસાગરમાં ડૂબે છે! આહ!

એ. ડિ. એસ્ક્વાયર—O Tempora' mores!

તર્કશાસ્ત્રી—ચલચ્ચિત્તં ચલદ્વિત્તં ચલજ્જીવન હાય! હાય! હાય!

ન્યાય શાસ્ત્રી—યદુપતેઃ ક્વ ગતા મથુરાપુરી, રઘુપતેઃ (ગળું ભરાઈ આવે છે.)

દુઃખીરામ—હાય કૃષ્ણકિશોર બહાદુર, તપે ક્યાં ગયા!

પડદા પાછળથી ક્ષીણ અવાજ—હું ક્યાંય ગયો નથી, અહીંયાં જ છું, ભાઈ! તમે લોકો આટલો અવાજ ન કરો તો સારું!

64 ग / 24

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રખ્યાતી

દૃશ્ય પહેલું

વકીલ દુકોડી દત્ત ખુરશીમાં બેઠેલા છે; બીતાં બીતાં હાથમાં ચોપડો લઈને કાંગાલીચરણ પ્રવેશ કરે છે.

દુકોડી—શું કામ છે?

કાંગાલી—જી, આપ પરમ દેશહિતૈષી છો.—

દુ—એ કોણ નથી જાણતું? પણ ખરી વાત શું છે?

કા—આપ જનતા જનાર્દનનું ભલું કરવા તનતોડ—

દુ—મહેનત કરી વકીલાત ચલાવું છું, એ પણ કોઈથી અજાણ્યું નથી—પરંતુ તમારા કહેવાની મતલબ શું છે?

કા—જી, મતલબ લાંબી નથી.

દુ—તો ઝટપટ કહી નાખોને.

કા—જરા વિચાર કરી જોશો તો આપે કબુલ કરવું પડશે કે ગાનાત્ પરતરં નહિ—

દુ—બાપુ, વિચાર કરવા પહેલાં અને કબુલ કરવા પહેલાં, તમે જે બોલ્યા તેનો અર્થ જાણવાની મારે વધારે જરૂર છે. માટે એનું ગૂજરાતી કરો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કા—જી, ગૂજરાતી બરાબર કરી જાણુતો નથી, પરંતુ એનો મર્મ એ છે કે સંગીત ચીજ એવી છે કે સાંભળતાં કાનને અતિ પ્રિય લાગે છે.

દુ—બધાને નથી લાગતી

કા—જેને સંગીત ન ગમે તે—

દુ—તેનું નામ વકીલ શ્રીયુત દુકોડી દત્ત.

કા—જી, એવું ન બોલશો.

દુ—તો શું જૂઠું બોલું ?

કા—આર્યાવર્તમાં ભરતમુનિ સંગીતના પહેલા—

દુ—ભરતમુનિના નામ પર કોઈ ફરિયાદ નોંધાવવાની હોય તો બોલો, નહિ તો તમારું ભાષણ બંધ કરો.

કા—કહેવાનું ઘણું બાકી—

દુ—પણ મને ઘણું સાંભળવાનો વખત નથી.

કા—તો ટૂંકમાં કહું. આ રાજનગરમાં 'ગાનોન્નતિ વિધાયિની' નામે એક સભા સ્થાપવામાં આવી છે, તેમાં આપને—

દુ—ભાષણ આપવાનું છે ?

કા—જી, ના.

દુ—તો પ્રમુખ થવાનું છે ?

કા—જી, ના.

દુ—તો શું કરવાનું છે એ કહો ને ! ગાયન ગાવું અગર તો ગાયન સાંભળવું એ બેમાંનું એકકે કામ કદી પણ મારાથી થયું નથી ને થવાનું નથી એ હું પહેલેથી કહી દઉં છું.

કા—આપે એ બેમાંથી એકે કરવાનું નથી. (ચોપડો આગળ ધરીને) માત્ર જરા ફાળો—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુ—(સફાળા ઊભા થઈ જઇ)—ફાળો ? હાય બાપ ! તમે તો બહાર નથી એટલા ભોંયમાં છો, હં ! ભલાભોળા માણસના જેવું મોઢું કરીને આવ્યા છો—મારા મનથી કે કંઇ કોરટ કજીયાની જંજાળમાં ફસ્યા હશો. તમારો ફાળાનો ચોપડો લઈને હમણાં જ બહાર નીકળો—નહિ તો ઘરપ્રવેશની ફરિયાદ કરી પોલિસ કેસ કરાવીશ.

કા—માગવા આવ્યો ફાળો, ત્યારે મારે ફાળે આવે છે પોલિસ કેસ ! (મનમાં) પણ યાદ રાખ બચ્ચા, તને સકંજામાં લીધા વગર હું નથી રહેવાનો !

બીજું દૃશ્ય

(દુકોડી બાબુ હાથમાં કેટલાંક છાપાં લઇને બેઠા છે)

દુ—આ તો ભારે ગમ્મત થઈ ! કાંગાલીચરણ કહે છે કે કોઇએ અંગ્રેજી, ગૂજરાતી તમામ છાપાંમાં છપાવી નાખ્યું છે કે મેં એમની 'ગાનોન્નતિ વિધાયિની' સભાને પાંચ હજાર રૂપિયાનું દાન કર્યું છે. દાન તો ચૂલામાં ગયું, ધક્કો મારીને બહાર કઢાવવાનું બાકી રાખ્યું હતું. ગમે તેમ પણ મારું નામ પ્રખ્યાત થઇ ગયું—આથી મારા ધંધામાં મને ઠીક લાભ થશે. અને એ લોકોને યે ફાયદો છે. લોકો સમજશે કે પાંચ હજાર રૂપિયા દાનમાં મળ્યા છે માટે એ કોઇ જબરી સભા હોવી જોઇએ. હવે એમને બીજેથી મોટી મોટી રકમો ફાળામાં મળશે. ગમે તેમ, મારું નસીબ જોર કરે છે.

(કારકુન પ્રવેશ કરે છે)

કારકુન—શેઠસાહેબે ગાનોન્નતિ સભાને પાંચ હજાર રૂપિયાનું દાન કર્યું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુ (માથું ખંજવાળી હસીને)—આ—એમાં શા મોટા સમાચાર લાગ્યા તને? એવું સાંભળતું જ નહિ! આપ્યા એવું કોણે કહ્યું? અને ધાર કે આપ્યા, તો થયું યે શું! એમાં આટલી ધમાધમ શી!

કારકુન—આહ, શો વિનય છે! પાંચ હજાર રૂપિયાનું દાન! રોકડા રૂપિયા પાંચ હજાર કલદાર! છતાં તે વિષે કોઈને કહેવાનું મન નથી. સાધારણ માણસથી એ ન બને.

(નોકર પ્રવેશે છે)

નોકર—નીચે થોકબંધ માણસો આવ્યા છે.

દુ (મનમાં)—જોયું! એક દિવસમાં જ મારો ધંધો કેટલો વધી ગયો! (આનંદથી) એકે એકે તેમને ઉપર મોકલ—અને પાન સોપારી મૂકી જા.

(પહેલી વ્યક્તિ પ્રવેશ કરે છે.)

દુ (ખુરશી ખસેડીને)—આવો, બેસો. લો, ચેતાવો! એ...ઈ, પાન આપી જા—

પ્ર૦ વ્ય૦ (મનમાં)—વાહ! શો પ્રેમાળ સ્વભાવ છે! આમની આગળ મનોકામના પૂરી નહિ થાય તો બીજે ક્યાં થશે?

દુ—આપનું કેમ આવવું થયું?

પ્ર.—દાનવીર તરીકેની આપની ખ્યાતિ કોણ નથી જાણતું?

દુ—એવી બધી અફવાઓ તમે કેમ માની લો છો?

પ્ર૦ વ્ય૦—કેટલો વિનય છે! આપનું માત્ર નામ જ અત્યાર સુધી તો સાંભળ્યું હતું, આજે આંખ કાનનો ઝગડો પતી ગયો.

દુ—(મનમાં)—હવે મૂળ વાત પર આવે તો સારૂં. બીજા ઘણા માણસો વાટ જોતા બેઠા છે. (પ્રગટ) તો આપને શું કામ હતું?

૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્ર૦ વ્ય—દેશની ઉન્નતિ કરવી હોય તો હૃદયની—

દુ—જી, એ કહેવાની જરૂર જ નથી.

પ્ર૦ વ્ય૦—હારતો, આપના જેવા ઉદાર પુરુષો જે ભૂમિ ભારતને—

દુ—એ બધું હું માની લઉં છું, મશાય, એટલે હવે ટૂંકમાં પતાવો, પછી—

પ્ર૦ વ્ય૦—વિનયી માણસનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે પોતાનાં ગુણગાન—

દુ—માફ કરો, મશાય! હવે મૂળ વાત પર આવો તો સારૂં.

પ્ર૦ વ્ય૦—મૂળ વાત તો ભગવાન જાણે—દિવસે દિવસે આપણો દેશ અધોગતિની ખાડમાં ઝીંકાઇ રહ્યો છે—

દુ—ટુંકમાં કહેતાં નથી આવડતું એથી દેશની એવી દશા છે.

પ્ર૦ વ્ય૦—આપણી મોતીના દાણા પકવનારી પુણ્યભૂમિ ભારતવર્ષ દારિદ્યના અંધ કૂપમાં—

દુ—(મુંઝાઈને માથે હાથ દઈને બેસે છે.)—બોલે જાઓ.

પ્ર૦ વ્ય૦—દરિદ્યના અંધ કૂપમાં દિવસે દિવસે ડુબી રહેલી—

દુ (ભયભીત સ્વરે)—જનાબ, આપ બોલો છો તેનું ધડ કે માથું મને કાંઇ સમજાતું નથી.

પ્ર૦ વ્ય૦—તો હું તમને મૂળ મુદ્દો સમજાવું—

દુ (ખુશ થઈને, ભારપૂર્વક)—હા, હા, એ જ કરો.

પ્ર૦ વ્ય૦—અંગ્રેજો દેશને લૂંટી રહ્યા છે!

દુ—ખરું કહ્યું. સાક્ષી પુરાવા લઈ આવો, મેજીસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ફરિયાદ નોંધાવી દઉં.

પ્ર૦ વ્ય૦—મેજીસ્ટ્રેટ પણ લૂંટે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુ—તો ડિસ્ટ્રિક્ટ જજની કોર્ટમાં—

પ્ર૦ વ્ય૦—(આભો બની)—આપ શું કહો છો તે હું બિલકુલ સમજી શકતો નથી.

દુ—એ ભારે દુઃખની વાત કહેવાય.

પ્ર૦ વ્ય૦—એથી અમે એક સભા સ્થાપી છે.

દુ (ચમકીને)—સભા ?

પ્ર૦ વ્ય૦—આ જુઓને ચોપડો !

દુ (આંખો ફાડી)—ચોપડો !

પ્ર૦ વ્ય૦—ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી !

દુ (ખુરશીમાંથી કૂદી પડીને)—ફાળો ! નીકલ બહાર—નીકલ—નીકલ—

(ઉશ્કેરાટમાં ખુરશી ઊંધી વળી જાય છે, શાહીનો ખડિયો પડી જાય છે, પ્રથમ વ્યક્તિ ઝડપથી ઊભી થઈ ભાગવા માંડે છે, ઊથલી પડે છે, ઊભી થાય છે, ધમાધમ મચી જાય છે.)

બીજી વ્યકિત પ્રવેશે છે.

દુ—કેમ આવવું થયું ?

બી૦ વ્ય૦—આપ સાહેબની જગવિખ્યાત દાનવીરતા—

દુ—એ તો બધું સાંભળી લીધું—જાણી લીધું—નવું કંઇ કહેવાનું હોય તો કહો.

બી૦ વ્ય૦—આપનો દેશપ્રેમ—

દુ—ઓ બાપ !—આ પણ એવી ને એવી જ વાત કરે છે !

બી૦ વ્ય૦—સ્વદેશની સેવાના સન્માર્ગમાં આપનો સહકાર—

દુ—એ જવાબદારી બહુ અઘરી છે. મૂળ વાત પર આવોને !

બી૦ વ્ય૦—અમે એક સભા—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુ—વળી સભા !

બી૦ વ્ય—જુઓ આ ચોપડો !

દુ—ચોપડો ? શાનો ચોપડો ?

બી૦ વ્ય—ફાળાનો—

દુ—ફાળો ? (હાથ પકડીને ખેંચી) ઊઠ, ઊઠ, ભાગ ! ભાગ ! —નહિ તો જીવતું જોખમ છે સમજજે—

(આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર ફાળાવાળો ચાલી જાય છે.)

ત્રીજી વ્યક્તિ પ્રવેશે છે.

દુ—જુઓ બાપુ, મારી દાનવીરતા, દેશભક્તિ, વિનય વગેરે વિષે બધું કહેવાઇ ગયું છે—હવે આગળ શરૂ કરો.

ત્રી૦ વ્ય—આપની ઉદારતા, આપની સાર્વજનિકતા, આપની સાર્વભૌમિકતા—

દુ—ઠીક, આ શબ્દો તો નવા લાગે છે. પરંતુ મશાય, એ પણ બધું જતા દો—જે કહેવાનું હોય તે જ કહેવા માંડો.

ત્રી૦—અમે એક લાઇબ્રેરી —

દુ—લાયબ્રેરી ? સભા નથી ને ?

ત્રી૦—જી, ના. સભા નથી.

દુ—હાશ ! લાયબ્રેરી. બહુ સરસ. હવે આગળ બઢો !

ત્રી૦—આ જુઓ અમારું પ્રોસ્પેકટસ !—

દુ—ચોપડો નથી ને ?

ત્રી૦—જી ના,—ચોપડો નથી, છાપેલો કાગળ છે.

દુ—આહ !—પછી ?

ત્રી૦—કંઈ ફાળો.

દુ—(ઠેકડો મારી)—ફાળો ! ફાળો ! અરે મારા ઘરમાં તે આજે ધાડ પડી છે કે શું ! પોલિસ ! પોલિસ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(ત્રીજી વ્યક્તિ શ્વાસભેર નાસી જાય છે. હરશંકર બાબુ પ્રવેશ કરે છે.)

દુ—અરે આવો, આવો, હરશંકર! આવો! કૉલેજમાં સાથે ભણતા હતા—તે પછી તો આપણે મળ્યા જ નથી. તમને જોઇને આજે મને એવો આનંદ થયો છે કે ન પૂછો વાત!

હર—તમારી સાથે સુખદુઃખની ઘણી વાતો કરવાની છે, ભાઈ! એ બધી વાત તો પછી થશે, પહેલાં એક અગત્યની વાત કરી લઉં.

દુ—(પુલકિત થઇને) અગત્યની વાત સાંભળ્યે ઘણો વખત થયો, ભાઈ! એ જ બોલો. જરા મારા કાન ઠરે.

(રૂમાલમાંથી હરશંકર ચોપડો બહાર કાઢે છે.)

દુ—આ શું રે! આ તો ચોપડો કાઢ્યો ને!

હર—અમારા મહોલ્લાના છોકરાઓએ ભેગા થઈને એક સભા—

દુ—(ચમકીને)—સભા!

હર—હા, હા, સભા! એટલે એના માટે જરા ફાળો લેવા—

દુ—ફાળો! જુઓ, તમારી સાથે મારે જૂની દોસ્તી છે, પરંતુ ફરી જો મારી આગળ આ શબ્દો બોલ્યા છો તો હમેશને માટે આપણો સંબંધ તૂટી જશે એની ખાતરી રાખજો!

હર—વાહ! તમે ક્યાંકની કોઈ અજાણી 'ગાનોન્નતિ' સભાને પાંચ હજાર રૂપિયાનું દાન કરી શકો છો, અને એક મિત્રનો આટલો આગ્રહ છતાં પાંચ રૂપિયા આપી શકતા નથી! પછી કયો પાપી નરાધમ અહીં આવવા નવરો બેઠો છે! (એકદમ જતો રહે છે.)

(હાથમાં ચોપડો લઇને એક વ્યકિત પ્રવેશ કરે છે.)

દુ—ચોપડો? વળી ચોપડો? ભાગ!—ભાગ! અહીંથી.

ચોપડાવાળો (બીને)—હું નંદલાલબાબુનો—

દુ—નંદલાલ ફંદલાલને હું ઓળખતો નથી, ભાગ અહીંથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોપડી—જી, પેલા રૂપિયા—

દુ—રૂપિયા બુપિયા કાંઈ નહિ. હું કશું આપવાનો નથી. જા, નીકળ અહીંથી. (ચોપડાવાળો ભાગી જાય છે.)

કારકુન—બાપુ, આ શું કર્યું? નંદલાલ બાબુની પાસેથી એ આપણા માગતા રૂપિયા લઈને આવ્યો હતો. એ રૂપિયા આવ્યા વગર આજે આપણું ચાલવાનું નથી.

દુ—હાય! ખલાસ! બોલાવો, બોલાવો એને!

(કારકુન જાય છે અને થોડીવાર પછી પાછો ફરે છે.)

કારકુન—એ તો જતો રહ્યો, ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો.

દુ—ત્યારે તો આફત!

(હાથમાં તંબૂરો લઈને એક વ્યક્તિ પ્રવેશ કરે છે.)

દુ—કેમ આવવું થયું?

તંબુરાવાળો—આપના જેવા રસજ્ઞ દુનિયામાં બીજા કોણ છે? સંગીતની ખાતર આપે કરવાનું શું બાકી રાખ્યું છે! આપને હું એક ચીજ સંભળાવવા આવ્યો છું.

(તરત જ તંબૂરા પર ગાન શરૂ કરે છે.)

(રાગ: યમન કલ્યાણ)

જય જય દુકોડી દત્ત,
ભુવને અનુપમ મહત્ત્વ—વગેરે.

દુ—અરે! આ ક્યાં આફત આવી! બસ કર, બસ કર!

(હાથમાં તંબૂરો લઈને બીજી વ્યક્તિ પ્રવેશ કરે છે.)

બી. વ્ય.—એને શું ગાતાં આવડે, મશાય! ગાયન તો હું ગાઉં તે—જુઓ સાંભળો—

દુકોડી દત્ત, આપને ધન્ય!
મહિમા આપનો કો જાણે અન્ય?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્ર. વ્ય.—જય—અ—અ—અ—ય—અ—અ—

બી. વ્ય.—દુ—ઉ—ઉ—ઉ—ઉ—ઉ કોડી—ઈ—ઈ—

દુ—(કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી)—અરે મરી ગયો, બાપલા, મરી ગયો!

(તબલાં લઈને બજવૈયો પ્રવેશ કરે છે. ગાન બરાબર જામે છે.)

બીજો બજવૈયો પ્રવેશ કરે છે.

બીજો બજવૈયો—આ બેટો સંગીતમાં શું સમજે? એને તબલાં ચડાવતાં જ આવડતું નથી!

પહેલો ગવૈયો—તું બેટા, મૂગો મરને!

બીજો—તું મરને!

પહેલો—તું સંગીતમાં શું સમજે?

બીજો—તું શું સમજે?

(બંને ગવૈયા એક બીજાની સાથે ઓડવ, ખાડવ, પ્રણુવ, નાદ, વગેરેની દલીલો કરે છે—છેવટે તંબુરે તંબુરે લડે છે.

બંને બજવૈયા સામસામા એકબીજાને ભાંડે છે, છેવટે તબલાએ તબલાએ બાઝે છે.

ગવૈયા, બજવૈયાઓ અને હાથમાં ચોપડાવાળાઓનું ટોળું પ્રવેશ છે.)

૧—જનાબ! ગાયન—

૨—જનાબ! સભા—

૩—જનાબ! સભા—

૫—આપની દાનવીરતા—

૫—યમન કલ્યાણ, ખયાલ ટપ્પા—

૬—દેશની સેવા—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭—હુસેન મિયાંના ટપ્પા—

૮—હવે તું મૂંગો મર, મૂંગો !—

૯—મને પહેલાં બોલી લેવા દે, ભાઇ !

(બધા મળીને દુંકાડીની ચાદર પકડીને ખેંચવા માંડે છે)—સાંભળો, સાહેબ !—મારી વાત સાંભળતા જાઓ, સાહેબ—વગેરે.

દુ—(ભયભાત બની કારકુનનો સામું જોઇ)—હું મારા મામાને ઘેર જાઉં છું. થોડા દિવસ ત્યાં જ રહીશ. કોઈને મારું સરનામું આપતો નહિ. (જતો રહે છે.)

(ઘરમાં આખો દિવસ ગવૈયા બજવૈયા વચ્ચે પાણીપતની લડાઈ ચાલે છે. એ ઝગડો શાંત કરવા જતાં કારકુન ઘાયલ થઇને પડે છે. તે વખતે સાંજ પડી ગઇ હોય છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યંત કઠિન પ્રશ્ન

કેવળરામ—મશાય, છો તો મજામાંને ?

ચંડીચરણ—' મજામાં ' એટલે ?

કેવળ—એટલે, આપનું સ્વાસ્થ્ય બરાબર છે ને ?

ચંડી—સ્વાસ્થ્ય એટલે શું ?

કેવળ—હું પૂછતો હતો કે આપનું શરીર બરાબર—

ચંડી—તો એમ કહો ને ! મારું શરીર કેમ છે એવું તમારે પૂછવું છે, તો પછી હું કેમ છું એવું પૂછવાની શી જરૂર ? હું કેમ છું અને મારું શરીર કેમ છે એ એમાં શું કાંઈ ફેર નથી ? તો હું કોણ છું એ જ પહેલું તો કહો.

કેવળ—જી, આપ છો ચંડીચરણ બાબુ !

ચંડી—એ વિષે ઘણી શંકાઓ થઈ શકે તેમ છે.

કેવળ—શંકાઓ વળી કેવી ? આપ આપના પિતાશ્રીને પૂછી ખાતરી કરી શકો છો.

ચંડી—નામ એટલે શું ? નામ કોને કહે છે ?

કેવળ (બહુ વિચાર કરીને)—નામ એટલે માણસને ઓળખવા—

ચંડી—નામ શું એકલા માણસને જ હોય છે, બીજા કોઈ પ્રાણીને નથી હોતું ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેવળ—નથી કેમ હોતું? માણુસ અને બીજા પ્રાણીઓને ઓળખવા.—

ચંડી—હં, માણુસ અને પ્રાણીઓ સિવાય બીજા કોઇને શું નામ નથી હોતું? તો પછી પદાર્થ ઓળખાય છે કઈ રીતે?

કેવળ—એ પણ ખરું. તો હું આમ બોલું—માણુસ, પ્રાણી અને પદાર્થને ઓળખવા—

ચંડી—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, વગેરે અપદાર્થોને શું નામ નથી હોતું?

કેવળ—એ પણ ખરું. તો હું આમ બોલું—માણુસ, પ્રાણી, પ્રદાર્થ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ વગેરે અપદાર્થોને ઓળખવા—

ચંડી—અને—

કેવળ—વળી અને?

ચંડી—અને આપણી મનોવૃત્તિ અને હૃદયવૃત્તિને—

કેવળ—અને આપણી મનોવૃત્તિ અને હૃદયવૃત્તિને—

ચંડી—અને આંતર અને બાહ્ય તમામ પરિવર્તનોને અને ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને—

કેવળ—અને આંતર અને બાહ્ય તમામ પરિવર્તનોને અને ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને—

ચંડી—અને—

કેવળ—(ગભરાઈ જઈને)—અને કહ્યા વગર અહીં વગેરે વગેરે કહી નાખીએ તો શું ખોટું છે!

ચંડી—તો ભલે, એમ. હવે આખું વાકય શું થયું બોલી જા જોઉં. વ્યાખ્યા એકદમ સ્પષ્ટ થવી જોઇએ.

કેવળ (માથું ખંજવાળી)—સ્પષ્ટ તો થશે કે નહિ તે કહી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકતો નથી, પણ કોશીશ કરી જોઉં. નામ એટલે માણસને અને અપદાર્થને, ના, ના,—પદાર્થને અને અપદાર્થને, અને આંતર અને બાહ્ય તમામ હૃદયવૃત્તિઓને કે મનોવૃત્તિઓને, ના ના,—તમામ ભિન્ન ભિન્ન પરિવર્તન અને અવસ્થાઓનું ભિન્ન ભિન્ન તમામ—આ તો ગોટાળો થઈ ગયો! કોઈ રીતે વાક્ય ગોઠવાતું જ નથી! ટૂંકમાં કહું તો નામ એટલે માણસને અને પ્રાણીને, અને—છટ્, માણસને અને પ્રાણીને અને વગેરે વગેરેને ઓળખવાનું સાધન.

ચંડી—એ વિષે પણ શંકાને સ્થાન છે. ઓળખવું એટલે શું?

કેવળ (હાથ જોડીને)—એટલે શું તે હું કંઈ જ જાણતો નથી. આપ જ કહો!

ચંડી—ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોનો ભેદ સમજીને તેમને સ્વતંત્રપણે ઓળખવા તે. ખરું કે નહિ?

કેવળ—એ સિવાય બીજું હોઇ પણ શું શકે?

ચંડી—એટલે તું મારી વ્યાખ્યા સ્વીકારે છે, એમ ને?

કેવળ—જી, હા.

ચંડી—જો ન સ્વીકારતો હોય તો એ વિષે કેટલીક દલીલો મોજુદ છે.

કેવળ—ના, ના, હું લેશ પણ અસ્વીકાર કરતો નથી!

ચંડી—ધારો કે કરો છો!

કેવળ (ગભરાઈ ને)—જી ના, હું એવું ધારી જ શકતો નથી.

ચંડી—તું ન કરે તો બીજો કોઇ કરે!

કેવળ—કોઈની તાકાત નથી કે કરે. એવી બદહિંમત હોય કોનામાં!

ચંડી—વારૂ ત્યારે, આ તો તેં કબુલ કરી લીધું. પણ પછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શું ? નામ જ જો ઓળખવાનું એકમાત્ર સાધન હોય, તો શું મારો ચહેરો ઓળખવાનું સાધન નથી? અને મારાં બીજાં લક્ષણો—

કેવળ—આજે મને બરાબર ખબર પડી કે નામ કોને કહે તેનું નામનિશાન પણ હું જાણતો નથી; હું એ આપની આગળ કબુલ કરું છું.

ચંડી—ભાષા દ્વારા સ્વતંત્ર પદાર્થનું સ્વાતંત્ર્ય નિર્દિષ્ટ કરવાના કૃત્રિમ ઉપાયને નામકરણ કહે છે;—જો ન માનતા હો—

કેવળ—ના, હું માનું છું—

ચંડી—ખાલી દલીલ કરવાની ખાતર પણ તમે જો ન માનતા હો—

કેવળ—દલીલની ખાતર તો શું, પણ મારા બાપાની ખાતર પણ હું માનવાની ના પાડી શકું તેમ નથી.

ચંડી—આના એક અંશ વિષે પણ જો તમને ન માનવા જેવું લાગતું હોય—

કેવળ—અક્ષરે અક્ષર સાથે હું સંમત છું.

ચંડી—'કૃત્રિમ' શબ્દ સંબંધી અનેક દલીલો જાગવાનો સંભવ છે એમ લાગતું હોય—

કેવળ—એથી ઊલટું, મને તો એ શબ્દને લીધે જ બધી દલીલોનો ભૂકો બોલી જતો હોય એમ લાગે છે.

ચંડી—ઠીક, તો મારું નામ શું એની મિમાંસા કરો.

કેવળ (હતાશ બની)—આપ પોતે જ મિમાંસા કરો, મને જરા ભૂખ લાગી છે.

ચંડી—મારાં હજાર નામ છે, તમારે કયું સાંભળવું છે !

કેવળ—જે આપને સૌથી વધારે ગમતું હોય તે.

ચંડી—પહેલું તો એ નક્કી કરવું પડશે કે કોની સાથે તમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને સરખાવવા માગો છો. જો પશુની સાથે મને સરખાવવા ઇચ્છતા હો, પશુમાં ને મારામાં શો ફેર છે તે જાણુવા ઇચ્છતા હો, તો—

કેવળ—જી, હું એવું નથી ઇચ્છતો—

ચંડી—તો મારું નામ માણુસ છે. જો સફેદ કે પીળા પદાર્થની સાથે મને સરખાવવા માગતા હો તો મારું નામ—

કેવળ—કાળો.—

ચંડી—નહિ, શ્યામળો છે. જો છોકરાની સાથે મને સરખાવવા માગતા હો તો મારું નામ—

કેવળ—બુઢ્ઢો—

ચંડી—નહિ, મોટી ઊંમરનો.

કેવળ—તો પછી ચંડીચરણુ કોનું નામ, મશાય?

ચંડી—એક મનુષ્યમાં, એક ચોક્કસ ઉજળા શ્યામળા મનુષ્યની અંદર, એક પૂર્ણ પરિણુત મનુષ્યની અંદર, તેના જન્મથી માંડીને આજ સુધી, અસંખ્ય પરિવર્તનો રાતદિવસ થયા જ કરે છે, અને મૃત્યુ આવે ત્યાં લગી થયા જ કરવાનો સંભવ છે; એ બધાં પરિવર્તનો અને પરિવર્તનની સંભવિતતાઓના કેન્દ્રસ્થાને જે એક જાગૃત ઐક્ય વિરાજી રહેલું છે એને જ લોકો, અર્થાત્ એ લોકોનું જાગૃત ઐક્ય ચંડીચરણુ એ નામે ઓળખે છે.

કેવળ—ઓ બાપ! મશાય, બહુ મોડું થયું. ભૂખ ખૂબ લાગી છે, ખાવાનું થઈ ગયું હશે, હવે હું—

ચંડી (જોરથી હાથ પકડીને ખેંચી)—રહો, મૂળ મુદ્દો તો હજી રહી જ જાય છે. હજી તો આપણે એની માત્ર ભૂમિકા જ કરી છે. તમે પૂછ્યું હતું કે હું મજામાં છું કે નહિ! હવે પ્રશ્ન એ છે છે કે તમે શું જાણુવા માગો છો? મારા અંતરમાં રહેલ પ્રાણી મજામાં છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે કેમ તે તમારે જાણવું છે કે મનુષ્ય મજામાં છે કે કેમ તે જાણવું છે, કે—

કેવળ—ભગવાન જાણે મારી શું જાણવાની ઈચ્છા હતી! હું કશું ચોકકસ કહી શકતો નથી! પરંતુ આપની સાથે આટલો વાર્તાલાપ કર્યા પછી હવે હું અનુમાન કરી શકું છું કે આપનું સજ્ઞાન ઐકય મજામાં છે કે કેમ એ જાણવાનો હું અજ્ઞાનીનો હેતુ હતો.

ચંડી—અત્યંત કઠીન પ્રશ્ન પૂછયો તમે.

કેવળ—તો માફ કરજો—મારી ભૂલ થઇ, હવે હું પ્રશ્ચાત્તાપથી અને પેટની આગથી જલી રહ્યો છું. જમ્યા પહેલાં આવો પ્રશ્ન હું ફરી કદી પણ આપને નહિ પૂછું એની ખાતરી રાખજો.

ચંડી (સાંભળ્યા વગર જ)—હું મજામાં છું કે કેમ એ પ્રશ્નના જવાબમાં પહેલું તો એ જોવું જોઇશે કે મજામાં છું કોને કહેવાય, અને મજામાં નથી કોને કહેવાય. તે પછી મારા સંબંધમાં મજામાં હોવું એટલે શું અને ન હોવું એટલે શું તે નકકી કરવું પડશે; તે પછી નકકી કરવું પડશે કે આજે જેને આપણે મજામાં હોવું કહીએ છીએ તે—

કેવળ—મશાય, આપને પગે પડુ છું, અત્યારે તો મને જવા દો! ગમે તો, 'આપ મજામાં છો ને?' એ મારા અત્યંત કઠીન પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની આપ કોઇ એક મુદત ઠરાવો,—હું ખૂબ અધીરો થઇ ગયો છું એમ નથી—ભલેને જવાબ થોડા દિવસ મોડો મળતો, કદાચ નહિ મળે તો યે વાંધો નથી. પરંતુ આજે તો મારો અપરાધ માફ કરો, ભવિષ્યમાં હું—ખબરદાર રહીશ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આર્ય અને અનાર્ય

(અદ્વૈતચરણ ચટ્ટોપાધ્યાય અને ચિંતામણી કુન્ડુ)

અ૦—તમે કોણ છો ?

ચિં૦—હું આર્ય છું, હું હિન્દુ છું.

અ૦—નામ શું ?

ચિં૦—ચિંતામણી કુન્ડુ.

અ૦—કેમ આવવું થયું ?

ચિં૦—આપના છાપામાં હું લેખો લખવા માગું છું.

અ૦—શું લખશો ?

ચિં૦—હું આર્ય છું—આર્યધર્મ સંબંધી લખીશ.

અ૦—આર્ય એટલે શું, મશાય ?

ચિં૦ (નવાઈ પામીને)—જી, આર્ય કોને કહે તેની યે તમને ખબર નથી ? હું આર્ય છુ. મારા બાપા નકુડ કુન્ડુ આર્ય છે, એમના બાપા સ્વર્ગસ્થ નફર કુનડુ આર્ય છે, એમના બાપા—

અ૦—સમજ્યો.—આપનો ધર્મ કયો ?

ચિં૦—એ કેવી રીતે કહી બતાવવું ? ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે જે અનાર્યનો ધર્મ છે તે આર્યનો અધર્મ.

અ૦—અનાર્ય વળી કોણ ?

ચિં૦—જેઓ આર્ય નથી તેઓ અનાર્ય. હું અનાર્ય નથી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા બાપા શ્રી નકુડ કુન્ડુ અનાર્ય નથી, તેમના બાપા સ્વર્ગસ્થ શ્રી નફર કુન્ડુ અનાર્ય નથી, તેમના બાપા—

અ૦—બસ, બહુ થયું. એનો અર્થ એ કે શ્રી નકુડ કુન્ડુ મારા બાપા નથી, અને સ્વર્ગસ્થ શ્રી નફર કુન્ડુની સાથે મારે કંઈ સનાન સગપણ નથી, એટલે હું ઠર્યો અનાર્ય !

ચિ૦—એ વિષે હું ચોક્કસ નિર્ણય આપી શકતો નથી.

અ૦—(ગુસ્સે થઇને)–આ તમારી વાણી કેવી ? ચોક્કસ નિર્ણય કેમ આપી શકતા નથી ? નકુડ મારા બાપા નથી એ શું તમે ચોક્કસપણે કહી શકતા નથી ? તમે કોણ જાણે કોણ જાત હશો, તમારી સાથે મારે સંબંધ શું !

ચિ૦—જાતની વાત નથી થતી, મશાય, વાત થાય છે વંશની. આપ પણ તે જગવિખ્યાત આર્ય વંશમાં જન્મગ્રહણ—

અ૦—શું કહ્યું તમારા બાપા નકુડ કુન્ડુ જે વંશમાં જન્મ્યા છે તે જ વંશમાં હું પણ જન્મ્યો છું ? મજૂરના ઘરમાં જન્મ્યા છતાં તમારી આટલી બધી હિમ્મત ?

ચિં૦—જી, આપ કદાચ આર્ય નહિ હો, પણ હું ને મારા પિતાશ્રી તો આર્ય છીએ જ ! હાય ! એ અમારા પૂર્વ પુરુષો ક્યાં ગયા ! ક્યાં ગયા એ કશ્યપ, ભરદ્વાજ, ભૃગુ—

અ૦—આ શું બકે છે ? કશ્યપ તો અમારા પૂર્વપુરુષ છે—કશ્યપ ગોત્રમાં મારો જન્મ છે—તમારા પૂર્વપુરુષ કશ્યપ, ભરદ્વાજ, ભૃગુ હોય કેવી રીતે ?

ચિં૦—આ વિષયમાં આપ બિલકુલ અજ્ઞાન છો, એટલે આપની સાથે એ સંબંધી હું કંઈ પણ ચર્ચા કરી શકતો નથી. હાય ! આ બધું અંગ્રેજી ભણતરનું કૂડું ફળ છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અ૦—અંગ્રેજી ભણતરથી આપને શું કંઇ લાભ થયો નથી ?

ચિં૦—જી, એ આરોપ આપ મારા પર મૂકીજ નહિ શકો, કારણ કે મારી નસેનસમાં જન્મથી આર્ય રક્ત વહે છે. તેના પ્રતાપે છેક બાળપણમાં જ હું નિશાળમાંથી ભાગી ગયો હતો.

(હરિહર બાબુ અને બીજા કેટલાક લેખકો પ્રવેશ કરે છે.)

અ૦—પધારો ! બધા લેખ તૈયાર છે ?

હરિ૦—આ જુઓને !

ચિં૦—કયા વિષય પર લખ્યા છે આપે ?

હરિ૦—દુનિયાના તમામ વિષયો પર.

ચિં૦—આર્યો સંબંધમાં કંઈ લખ્યું છે ?

હરિ૦—ના.

ચિં૦—આર્યોના વિજ્ઞાન સંબંધમાં—

હરિ૦—યુરોપિયનો આર્ય જાતિ અને તેમના વિજ્ઞાન વિષે—

ચિં૦—યુરોપિયનો અતિ ક્ષુદ્ર જાતિના છે, અને વિજ્ઞાનની બાબતમાં પણ આપણા આર્ય પૂર્વજોની સરખામણીમાં એ લોકો બિલકુલ મૂર્ખ છે એ હું સપ્રમાણ સાબીત કરી આપીશ. આજે પણ આર્ય વંશીઓ શરીરે તેલમર્દન કરતા પહેલાં અશ્વત્થામાનું સ્મરણ કરી જમીન ઉપર ત્રણ વખત તેલ છાંટે છે. તેઓ શા માટે એમ કરે છે, ખબર છે?

હરિ૦—ના.

ચિં૦—તમને ?

અ૦—ના.

ચિં૦—તમને ?

પ્રથમ લેખક૦—ના.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિં૦—નથી ખબર તો પછી તમે લોકો વિજ્ઞાનની વાતો કરવા શાના બેસી જાઓ છો ? બોલો બગાસું ખાતો વખતે આર્યો ચપટી કેમ વગાડે છે એ તમને ખબર છે ?

બધા એકસાથે—જી, ના. અમને કોઇને તેની ખબર નથી !

ચિં૦—તો પછી ? આ જુઓ, આપણી આર્ય લલનાઓ પંખો નાખતી વખતે, પંખો શરીર પર લાગી જાય તો, પંખો ભૂમિ પર ઠોકે છે. તેનું રહસ્ય છે ખબર તમને ?

બધા—બિલકુલ ખબર નથી.

ચિં૦—લ્યો જુઓ આ ! આ બધી બાબતોનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વિના, તે વિષે બિલકુલે સંશોધન કર્યા વગરજ, તમે લોકો કહો છો કે યુરોપિયન વિજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. આમ છતાં, આર્યો છીંક ખાય છે શા માટે, તેલ મર્દન કરે છે શા માટે, બગાસુ ખાય છે શા માટે, એ વિષે આપને કોઇને કશી જ ખબર નથી !

હરિ૦—વારૂ મશાય, તમે જ કહોને ! તેલ મર્દન કરતા પહેલાં જમીન ઉપર તેલ છાંટવાનું શું કારણ ?

ચિં૦—મૅગ્નૅટિઝમ ! બીજું શું ! અંગ્રેજીમાં એને મૅગ્નૅટિઝમ કહે છે.

હરિ૦ (નવાઇ પામી)—આપે મૅગ્નૅટિઝમ વિષે અંગ્રેજી સાયન્સનાં પુસ્તકો કંઇ વાંચ્યાં છે ખરાં ?

ચિં૦—બિલકુલ નહિ ! જરૂર પણ શી છે ? સાયન્સના શિક્ષણ માટે કે બીજા કોઇ પણ શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી ભણવાની લેશ માત્ર પણ જરૂર નથી, નથી જ ! આપણા આર્યો શું કહી ગયા છે ? પ્રાણ શક્તિ, કારણ શક્તિ અને ધારણશક્તિ એવી ત્રણ શક્તિઓ છે. એના ઉપર તેલની સાધારણ શક્તિનો યોગ થતાં, સ્નાન પૂરૂં થાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે પહેલાં જ, આપણાં શરીરમાં ભૌતિક કારણ શક્તિજાગૃત થાય છે—એનું નામ મેગ્નેટિઝમ! ઓગણીસમી સદીમાં અંગ્રેજો નહાયા પછી શરીર ટુવાલ લૂસે છે, પણ એ પહેલાં કંઈ કેટલાં હજાર વરસ પહેલાં, આપણા આર્યોમાં અંગૂછાથી શરીર લૂછવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી એનો તો જરા વિચાર કરી જુઓ!

લેખકો (નવાઈ પામી જઇ)—અજબ જેવું છે! વાહ! આર્યોની વિજ્ઞાનદષ્ટિ કેવી અપૂર્વ હતી! આર્ય કુન્ડુ મશાયે કેવી અજબ શોધ કરી છે!

હરિ૦—કહે છે કે આ આર્ય કુન્ડુ ભદ્ર લોકોને સારી પેઠે ગાળો દઈ શકે છે. એ માટે એ ખૂબ જ પ્રખ્યાત છે.

ચિં૦—આ જુઓ—આ આર્ય બ્રાહ્મણો સવારના પહોરમાં ફૂલ વીણે છે. શું કરવા એ લોકો ફૂલ વીણતા હશે, કહો જોઉં!

અ૦—પૂજા વખતે દેવને ધરવા.

ચિં૦—છટ છટ! તમે લોકો કોઇ પણ વાતમાં ઊંડા ઉતરીને વિચાર કરવાનું તો શીખ્યા જ નથી. ઋષિમુનિઓ જ્યારે સવારના પહોરમાં ફૂલ ચૂંટવાની આજ્ઞા આપે છે, ત્યારે એ પરથી જ સ્પષ્ટ સાબિત થઇ જાય છે કે હવામાં ઓકિસજન વાયુ હોય છે તેની તેમને ખબર હતી જ. અને ઓકિસજન વાયુની એમને ખબર હતી, એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે બીજા પણ વાયુઓ વિષે તેમને જ્ઞાન હતું જ. આવી રીતે એક એક કરીને દીવા જેવું ચોખ્ખું સાબિત કરી આપી શકાય કે આધુનિક યુરોપિયન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કશુંયે આર્યોથી અજાણ્યું નહોતું. બગાસુ ખાતી વખતે ચપટી વગાડવાનું શું કારણ? એમાં પણ મેગ્નેટિઝમ છે! ઉત્તાન વાયુની સાથે આધાનશકિતનો યોગ થતાં જ્યારે ભૌતિક બળથી પ્રેરિત થયેલો નિધાન શકિત,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની શક્તિના પ્રભાવે કરીને, પ્રાણ, કારણ અને ધારણ એ ત્રણેની પાર ચાલી જાય છે, ત્યારે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણેની વ્યક્તિક્રમ દશા પેદા થાય છે. એવે વખતે મધ્યમા અને અંગૂઠો ઘસવાથી વાયવ તાપ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાયવ તાપનો કારણભૂત સ્નાયવતાપ સૌરતાપની સાથે ભળીને જીવદેહના ભૌતિક તાપની આત્યંતિક પ્રલયદશા નીપજતી અટકાવે છે. આને વિજ્ઞાન નહિ કહો, તો કોને વિજ્ઞાન કહેશો ? અને છતાં, આપણા આર્યઋષિઓએ ડાર્વિનનો એકે ચોપડો વાંચ્યો નહોતો એ હું છાતી ઠોકીને કહી શકું છું.

લેખકો—ઓહો ! અજબ જેવું ! ધન્ય છે ! ધન્ય છે આર્ય મહિમાને ! અમે લોકો અત્યાર સુધી આમાંનું કશું જ જાણતા નહોતા !

હરિ૦ (મનમાં)—અને આજે પણ કશું સમજી શકતા નથી !

ચિં૦—જમીન પર પંખો ઠોકવા સંબંધમાં જો પૂછો તો કહું કે તેમાં પણ મૅગ્નેટિઝમ છે ! સંપ્રસારણ અને નિઃસારણ, વિપ્રકર્ષણ અને નિકર્ષણ નામની કેટલીક ભૌતિક ક્રિયાઓના યોગે કરીને—

અ૦—માફ કરો, મશાય, મારું માથું ભમે છે. પંખો ઠોકવા સંબંધમાં તમારે જે કહેવાનું હોય તે મારા છાપામાં લખજો ! તમે ઘણું બોલ્યા છો, હવે તમને એક પાન મગાવી દઉં !

ચિં૦—જી ના, આપને ત્યાં હું પાન ખાવા આવ્યો નથી. આર્ય ક્રિયાકલાપનું આપ અનુસરણ કરતા નથી—જે આધ્યાત્મિક શક્તિનો પ્રવાહ આપણી આર્ય નસોમાં વંશપરંપરાગત વહી રહ્યો છે, તે શક્તિ—

અ૦—બસ કરો ! મશાય, બસ કરો ! આપને પાન નહિં આપું, આપ પાન ન ખાશો. પણ જો રજા આપો તો, આપને હુક્કો મગાવી આપું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિં૦—હુકો ? હાય સત્યાનાશ ! એ તો એથીયે ખરાબ ! ઊંચ વર્ણના લોકો નીચ વર્ણના લોકોના હુકામાં તમાકુ કેમ પીતા નથી ? એક વર્ણના લોકો બીજી વર્ણના લોકોએ અડકેલું અન્ન કેમ ખાતા નથી ? પહેલાં આર્યો અનાર્યોનો પડછાયો પણ લેતા નહોતા, એમ કેમ ? એમાં શું વિજ્ઞાન નથી એમ સમજો છો ? છે જ, બેશક છે જ. હમણાં જ તમને સમજાવી દઉં. એમાં પણ મૅગ્નેટિઝમ છે ! દેહજ વિકિરણ શક્તિના ત્રણ પ્રકાર છે—ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ—

અ૦—બસ કરો, બસ કરો—હુકો નહિ આપું, મશાય. તમે તમાકું નહિ પીઓ તો કંઈ વાંધો નથી ! પાન પણ રહ્યું, ને હુકો પણ રહ્યો—આપને ઠીક લાગે તેમ કરો, આપની દેહજ વિકિરણ શક્તિ ટકી રહે તેમ કરો.

લેખકો— છટ્—અદ્ભૂત બાબુ, આપે અમને આર્યશ્રેષ્ઠ કુન્ડુ મહાશયની જ્ઞાનગર્ભ વાણી સાંભળવા દીધી નહિ !

પ્રથમ લેખક (બીજાને)—કુન્ડુ મહાશયની શકિત કેવી અસાધારણ છે, જ્ઞાન કેવું અગાધ છે, દલીલ કેવી સચોટ છે ! પરંતુ એમાંનું કાંઈ તું સમજ્યો ખરો, ભાઈ ?

બીજો લેખક—ના ભાઈ, સમજ્યો તો કાંઇ નથી. તો ફરી પૂછી જોઈએ. વારૂ, મહાશય, આપે જે ધારણ કારણ વગેરે શકિતઓની વાત કરી તે શું છે ?

ચિં૦—તે શકિતઓ શું છે ? શું છે તે એ—જેને અંગ્રેજીમાં કહે છે ફોર્સ, અર્થાત્ મૅગ્નેટિઝમ !

બધા લેખકો સાથે—ઓહ ! હવે સમજાયું !

હરિ૦—જી, હજી મને કંઈ સમજાયું નથી.

લેખકો (ખિજાઈ ને)—નથી સમજાતું ? મૅગ્નેટિઝમ—ફોર્સ ! સાવ સહેલી વાત છે ! મૅગ્નેટિઝમ તો ખબર છે ને ? ફોર્સ તો ખબર છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને ? આ પણ એ જ છે ! આર્યો વિજ્ઞાનના વિષયમાં કેટલા બધા આગળ વધેલા હતા !

પ્ર. લેખક—આ બધું પૂરેપૂરૂં સમજવું હોય તો અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. આપ મહાશયે, મને લાગે છે કે અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરેલું છે.

ચિં૦—નહિ, શાસ્ત્રનું એક પાનુંયે હજી વાંચ્યું નથી ! હું, મારા બાપા, અને સ્વર્ગસ્થ શ્રી નફ્ફર કુન્હુ આર્ય—એમને શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાનું કહેવું એ હું વધારે પડતું સમજું છું.

બીજો લેખક—કાનની ખૂટ ! પરંતુ વિજ્ઞાનનો તો આપે ખૂબ જ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો લાગે છે.

ચિં૦—જી ના, મેં મારી ચિંતનશકિતના પ્રભાવે કરીને, આપણી આર્ય જાતિની છીંક, ઉધરસ, બગાસું, ચપટી, વગેરે આચાર વ્યવહારમાં રહેલું સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ સંપૂર્ણપણે શોધી કાઢ્યું છે. મારે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર જ પડી નથી. તમે લોકો કદાચ નહિ માનો, પરંતુ આર્યશાસ્ત્રોના સોગન ખાઈને હું કહી શકું છું કે હું આર્યશાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન કશુંયે ભણ્યો નથી. મારી તમામ વિદ્યા સ્વતંત્ર ચિંતનનો પરિપાક છે !

હરિ૦—જી, સોગન ખાવાની જરૂર નથી. આપ ભણેલા ગણેલા છો એવો આક્ષેપ આપના ઉપર કોઈ નહિ કરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરદીનો દોસ્ત

[રેલગાડીમાં દુ:ખીરામ અને વૈદ્યનાથ બાબુ]

વૈદ્યનાથ (માથે હાથ દઈને)—ઉંહ—ઉંહ—ઉંહ !

દુ:ખીરામ (દીર્ઘ નિ:શ્વાસ નાખી)—અરર ! હાય! (ભયભીત નજરે વૈદ્યનાથની સામું જુએ છે.)

વૈદ્યનાથ (દુ:ખીરામને ધારીને જોઈ રહેતા જોઈ)—જુઓ છો ને મહાશય, રોગથી હું કેવો દુ:ખી થાઉં છું!

દુ:ખીરામ—ના, હું એ નથી જોતો. તમને જોઈને મને મારો મરી ગયેલો ભાઈ યાદ આવે છે. રે...હાય! (નિ:શ્વાસ નાખે છે.)

વૈદ્યનાથ—શું કહો છો ?

દુ:ખીરામ—ખરું કહું છું. મરતી વખતે તેનો ચહેરો બરાબર તમારા જેવો જ થઈ ગયો હતો—

વૈદ્યનાથ (ગભરાઈને)—શું કહો છો ?

દુ:ખીરામ—ખરું કહું છું. તેની આંખો આવી જ ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી, ગાલ ચામડી લબડી પડી હતી, હાથ પગ દોરડી બની ગયા હતા હોઠ, ફિક્કા પડી ગયા હતા, મોનો રંગ પીળો પડી ગયો હતો—

વૈદ્યનાથ (ખૂબ વ્યાકુળ બનીને)—શું કહો છો, મશાય ? તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શું મારી એવી દશા થઈ ગઈ છે? મને તો આ વાત કોઈએ કરી નથી—

દુઃખીરામ—શું કરવા કરે? આ સંસારમાં સાચું સગું કોણ કોણ છે જે! (ઊંડો નિસાસો નાખે છે.)

વૈદ્યનાથ—દાકતર તો મને ફરી ફરી એમ જ કીધા કરે છે કે તમારે ચિંતા કરવાનું કંઈ જ કારણ નથી!

દુઃખીરામ—દાકતર! અને દાકતરના બોલવા પર તમે એક રજ પણ વિશ્વાસ રાખો છો? દાકતરો પર વિશ્વાસ રાખી રાખીને શું આપણે પાયમાલ નથી થયા? જ્યારે ખરેખરૂં બીવાનું હોય છે ત્યારે જ ખાસ કરીને એ લોકો દિલાસો આપે છે; પછી છેવટે જ્યારે રોગીના હાથ પગ ખેંચાઇ જાય છે, એની આંખો ફાટી જાય છે, એનું શરીર, એના હાથપગ ઠરીને હિમ થઈ જાય છે, એનું—

વૈદ્યનાથ (દુઃખીરામનો હાથ પકડીને)—ક્ષમા કરો મશાય, હવે આગળ ન બોલશો, મશાય! મારૂં શરીર અને હાથ પગ ઠરીને હિમ થવા માંડ્યાં છે. તમારૂં વર્ણન હમણાં જ સાચું પડશે. (છાતીએ હાથ દઇ ઉંહ ઉંહ કરે છે.)

દુઃખીરામ—જોયું ને, મશાય! મેં તો પહેલેથી જ કહ્યું છે કે ડાક્તરોનાં દિલાસાનાં વહેણ પર લેશમાત્ર પણ વિશ્વાસ રાખશો નહિ. વારૂ, એક સવાલ પૂછું—તમે શું રાત્રે ચત્તા સૂઇ જાઓ છો?

વૈદ્યનાથ—હા, ચત્તો ન સૂઈ જાઉં તો મને ઊંઘ નથી આવતી.

દુઃખીરામ (નિઃશ્વાસ નાખી)—મારા ભાઇની પણ બરાબર એવી જ દશા થઇ હતી! તે બિલકુલ પડખું જ ફરતો નહિ!

વૈદ્યનાથ—હું ધારૂં તો તરત પડખું ફરી શકું છું.

દુઃખીરામ—આજે ફરી શકતા હશો, પરંતુ ધીમે ધીમે એ પણ બંધ થઈ જશે.

વૈદ્યનાથ—ખરેખર?

દુઃખીરામ—ધીમે ધીમે તમારા ડાબા ફેફસામાં દુખવા માંડશે, ધીમે ધીમે પગનાં આંગળાં જડ બની જશે, ધીમે ધીમે—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈદ્યનાથ (પરસેવો વળી જાય છે)—મારા સમ કહું છું, આમળ બોલશો નહિ. મારી છાતી ધડક ધડક થાય છે!

દુઃખીરામ—તમારે હવે ચેતી જવાનો વખત છે.

વૈદ્યનાથ—ચેતી જવાનું તો જાણે સમજ્યો, પણ શું કરવું એ કહેશો?

દુઃખીરામ— તમે શું એલોપથી પ્રમાણે દવા કરાવો છો?

વૈદ્યનાથ—હા.

દુઃખીરામ—ખલાસ! એલોપથીવાળા તો ઝેર ખવડાવે છે, રોગના કરતાં દવા વધારે નુકશાન કરે છે! આ દાક્તરો કરતાં તો જમ સારો.

વૈદ્યનાથ (શંકામાં પડી)—એમ! તો શું કરૂં! હોમિયોપથીની દવા ખાઉં?

દુઃખીરામ—હોમોયોપથીમાં દવાને નામે માત્ર પાણી અપાય છે.

વૈદ્યનાથ—તો શું વૈદ્યને બતાવું?

દુઃખીરામ—એના કરતાં તો થોડું અફીણ ઘોળીને પી જવું શું ખોટું?

વૈદ્યનાથ—રામ રામ! તો શું કરવું, મશાય?

દુઃખીરામ—કશું જ કરવાનું નહિ; હું તમને ખાતરી પૂર્વક કહું છું કે હવે કોઈ ઉપાય નથી.

વૈદ્યનાથ—મશાય, હું માંદો માણસ છું, અને આવી રીતે બીવડાવવો એ ઠીક નથી.

દુઃખીરામ—આમાં બીવડાવવાનું ક્યાં છે? આ સંસારમાં દુઃખ કષ્ટ સિવાય બીજું છે જ શું? ચારે દિશાએ ઘોર અંધકાર છે. દુઃખના વાદળાંથી આકાશ ઘેરાયેલું છે. જ્યાં કાન માંડો ત્યાંથી હાહાકાર સિવાય બીજું કંઈ સંભળાતું નથી. અહીં તો આપણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝેરી અજગરની બોડમાં રહીએ છીએ. અહીંથી જેમ વહેલા છુટાય તેમ સારું.

(નિસાસો નાખે છે.)

વૈદ્યનાથ—જુઓ, દાક્તરે મને આખો દિવસ આનંદ વિનોદ કરવાનું અને મન પ્રફુલ્લ રાખવાનું કહ્યું છે. પરંતુ તમારું આવું મોં જોઈ મારો રોગ એકદમ વધી પડ્યો છે. મને જોઈને તમને તમારો મરેલો ભાઇ યાદ આવ્યો, પરંતુ તમારી આ ઝાડી જેવી દાઢી જોઇને તો દોઢ ડઝન દીકરા મરી ગયા હોય તોયે ભૂલી જવાય. તમે એ વેણ સારાં બોલો. આ કયું સ્ટેશન આવ્યું, મશાય ?

દુઃખીરામ—મધુપુર. આ વરસે અહીં એવું કોગળિયું ચાલ્યું છે કે ન પૂછો વાત.

વૈદ્યનાથ (ગભરાઇને)—કોગળિયું ? શું કહો છો ? અહીં ગાડી કેટલો વખત ઊભી રહે છે ?

દુઃખીરામ—અડધો કલાક, પણ અહીં પાંચ મિનિટ પણ ઊભા રહેવામાં જોખમ છે !

વૈદ્યનાથ (સૂઈ જઇને)—ઓ બાપ !

દુઃખીરામ—બીવાથી કશો ફાયદો નથી. બીએ એને કોગળિયું વહેલું ચોંટે છે. લૌરી સાહેબની કિતાબમાં લખેલું છે—

વૈદ્યનાથ—હવે તો તમે મને છોડો તો આ ભય પણ મને છોડે. તમે તો મારાં હાડેહાડમાં કંપારી ફેલાવી છે, દાક્તર બોલાવો —અરે, મને કંઈ થાય છે.

દુઃખીરામ—અહીં દાક્તર ક્યાંથી ?

વૈદ્યનાથ—તો સ્ટેશન માસ્તરને બોલાવો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુઃખીરામ—ગાડી ઊપડે એટલી વાર છે.

વૈદ્યનાથ—તો ગાર્ડને બોલાવો!

દુઃખીરામ—ગાર્ડ આવીને શું કરવાનો છે? (દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખે છે.)

વૈદ્યનાથ—તો ભગવાનને બોલાવો! મારું આવી પહોંચ્યું છે. (મૂર્છા ખાઇને પડી જાય છે.)

દુઃખીરામ ઉપરાઉપરી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખે છે, અને ગાય છેઃ

તારે માથે નગારાં વાજે મોતનાં રે
માટે ભજી લેને ભગવાન!—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે અને નથી

[કવિવર કુંજવિહારી બાબુ અને વશંવદ બાબુ પ્રવેશ કરે છે.]

કુંજ—કેમ આવવું થયું ?

વશ—જી, હવે તો અન્નના સાંસા પડવા લાગ્યા છે; એટલે મશાય, નોકરીની—

કુંજ—(એકદમ ગભરાઇને)—નોકરી ? નોકરી વળી કેવી ? આજે આવી મિષ્ટ મધુર શરદ ઋતુની ચાંદનીમાં નોકરીની વાત કોણ કરતું હશે ?

વશ—જી, જાણી જોઈને કોઇ કરતું નથી, પણ પેટની બળતરાએ—

કુંજ—પેટની બળતરા ? છિ ! છિ ! કેવી તુચ્છ વાત કરો છો ! ફરી એવું ન બોલશો.

વશ—જેવી આજ્ઞા, હવે નહિ બોલું. પરંતુ આખો વખત એ જ યાદ આવ્યા કરે છે.

કુંજ—શું કહો છો, વશંવદ બાબુ, આખો વખત એ જ યાદ આવ્યા કરે છે ? આવી શાંત સ્તબ્ધ સુન્દર સન્ધ્યા સમયે પણ એ યાદ આવે છે ?

વશ—જી, યાદ તો આવે છે. અત્યારે ઊલટું વધારે યાદ આવે છે. વહેલો સવારનો બે કોળિયા ભાત મોંમાં નાખી નોકરીની ઉમેદવારી કરવા નીકળ્યો છું, તે પછીથી કશું પેટમાં પડયું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુંજ—તે ન પડ્યું તો શું થઇ ગયું? ન ખાધું તો શું થઇ ગયું? (વશંવદ બાબુ મૂગા મૂગા માથું ખંજવાળે છે.)

કુંજ—શરદઋતુની મનોહર ચાંદની જોઇને શું એવું નથી થતું કે માણસ પણ પશુની પેઠે કંઇક અંશે ખાધા પીધા વગર જીવતો રહી શકે છે! જાણે આ ચાંદની, ફૂલની સૌરભ, અને વસંતનો વાયુ ખાઇને લહેરથી તેનું જીવન ચાલ્યું જાય છે!

વશ (બીતો બીતો ધીરેથી)—જી, લહેરથી જીવન ચાલ્યું જાય છે એ વાત સાચી, પરંતુ જીવન ટકતું નથી—બીજું પણ કંઈક ખાવાની જરૂર પડે છે.

કુંજ (તપી જઇને)—તો એ ખાઓ જાઓ! મૂઠા ભરી ભરી ભાતદાળ ને શાક જ આરોગ્યા કરો, જાઓ! અહીં તમારા જેવાઓને માટે બારણાં બંધ છે!

વશ—તમે કીધું એ બધું ક્યાં મળશે, મશાય? હું હમણાં જ દોટ મૂકું છું. (કુંજબાબુને ખૂબ જ ગુસ્સે થયેલા જોઈ) કુંજબાબુ, આપ ખરૂં કહો છો, આપના આ બાગની હવા ખાઇને જ પેટ ભરાઇ જાય છે, પછી કશું ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી.

કુંજ—તમારે મોઢે આ શબ્દો સાંભળી હું બહુ ખુશ થાઉં છું. હવે તમે માણસને શોભે તેવી વાણી ઓચર્યા. આવો, બહાર આવો, આવો સરસ બાગ છે, પછી ઘરમાં ભરાઈ રહેવાનું શું કારણ?

વશ—ચાલો. (ધીરેથી મનમાં) ટાઢ પડે છે—ઓઢવા કશું છે નહિ—

કુંજ—વાહ!—શરદઋતુની મીઠાશ કેવી મજાની છે!

વશ—છે તો મજાની, પણ જરા ટાઢ વાય છે!

કુંજ (ડિલ પર બરાબર શાલ વીંટાળીને)—ટાઢ તો જરાયે નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વશ—ના, ટાઢ જરાયે નથી! (થર થર ધ્રૂજે છે)

કુંજ (આકાશ ભણી જોઇને)—વાહ વાહ વાહ! જોઇને આંખ ઠરે છે. શ્વેત વાદળાંના ટુકડા, આસમાની આકાશના સરોવરમાં રાજહંસની પેઠે તર્યા કરે છે અને એની વચમાં ચંદ્રમા જાણે—

વશ (જોરથી ખાંસી ખાઈને) ખુ...ખુ...ખુ.

કુંજ—વચમાં ચંદ્રમા જાણે—

વશ—ખુ...ખુ...ખુ...ખુ.

કુંજ (ધક્કો મારી)—સાંભળો છો વશંવદ્યાખુ, વચમાં ચંદ્રમા જાણે—

વશ—રહો જરા—ખુ...ખુ...ખુ...ખુ—ખ્ખુ...ખ્ખુ.

કુંજ (ખિજાઈ પડીને)—તમે બિલકુલ જંગલી છો. આવી રીતે ખાંસી ખાવી હોય તો પછી ઘરના ખૂણામાં કામળો ઓઢીને પડી રહોને, જાઓ! આવો બાગ—

વશ (બીતો બીતો, તનતોડ મહેનત કરી ખાંસી દાબતો)—જી, હવે મને કાંઈ નથી. (મનમાં) ક્યાં છે કામળો કે ક્યાં છે ધાબળો!

કુંજ—આ શોભા જોઇને મને એક ગાન સ્ફૂરે છે. સાંભળો, હું ગાઉં છું.

સુ...ઉ...ઉન્દર ઉપવન વિકસિત તરૂ—ઉ—ગણ
મનોહર બકુ—

વશ (જોરથી ખાંસી ખાઈને) હોંચ્છો...

કુંજ—**મનોહર બકુ—**

વશ—હોંચ્છો...હોંચ્છો...

કુંજ—સાંભળો છો કે નહિ? **મનોહર બકુ—**

વન—હોંચ્છો હોંચ્છો...

કુંજ—નીકળો મારા બાગમાંથી—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વન—રહો...હોંચ્છો.

કુંજ—નીકળો અહીંથી—

વન—હમણાં જ નીકળું છું—એક પળ પણ અહીં ઊભા રહેવાની હવે મારી ઇચ્છા નથી—હું નહિ નીકળું તો મારો જીવ નીકળશે. હોંચ્છો ! શરદ ઋતુની મધુરતા મારાં નાક અને આંખોમાંથી નીકળી રહી છે. જીવ સુદ્ધાં નીકળવાની તૈયારીમાં છે. હોંચ્છો... હોંચ્છો...ખુ ખ્ખુ ! પરંતુ કુંજબાણુ, પેલી નોકરી...હોંચ્છો...

(કુંજબાણુ શાલ ઓઢીને મૂગા મૂગા આકાશના ચંદ્રમા ભણી જોઈ રહે છે.)

નોકર પ્રવેશ કરે છે.

નોકર—ભાણું આવી ગયું છે.

કુંજ—કેમ આટલું મોડું થયું ? ખાવાનું લાવતાં બે કલાક લાગતા હશે, કાં ?

(એકદમ જતા રહે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારક

[સમસ્યા–નાટ્ય]

દૃશ્ય પહેલું

[વિચારશીલ નરહરિ વિચારમાં મગ્ન છે. ભાત ભાણામાં ઠરે છે. મા માંખો ઉડાડે છે.]

મા—બહુ વિચાર કર્યા કરવા નહિ! નહિ તો મગજ બગડી જાય, ભાઇ!

નરહરિ—ઠીક, મા, 'ભાઇ' શબ્દનો મૂળ શબ્દ કયો, કહે જોઉં ?

મા—હું શું જાણું, ભાઇ!

નરહરિ—'ભ્રાતા!' આજે તમે 'ભાઇ' કહો છો, પણ બે હજાર વરસ પહેલાં લોકો ભ્રાતા કહેતા—આ કંઇ નાનીસૂની વાત નથી. જેમ જેમ આનો ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરશો તેમ તેમ એનો પાર નહિ આવે. (ફરી વિચારમાં ડૂબી જાય છે.)

મા—જે વિચારનો પાર ન આવે એવો વિચાર કરીને કામે શું છે, બાપુ! વિચાર ક્યાં નાસી જવાનો છે, આ ભાત ઠરી જાય છે એ જો ને. મારી મા તો, મારી લક્ષ્મી!

નર—(ચમકીને) શું કયું મા! લક્ષ્મી? કેવી નવાઈની વાત! એક સમય એવો હતો જ્યારે લક્ષ્મી શબ્દ લક્ષ્મીદેવીને માટે જ વપરાતો. પછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લક્ષ્મીના ગુણવાળી સુશીલ સન્નારીને લોકો લક્ષ્મી કહેવા લાગ્યા. એમ કરતાં વખત જતાં, જુઓ, પુરુષને સંબોધીને પણ લક્ષ્મી શબ્દનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ભાષાનું કેવું પરિવર્તન થતું જાય છે એનો જરાક વિચાર કરતાં તો આભા બની જવાય છે!

(ફરી વિચારમાં ડૂબી જાય છે.)

મા—મારે શું બીજા કશાનો વિચાર કરવાનો નહિ હોય, નરુ! વારુ, તું આટઆટલા વિચારો કર્યા કરે છે તો તું જ કહે જોઉં, હાથમાં લીધેલા એક કામનો વિચાર કરવાનો છોડી, આવા આવા અનેક નકામા વિચારો કર્યા કરવાથી શો ફાયદો છે? દરેક બાબતનો વિચાર કરવાનો સમય હોય છે.

નર—આ પ્રશ્ન ખરેખર અતિ મહત્ત્વનો છે, મા! હું એકદમ એનો જવાબ નહિ દઈ શકું. મારે એ વિષે થોડા દિવસ વિચાર કરવો પડશે—વિચાર કર્યા પછી કહીશ.

મા—હું જે કહું છું તેથી તારો વિચારવાયુ વધતો જ જાય છે, કશાથી ઓછો તો થતો નથી. તો રહ્યું, ભાઈ! કોઈ બીજાને મોકલું.

(માસી પ્રવેશ કરે છે.)

માસી—અરે નરુ, તું તે કંઈ ગાંડો થયો શું? ફાટેલું પહેરણ પહેર્યું છે, દાઢી વધારી છે,—અને થાળીમાં ભાત લઈને બેઠો બેઠો વિચાર કરે છે! નોકર બાઈ તો તારા આવા ઢંગ જોઈ હસી હસીને બેવડ વળી ગઈ!

નરહરિ—બેવડ વળી ગઈ! ધનુષની પેઠે? પ્રાચીન કાળમાં કુરુક્ષેત્રમાં યોદ્ધાઓ ધનુષબાણ લઈ લડતા. કુરુક્ષેત્ર! આપણા આર્ય-ગૌરવનું એ ભવ્ય સ્મશાનક્ષેત્ર! યાદ આવતાં શરીરના રોમેરોમ ખડા થઈ જાય છે! હૃદય વ્યાકુલ બની જાય છે! આહ! કેટકેટલી વાતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યાદ આવે છે! કેટલી કલ્પનાઓ જાગી ઊઠે છે! આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે! (રોવા માંડે છે.)

માસી—ઓ મા! આ તો રોવા બેઠો! મારૂં બોલવું સાંભળીને એને રોવું આવે છે. તો શું કામ છે મારે બોલીને! (જાય છે.)

(દાદી પ્રવેશ કરે છે.)

દાદી—અરે નરુ, જો, સૂરજ આથમવા આવ્યો!

નરહરિ—હં, દાદીમા, સૂરજ તે કદી આથમતો હશે! એ તો પૃથ્વી પડખું બદલે છે. રહો, હું તમને પ્રમાણ સહિત સમજાવી દઉં! (ચારે તરફ નજર કરી) આટલામાં કોઈ ગોળ ચીજ નથી?

દાદી—ગોળ ચીજ તારું માથું—

નર—પણ માથું ધડની સાથે ચોંટાડેલું છે, એ ફરતું નથી.

દાદી—તારું નહિ ફરતું હોય, બાકી તારા ઢંગ જોઈને તો આખા મહોલ્લાસાં સૌનાં માથાં ફરી જાય છે! લે, હવે તને કેટલું કહેવું? આ ભાત સુકાઇ ગયો, માખો બણબણે છે.

નર—હં, દાદીમા, આ તો તમે ખોટું બોલ્યાં! માખો બણબણતી નથી! માખોનાં ઈંડાંમાંથી આવો અવાજ થાય છે. રહો, હું તમને સાબિત કરી આપું—

દાદીમા—કર્યું સાબિત! (જાય છે.)

બીજું દૃશ્ય

[નરહરિ વિચારમાં મગ્ન છે એને ભાનમાં લાવવા નરહરિની મા, એના ભાણાને તેડીને આવે છે.]

મા—(બાળકને) ભાણાભાઈ, તમારા મામાને દંડવત કરો.

નરહરિ—હં મા, એને ખોટું શીખવાડો નહિ. જરાક વિચાર કરી જોશો તો તમનેસમ જાશે કે વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર દંડવત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરો એમ કહેવાય જ નહિ—દંડવત્ બનો, દંડવત્ થાઓ એમ કહેવું જોઈએ! એનું કારણ સમજાયું, મા? કારણકે દંડવત્‌નો અર્થ—

મા—ના ભાઇ, મારે હમણાં એ જાણીને કામ નથી. પણ આ તારા ભાણાને જરા રમાડ તો ખરો.

નર—રમાડું? ઠીક, તો રમાડું. (બાળકને ખોળામાં બેસાડી) રમાડવાનું ક્યાંથી શરૂ કરું? રહો, જરા વિચારી કાઢું.

મા—રમાડવામાં પણ વિચાર કરવાનો, નરુ?

નર—તો શું નહિ કરવાનો, મા? શું બોલો છો આ? નાનપણમાં કરેલાં લાડરમાડની ઉપર છોકરાના આખા ભવિષ્યનો આધાર હોય છે એ ખબર છે? નાનપણમાં આપણા જીવનમાં બનેલા નજીવા બનાવોની છાપ, વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, આપણા આખા યૌવનને, અરે, આપણી આખી જીંદગીને છાઇ દે છે એનો જ્યારે વિચાર કરી જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણને ખ્યાલ આવે છે કે છોકરાને રમાડવાનું કામ પણ કંઇ મામુલી કામ નથી! જરાક તમે વિચાર તો કરી જુઓ, મા!

મા—હશે ભાઇ, એનો પછી વિચાર કરી જોઇશ, પણ અત્યારે તારા આ ભાણેજને બે વેણ તો કહે!

નર—છોકરાઓની સાથે એવી વાતો કરવી જોઇએ જેથી એમને ગમ્મત પણ મળે, ને જ્ઞાન પણ મળે! વારૂ, હરિદાસ, તારા નામનો સમાસ કયો છે, કહે જોઉં?

હરિદાસ—સમ કયાં છે?

મા—જો ભાઈ, એને એવું બધું શું પૂછે છે? એને એ કંઇ આવડે છે!

નર—ના, પણ એને આ ઉંમરથી જ હું ધીરે ધીરે કરીને બધું મોઢે કરાવી દઇશ.

મા—(છોકરાને ઉપાડી લઇને)—ના, ભાઇ, તું નહિ રમાડે તો ચાલશે. (નરહરિ માથે હાથ દઇ ફરી વિચારમાં ડૂબી જાય છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મા (કંઈ ન સઝવાથી)—તો ભાઈ, મને કાશી મોકલી દે, હું ત્યાં પડી રહીશ.

નર—તો જાઓને, મા! તમારે જવું હોય તો મારી ના નથી.

મા (મનમાં)—નરુ મારો બધી વાતમાં વિચાર કરવા લાગી જાય છે, પણ મને કાશી મોકલવાની વાતમાં એને કંઈ વિચાર કરવો પડયો નહિ! (પ્રગટ) તો મને મહિને મહિને ખરચીનો બંદોબસ્ત કરી આપવો પડશે.

નરહરિ—એમ? તો તો મારે મા,, આ વિષે થોડા દિવસ વિચાર કરી જોવો પડશે. આ કંઈ સહેલી બાબત નથી. એક અઠવાડિયું વિચાર કરી જોયા પછી હું જવાબ દઈશ.

મા (ગભરાઈને)—ના ભાઈ ના, તું વિચાર કરતો મા—મારે કાશી નથી જવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સહવાસી

૧

નવકાન્ત—અહો! પ્રેમના રહસ્યનો કોણ પાર પામી શક્યું છે! શી ખબર એ તે કઈ જાતનું બંધન છે જેથી એક હૃદયની સાથે બીજું હૃદય સંધાઈ જાય છે! એ તે કેવો જ્યોત્સ્ના-પાશ છે! કેવી પુષ્પ-સૌરભની દોરી છે, કેવા મુકુલિત મધુમાસના મધુર મલયાનિલનું બંધન છે!

(નરોત્તમ પ્રવેશ કરે છે.)

નરોત્તમ—હાય ખલાસ! એકવાર નવકાન્તના હાથમાં પડયા કે છૂટવાની આશા મૂકી દેવી! હમણાં મને પકડયો સમજો!

નવ (નરોત્તમને પકડી પાડી)—ભાઈ, પ્રેમની કેવી મહાન શક્તિ છે!

નરોત્તમ—ભૂખની શક્તિ એના કરતાં ચડિયાતી છે. હું ખાવા જાઉં છું, મને છોડો.

નવ—હૃદયની ભૂખ—

નરોત્તમ—હૃદયની નહિ, ઉદરની. હું ખાઇને આવું, પછી—

નવ—ખાવાની વાત હું નથી કરતો.

નરોત્તમ—તું નથી કરતો, પણ હું કરું છું. જરા રહે, હું—આ પેલા આશાનાથ બાબુ આવે. એમને પકડો, પ્રેમની શક્તિ સમજનારો માણસ એમના જેવો બીજો કોઈ નહિ મળે! (જાય છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવ (આદ્યાનાથને પકડી)—મશાય, પ્રેમની કેવી મહાન શક્તિ છે !

આદ્યાનાથ—મહાન શક્તિ નહિ, બાપુ ! મહતી શક્તિ ! કારણકે શક્તિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ હોઇ તેની પહેલાં—

નવ—જરા વિચાર તો કરી જુઓ; પ્રેમની પાસે નથી સૈન્ય, નથી સામન્ત, છતાં તે વિશ્વવિજેતા છે. તે પોતાને જીવંત—

આદ્યાનાથ—જીવંત હોઇ શકે જ નહિ !

નવ—જી હા, તે પોતાના જીવંત પ્રભાવે કરીને જ—

આદ્યાનાથ—જીવિત બોલતાં શું થાય છે ? વ્યાકરણનો નિયમ—

નવ—જીવંત પ્રભાવે કરીને જ સર્વત્ર પોતાનો માર્ગ સૃજન—

આદ્યા—સૃજન નહિ—સર્જન.

નવ—માર્ગ સૃજન કરી લે છે. આ સૂર્ય તારાઓથી ખંડિત—

આદ્યા—સર્જન બોલો, કારણકે સૃજ ધાતુ—

નવ—નીલાકાશ, આ ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પોથી સુશોભિત—

આદ્યા—સૃજ ધાતુની પછી—

નવ—ફૂલવાડી—(બોલતાં બોલતાં ચાલી જાય છે.)

ગણેશ પ્રવેશ કરે છે.

ગણેશ—લેખ તો પૂરો કરી નાખ્યો, પણ હવે વાંચી સંભળાવું કોને ? હાથમાં ચોપડી લઇને ચારેકોર ફરી વળ્યો, પણ ક્યાંય કોઇ દેખાતું નથી. પણ આજે તો કોઇને સંભળાવ્યા વગર નહિ ચાલે—ચાલ, કોઈને પકડી પાડું.

: ૨ :

હરિચરણ, નવીન, માધવ અને નરોત્તમ પ્રવેશ કરે છે.

હરિ—અત્યાર લગી તો મઝામાં હતો, કોઇ વાતે દુઃખ નહોતું, પણ હવે શું થાય ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવીન—હા, હવે શું થાય!

નરોત્તમ—શું થાય? શો ઉપાય?

હરિ—આટલા દિવસ આપણી સાથે રહેવામાં નવકાન્ત હતો, એનું તો જાણે ફાવી ગયું હતું. પણ હવે કોણ જાણે ક્યાંથી કોઇ લેખક આવી ભરાયો છે.

નરોત્તમ—લેખકની સાથે રહેવાથી કાંઇ લાભ નથી.

નવીન—કાલે જાતિભેદ વિષે એક કવિતા લખી વાંચી સંભળાવવા આવ્યો હતો.

હરિ—કાલે રાતના સાડાદશ વાગ્યા હતા, મારી આંખ જરા મળી ગઈ હતી, ત્યાં તો લેખક આવીને હાજર થઇ ગયો. તંદ્રા તો ભાગી ગઈ, પણ હું યે તેની પાછળ પાછળ ભાગ્યો.

નરોત્તમ—અરે ભાઈ, મને પણ—ઓ, પેલો આવે!

હરિ—આ આવ્યો!

નવીન—ચોપડી પણ હાથમાં છે!

હરિ—ભાગો! (ભાગે છે.)

નવીન—ભાગો! (ભાગે છે.)

નરોત્તમ—મારૂં જાડું શરીર દોડી નહિ શકે! શું કરું!

(ગણેશચંદ્ર આવી પહોંચે છે.)

ગણેશ—ત્રણ નિબંધ થયા છે.

નરોત્તમ—કોણ જાણે કેટલા વાગ્યા હશે!

ગણેશ—એક છે અર્વાચીન સ્ત્રીજાતિની—

નરોત્તમ—મશાય, ઘડિયાળ છે? જુઓ તો કેટલા વાગ્યા—

ગણેશ—જી, ઘડિયાળ નથી. મારો એક નિબંધ છે—

નરોત્તમ (મોટેથી)—અરે માધા, ઓફિસમાં જવાનો મારો ઝભ્ભો ક્યાં મેલ્યો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણેશ—સમજ્યા નરોત્તમ બાબુ, મારો એક નિબંધ હિન્દુ ધર્મના—

નરોત્તમ (પડદા તરફ જોઇ)—અરે અરે અરે! મૂઆ પડયા! છોકરો નાસી ગયો લાગે છે! (ભાગી જાય છે.)

ગણેશ—કાલનો મથું છું, પણ કોઇ હાથમાં આવતું નથી. કોઇએ પથરો મારી કાગડા ઉડાડી મેલ્યા હોય એવું લાગે છે—આખા ઘરનાં બધાં બહાવરાં બની ભમ્યા કરે છે. પહેલાં રહેતો હતો એ ઘર આખું ખાલી થઇ ગયું, એટલે પછી અહીં આવવું પડયું. અહીં પણ આ લોકો બે ઘડી વાત કરવા ઊભા રહેતા નથી—કોણ જાણે શું થયું છે સૌને! જાઉં, નરોત્તમ બાબુને પકડું. માણસ ઠીક જાડો ને ભલો છે.

: ૩ :

નવ—જુઓ નરોત્તમ, હૃદયનું રહસ્ય—

નરોત્તમ—અત્યારે નહિ, ભાઇ, ઓફિસનો વખત થયો છે.

નવ (નિઃશ્વાસ નાખી)—આહ! તમારે ઓફિસમાં જવાનું છે, પણ મારે ક્યાં જવાનું છે કહો જોઉં? મારે તો Occupation gone! Othello's occupation gone! શેકસપિયર લખી ગયો છે કે—જાઓ છો ક્યાં—અરે, જરા સાંભળો તો ખરા—

નરોત્તમ—ના ભાઇ, મને માફ કરો—સાહેબ ગુસ્સે થશે. મારું Occupation જવાનો વખત આવશે.

નવ—હું એમ કહેતો હતો કે જો બન્ને પક્ષને—અરે, જરા સાંભળો તો ખરા, બન્ને પક્ષને—

નરોત્તમ—એ બધું જાણીને મારે કંઇ કામ નથી, બન્ને પક્ષની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાતો સાંભળીને મારું માથું ભમી જાય છે, મગજમાં ખીચડો થઈ જાય છે.

નવ—તમે મારી વાત સાંભળ્યા વગર જ બીઓ છો; હું કંઈ ખાલી તુક્કો નથી લગાવતો—હું તો દિલની વાત કરું છું, સહજ સ્વાભાવિક વાત કરું છું.

નરોત્તમ—પરન્તુ એ સહજ સ્વાભાવિક વાત સાંભળવા જતાં સાડા ચાર વાગી જશે—મને છોડો.

નવ—ઠીક તો જુઓ, દશ મિનિટથી વધારે નહિ લાગે—ઘડિયાળ કાઢી રાખો, હું બોલવા માંડું છું.

નરોત્તમ (ભયભીત બની)—નવકાન્ત, કેમ તમે બધા મને લઈ બાઝ્યા છો? પેલા ઓરડામાં હરિ બેઠો છે, નવીન બેઠો છે, એમની પાસે જાઓ ને! પેરે દિવસ તમે આવી જ રીતે મને હૃદયનું રહસ્ય સમજાવવા બેઠેલા, ને બપોર થઈ ગયેલા—મારે સાહેબની પાસે જવાબ લખાવવો પડેલો! આજે પાછા તમે ફરી એ જ હૃદયનું રહસ્ય કહેવા આવ્યા છો! ગરીબની નોકરી ગઈ તો પછી એ હૃદયનું રહસ્ય મને શું કામ લાગવાનું? (જવા માંડે છે.)

નવ (પકડી રાખીને)—ખોટું લાગ્યું, ભાઈ?

નરોત્તમ—ના, ખોટું લાગવાનો સવાલ જ નથી. ઑફિસનો વખત થયો છે એટલે ઉતાવળમાં છું. (જવા માંડે છે.)

નવ (પકડી રાખીને)—ના ભાઈ, તમને ખોટું લાગ્યું છે!

નરોત્તમ—આ પણ તમે મને મોટી મુસીબતમાં નાખ્યો. પણ શિયાળાની ઋતુ છે એટલે લડીકમાં વખત થઈ જાય છે.

(જવા માંડે છે.)

નવ (પકડી ખેંચીને)—ના ભાઈ, તમે ખોટું લગાડીને જતા રહો છો તેથી આખો દિવસ મારું મન ખરાબ રહેશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નરોત્તમ—ભલે ભાઈ, તો હું ઓફિસમાંથી પાછો આવું ત્યારે આપણે વાતો કરીશું. (જવા માંડે છે.)

નવ—નહિ, તમે કહો કે હું તને માફ કરું છું.

નરોત્તમ—માફ કરું છું, હવે જવા દો. (જવા માંડે છે.)

નવ (પકડી ખેંચીને)—ના ભાઈ, તમારું મુખ ઉદાસ દેખાય છે.

નરોત્તમ—ઉદાસ ન હોય તો શું હોય! ઓફિસનું કેટલું મોડું થઈ ગયું છે એ ખબર છે?

નવ (ખેંચી રાખીને)—હસતે મોઢે માફ કરીને જાઓ તો જવા દઉં.

નરોત્તમ—તમને હું શું માફ કરું, તમે મને માફ કરો—તમને પગે લાગું છું, નાકલીંટી ખેંચું છું, અરે, એથીએ આગળ જે કહો તે કરું, પરંતુ આ કવખતે તમારું હૃદયનું રહસ્ય સાંભળવા મારાથી થોભાય તેમ નથી. (જાય છે.)

:૪:

(નરોત્તમની પાછળ ગણેશ પ્રવેશ કરે છે.)

ગણેશ—આટલો હાંફે છે કેમ? જરા તો ઠર. મારા નિબંધમાં—

નરોત્તમ—ઓ બાપ! આપે હજી ભોજન કર્યું લાગતું નથી!

ગણેશ—જી ના. પરંતુ મારા લેખમાં—

નરોત્તમ—માખો પડી.

ગણેશ—જી, માખો શું કરવા પડે?

નરોત્તમ—તમારા લેખમાં નહિ,—અમારા દૂધમાં માખો પડી છે. (જવા માંડે છે.)

(નવકાન્ત પ્રવેશ કરે છે.)

નવ—તમે ભાઈ, ગુસ્સો કરીને આવતા રહ્યા,—પણ મારું મન ખાટું થઈ ગયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નરોત્તમ—મારું પણ મન ખાટું થઇ ગયું છે.

(એકદમ જવા માંડે છે.)

નવ—જાઉં, નરોત્તમને આમ ઉદાસ મોંએ તો કેવી રીતે જવા દઈ શકું ? (જાય છે.)

ગણેશ--નરોત્તમભાઈ ક્યાં ગયા, ખબર કાઢી આવું.

: ૫ :

(નરોત્તમ જમવા બેઠો છે. ગણેશ પ્રવેશ કરે છે.)

ગણેશ—આટલા વહેલા જમવા બેસો છો, હેં ?

નરોત્તમ—આ ક્યાં વહેલું છે ? ઓફિસમાં જવાનો વખત થવા આવ્યો ને ?

ગણેશ—હમણાં જાઓ છો ? તોય ખાવાનું ચાલે છે ત્યાં લગી તો મારા—

નરોત્તમ—હું ખાઇ રહ્યો છું, મશાય, ઊઠું એટલી જ વાર છે.

ગણેશ--હં, ક્યાં ખાધું છે ? બધુંયે થાળીમાં એમનું એમ તો પડયું છે. હજી પાન ખાશો, હુકો પીશો, એટલામાં જો—

નરોત્તમ (પડદા પાછળ જોઈને)--આ પેલો નવકાન્ત તોબરો ચઢાવીને આવે ! જી ના, પાન હું ખાતો નથી, હુકો હું પીતો નથી, હું જાઉં છું. (જાય છે.)

(નવકાન્ત પ્રવેશ કરે છે)

નવ—નરોત્તમ ક્યાં છે, મશાય ?

ગણેશ (ચોપડી બહાર કાઢીને)—તેઓ જતા રહ્યા. તે છોને ગયા, તમે બેસોને.

નવ (દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાખીને)—હાય ! મારી આ દશા થઈ!

ગણેશ--ક્યાં, કશુંયે થયું નથી, તમે ચિંતા ન કરશો ! તમે ખૂબ મજામાં છો. 'હિંદુપ્રકાશ' માં મારો લેખ—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવ--કશુંયે થયું નથી ! શું બોલો છો આ ! હૃદયની મર્મર જવાળા--

ગણેશ--હૃદયની ક્યાં વાત થતી હતી ? આર્ય પંડિત સમુદાય--

નવ—આર્ય પંડિતો વળી ક્યાંથી ટપકી પડ્યા ? વાત તો હૃદયની જ થતી હતી તો ! હું કહેતો હતો કે જ્યારે હૃદય—

ગણેશ—આર્ય પંડિત સમુદાય જે વિધિનિષેધો કરી ગયા છે તેનું આપણી વર્તમાન અવસ્થામાં શું કરવું જોઇએ તે વિષે મેં એક લેખ લખ્યો છે.

નવ—શું કરવું જોઇએ તે શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ. જવા દો એ વાત—જેના હૃદયમાં ભૂસું ભકભક બળે છે—

ગણેશ—ભલે બળે, પણ લોકોનાં ઘરોનાં છાપરાં પર જઇને ન પડે તો સારૂં ! નહિ તો લંકાકાંડ થઇ જશે. મારો પ્રશ્ન એ છે કે આ શાસ્ત્રોના મૂળમાં શું છે ?—

નવ—છે ધૂળ ને ઢેખાળા.

ગણેશ—અને એમાંથી શું ફળ મળે છે ?—

નવ—મળે છે પાણા !

ગણેશ—અને એ મૂળનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ?—

નવ—વરાહ અવતાર !

ગણેશ—એ ફળનો ઉપભોગ કોણ કરશે ?

નવ—હનુમાન અવતાર ! હવે મારો પ્રશ્ન એ છે કે જગતમાં ઊંડામાં ઊંડું રહસ્ય શું છે ?

ગણેશ—આર્યશાસ્ત્ર.

નવ—ના, પ્રેમ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણેશ—મનુ અને—

નવ—રિસામણાંનાં અશ્રુબિંદુ—

ગણેશ—અને ગૃહસૂત્ર—

નવ—અને જ્યાં મળે દષ્ટોદષ્ટ—

ગણેશ—દાયભાગ—

નવ—અને જ્યાં મળે પ્રાણેપ્રાણ.

: ૬ :

(ગણેશ લખવા બેઠો છે.)

ગણેશ—વિષય અતિ ગહન છે! 'નારદની ચોટલી અને અર્વાચીન બલૂન!' શરૂઆત તો બહુ જ સરસ થઇ છે, પણ અંતનો મેળ ખાતો નથી. અંત નહિ હોય તોયે ચાલશે! પણ આ વાંચી સંભળાવું કોને! નરોત્તમબાબુ તો ઘર છોડીને જતા રહ્યા છે. અને હરિબાબુની પાસે જતાં બીક લાગે છે.

(નવકાન્ત પ્રવેશ કરે છે.)

નવ—હાય રે! નરોત્તમ અહીંથી જતો રહ્યો, હવે જાઉં કોની પાસે?

ગણેશ—આવો આવો નવકાન્તબાબુ, નારદની ચોટલી—

નવ—જ્યોત્સ્નાની જાળમાં સુકોમળ યુવાન—

(આદ્યાનાથ પ્રવેશ કરે છે.)

ગણેશ—હાશ, ઠીક થયું. આદ્યાનાથબાબુ, મારી નારદની ચોટલી—

નવ—નિમિલિત એહની નયન કમાન!—

ગણેશ—સનાતન શાસ્ત્રોનું મંથન કરીને મેં નારદની ચોટલી—

આદ્યાનાથ—ચોટલી શબ્દ ગ્રામ્યતાના દોષથી દુષિત થયેલો છે. સાહિત્ય દર્પણમાં—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(નોકર પ્રવેશે છે.)

નોકર—બાબુ સાહેબો ! ભાગો, ભાગો ! આગ લાગી છે !

આદ્યાનાથ—એટાને વ્યાકરણ બિલકુલ આવડતું નથી.

નવ (નિઃશ્વાસ નાખી)—આગ ! હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા પ્રદેશમાં—

ગણેશ—નળનાળ વગર સાધને આગ પેદા કરતા તે કેવી રીતે જાણો છો ? ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન ભેગાં કરીને !

આદ્યાનાથ—અરર ! આ તો યવન ભાષાનો પ્રયોગ થયો અહીં—

(ઘરમાં આગ લાગેલી દેખાય છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

ગુરુવાક્ય

(અચ્યુત, અપૂર્વ, ઉમેશ, કાર્તિક અને ખગેન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

અચ્યુત—ગુરુદેવ હજી આવ્યા નહિ, શું થાય ?

કાર્તિક—હું તો બહુ મુસીબતમાં મુકાઈ ગયો છું. મારું નામ કાર્તિક છે. મારા નાના સાળાનું નામ કીર્તિ છે. મારી સ્ત્રી તેના ભાઈને કીર્તિ કહીને બોલાવી શકે કે નહિ તેનો નિર્ણય થયા વગર સ્ત્રીની સાથે રહેવું પણ ભારે થઈ પડયું છે. અધૂરામાં પૂરું, દૂધવાળા બેટાનું નામ કીર્તિવાસ છે. એટલે હવે ગુરુદેવને પ્રશ્ન પૂછવાનો છે કે મારી સ્ત્રી કીર્તિવાસ દૂધવાળાને વાસુદેવ કહીને બોલાવે તો એમાં કંઈ વાંધો ખરો ? ઘરમાં કાર્તિક પૂજાના સમયે સ્ત્રી કાર્તિકને નાર્તિક કહે છે. એવી રીતે નામ બગાડવાથી દેવતાનો કે દેવતાની માનો કોપ વેઠવો પડે ખરો—એ પણ પૂછવાનું છે !

અપૂર્વ—હું પણ એક ચિંતામાં પડયો છું. પેલે દિવસ જગન્નાથપુરીની જાત્રાએ જઈ નાતભાતનું વિસર્જન કરીને આવ્યો છું. હવે આ ગરમીના દિવસોમાં નાતને રહેવા દઈ, જો ભાત ખાઉં તો કંઈ અપરાધ થાય ખરો—એ ગુરુજીને પૂછવું છે !

અચ્યુત—પેલે દિવસે મેં ગુરુજીને પૂછ્યું હતું કે ભોક્તા શ્રેષ્ઠ, કે ભોજ્ય શ્રેષ્ઠ, અન્ન શ્રેષ્ઠ કે અન્નનો ખાનારો શ્રેષ્ઠ—એ વિષે શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય નક્કી કરીને મને કહો. મારા પ્રશ્નનો તેમણે એવો તો ગંભીર પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે એ વખતે તો આપણે બધાયે દીવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેમ સ્પષ્ટ સમજી ગયા, પરંતુ અત્યારે આપણને કોઈને યે તેમાંનો એક અક્ષરે યાદ નથી.

ઉમેશ—મને યાદ છે ત્યાં લગી તેમણે એવું કહ્યું હતું કે અન્ન પણ શ્રેષ્ઠ નથી અને અન્નનો ખાનારો પણ શ્રેષ્ઠ નથી! પરંતુ, તો પછી શ્રેષ્ઠ શું કહ્યું તે યાદ આવતું નથી.

અપૂર્વ—નહિ, નહિ, તેમણે કહ્યું હતું કે અન્ન પણ શ્રેષ્ઠ છે અને અન્નનો ખાનારો પણ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ અન્ન શાથી શ્રેષ્ઠ છે અને અન્નનો ખાનારો પણ શાથી શ્રેષ્ઠ છે તે વાત તે વખતે હું સમજ્યો હતો પણ આજે કેમે કશું જ સમજાતું નથી.

ખગેન્દ્ર—અન્ન અને અન્નનો ખાનારો એમાં કોણ શ્રેષ્ઠ તેનો મેં મારી સહજ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ અનુસાર પહેલાં કંઈક નિર્ણય કર્યો હતો, પરંતુ ગુરુજીનું વિવરણ સાંભળ્યા પછી મને સમજાયું કે હું કશું જ સમજતો નથી, પરંતુ તેમણે શું સમજાવ્યું તે કશું સમજાયું નહિ.

અચ્યુત—ગમે તેમ, એટલો લાભ તો મળ્યો!

(વદનચંદ્ર દોડતો પ્રવેશ કરે છે.)

વદન (હાંફતો હાંફતો)—ગુરુજી ક્યાં છે? આપણા શિરોમણી મહાશય ક્યાં છે? બોલો, બોલો, એકદમ બોલો, તેઓ ક્યાં ગયા છે?

અચ્યુત વગેરે—કેમ, કેમ?

વદન—ઓચિંતાનો કાલે રાતે મારા મનમાં એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે. ત્યારનાં મારાં આહારનિદ્રા જાણે ગૂમ થઈ ગયાં છે!

કાર્તિક—હેં! શું કહો છો? શા વિષે પ્રશ્ન છે, કહો તો ખરા.

વદન—શું કહું? કાલે મચ્છરદાની ખંખેરતાં ખંખેરતાં ઓચિંતો મારા મનમાં એક તર્ક પેદા થયો કે આટલાં માણસો છતાં, જટાકુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેમ રાવણની સામે લડતાં મરી ગયો? જટાયુ રાવણની સામે લડતાં મરણ પામ્યો તેનો અર્થ શું? તેનું કારણ શું? અને વળી તેનું તાત્પર્ય શું? આની અંદર જો કંઈ રૂપક હોય તો એ શું છે! અને જો કંઇ અર્થ ન હોય તો તે ન હોવાનું યે શું કારણ છે?

કાર્તિક—પ્રશ્ન બહુ કઠિન છે—શિરોમણી મશાયને આવવા દો.

ખગેન્દ્ર (બીતો બીતો)—ચોક્કસ તો નથી કહી શકતો, પણ મને લાગે છે કે જટાયુ મરણ પામ્યો એનું એકમાત્ર કારણ, એ છે કે લડાઈમાં રાવણે તેને મારેલા અસ્ત્રાનો ઘા મરણતોલ નીવડયો હતો.

વદન—અરે રામ, આ તે કંઈ જવાબ કહેવાય? આ તો બધાય જાણે છે.

કાર્તિક—આ તો હું પણ કહી શકત.

અપૂર્વ—આવા જવાબથી કંઈ મનને સંતોષ થાય?

(વદન વિચારમાં પડી જાય છે, ખગેન્દ્ર ભોંઠો પડી જાય છે.)

અચ્યુત (એકદમ)—આ ગુરુજી પધારે!

ઉમેશ—આ પધારે શિરોમણી મહાશય!

વદન (એકદમ વિચારતંદ્રામાંથી જાગીને, ચમકીને)—હેં, ગુરુદેવ પધારે છે! હાશ! મારો અર્ધો સંશય તો એમને જોતાં જ ઓગળી ગયો.

(બધા ગુરુજીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.)

શિરોમણી—સ્વસ્તિ! સ્વસ્તિ!

વદન—ગુરુજી, કાલે મચ્છરદાની ખંખેરતાં ખંખેરતાં મનમાં એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે.

શિરોમણી—પ્રગટ કરો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વદન—પક્ષીરાજ જટાયુ રાવણની સાથે લડાઈમાં મરાયા કેમ? (આંગળી ચીંધીને) આ આપણા ખગેન્દ્ર બાબુ (ખગેન્દ્ર ખૂબ લજ્જિત બની નીચું જુએ છે) કહે છે કે અસ્ત્રનો ઘા એમના મરણનું કારણ છે.

શિરોમણી—એમ? હા! હા! હા! નવા જમાનાના કોલેજના છોકરાના જેવો જવાબ છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ છોડીને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાનું આવું જ ફળ આવે છે. પ્રશ્ન એ છે કે જટાયુનું મરણ થયું કેમ? જવાબમાં કહો છો કે અસ્ત્રનો ઘા થવાથી! આ કેવો જવાબ થયો, ખબર છે? કાશીધામમાં વરસાદ થયો અને દવમાં તીડનાં ટોળાં પડ્યાં! હા! હા! હા!

અપૂર્વ—એવું જ તો! આજકાલ એવું જ થયું છે, સમજ્યા ને શિરોમણી મશાય?

શિરોમણી—વારુ, ભાઈ ખગેન્દ્ર, તેં તો ઘણી પરીક્ષાઓ પાસ કરી છે. તું જ કહે જોઉં, અસ્ત્રના ઘાથી જ જટાયુનું મરણ કેમ થયું, અને રક્તપિત્તના રોગથી એનું મરણ કેમ થયું નહિ? વળી, રાવણની જ સાથે એને શું કરવા લડાઇ થઇ, અને ભસ્મલોચનની સાથે કેમ ન થઇ? ટૂંકમાં કહું તો જટાયુ જ શું કરવા મરી ગયો? રાવણ જ મરી ગયો હોત તો શું ખોટ પડી જવાની હતી?

(વદન પહેલાં કરતાં વધારે ઊંડા વિચારમાં ડૂબી જાય છે.)

અદ્ભુત અને અપૂર્વ (ઊંડા વિચારપૂર્વક)—ખરું છે, આટલાં બધાં માણસોમાં જટાયુ જ શું કરવા મરી ગયો?

ઉમેશ—કેમ રે ખગેન્દ્ર, હવે જવાબ દોને! તમારા રોસ્કો સાહેબ શું કહે છે?

કાર્તિક—તમારા ટિન્ડલ સાહેબ શું કહે છે?—રાવણની જ સાથે એને લડાઇ થવાનું શું કારણ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અચ્યુત—રક્તપિત્તથી મરવાને બદલે અસ્ત્રનો ઘા ખાઈને મરવા વાસ્તે એ આટલો ઊંચો નીચો થયો શું કરવા? તમારા હક્સલી સાહેબ શું કહે છે, કહો તો ખરા!

ખગેન્દ્ર (અધમૂઓ થઈને)—ગુરુદેવ, હું મૂઢમતિ, વગર સમજે કંઈ બોલી બેઠો—મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. હવે શ્રીમુખથી આનો પ્રત્યુત્તર સાંભળવા હું બહુ અધીરો બની ગયો છું.

ગુરુ—તમે સૌ પૂછો છે કે રાવણની સામે લડતાં જટાયુ મરાયો કેમ?—એક શબ્દમાં હું એનો જવાબ આપું કેવી રીતે?

બધા—એ પણ ખરું! એ પણ ખરું!

ગુરુ—પહેલું તો એ જોવું જોઈશે કે, રાવણની જ સાથે લડાઈ કેમ થઈ, પછી એ જોવું પડશે કે રાવણની સાથે લડાઈ જ કેમ થઈ, પછી એ જોવું પડશે કે રાવણની સામે લડતાં જટાયુ જ શા માટે મરી ગયો, અને છેવટે એ જોવું પડશે કે રાવણની સામે લડતાં જટાયુ મરી શું કરવા ગયો?

(વદન સુકાન છોડી દઈ ચિંતાસાગરમાં ડુબવા માંડે છે.)

અચ્યુત (ખગેન્દ્રને ધક્કો મારી)—સાંભળ્યું, ખગેન્દ્ર બાબુ?

અપૂર્વ—કેમ ખગેન્દ્ર બાબુ, હવે કેમ કંઈ બોલતા નથી?

કાર્તિક—ખગેન્દ્ર સાહેબ, તમારી કેમિસ્ટ્રી ક્યાં ગઈ, હં?

(ખગેન્દ્રનું મોં લાલ થઈ જાય છે.)

ગુરુ—તો એકે એકે જવાબ આપું. પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર, नियतिः केन बाध्यते! ॥

વદન (દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાખી)—હાશ! આ સિવાય બીજો કોઈ જવાબ હોઈ જ શકે નહિ.

ગુરુ—જો તમે પૂછો કે 'નિયતિને કોણ રોકી શકે છે?' એ વાક્યનો અર્થ શો તો હું સમજાવું. નિયતત્વ એ નિયતિનો ગુણ છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને નિયતિ એ નિયતનો ગુણ છે. આમ હોવાને લીધે, નિયતકાલવર્તી નિયતિને ફરી નિયત કહેતાં નિયંત્રિત કરી શકે એવી બીજી નિયતિનો સંભવ જ ક્યાં છે? કારણ કે જે નિત્ય છે તે જ નિયત છે, અને તે જ નિયંતા છે. એટલે રાવણની જ સાથે જટાયુને લડાઈ થાય એમાં નવાઈ જેવું શું છે!

બધા—હા! એમાં નવાઈ જેવું શું છે'

વદન--ઓહ! એમાં નવાઈ જેવું શું છે!

ગુરુ--હવે બીજો પ્રશ્ન--

વદન--હમણાં નહિ, પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ મને પહેલાં બરાબર પચાવી લેવા દો.

અચ્યુત--આહ! કેવો ચમત્કારી જવાબ!

અપૂર્વ--કેવી સરળ મિમાંસા!

કાર્તિક--કેવો સ્પષ્ટ ભાવ!

ઉમેશ--કેવું ઊંડું શાસ્ત્રજ્ઞાન!

વદન (બહુ વાર સુધી શિરોમણીના મુખ સામે તાકી રહીને)—ગુરુદેવ, આપ નહિ હો તે દિવસે અમારી શી દશા થશે!

(સૌ નિસાસો નાખે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસિક

(તીનકોડી, નેપાલ, ભોળો અને નીલમણી હસી હસીને બેવડ વળી જાય છે.)

(ધીરાજ પ્રવેશ કરે છે.)

ધીરાજ--કેમ આટલા હસો છો? ગાંડા તો નથી થયા ને?

તીનકોડી (દૂર દેખાડીને)—જોતા નથી, રસિકરાજબાબુ પધારે છે!

ધીરાજ--એ તો જોઉં છું, પણ એમાં હસવાનું શું છે તે!

નેપાલ—તેઓ બહુ ગમતી માણસ છે!

ભોળો—ભા-આ-રે ગમતી માણસ!

નીલ--જબરજસ્ત ગમતી માણસ!

તીન—એમની એક વાત કહું; સાંભળો! એક દિવસ અમે કેટલાક માણસો હસતા હસતા રસિકબાબુની સાથે આવતા હતા—ચોર બાગના વળાંક આગળ—હા! હા! હા!

નીલ--હો! હો! હો!

ભોળો—હી! હી! હી!

તીનકોડી--સમજ્યા, ચોરબાગની—હા! હા!

નેપાલ—રહો ભાઈ, જરા ધોતિયાની પાટલી ખરખી કરી લઉં. હસતાં હસતાં એકદમ ઢીલી થઈ ગઈ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તીનકોડી—સમજ્યા ધીરાજબાબુ, એ વળાંક આગળ, શું વાત કરૂં તમને! ભારે ગમ્મત થઈ!

ધીરાજ—ઠીક, તો પછી કહેજો.—હું જાઉં છું.

ભોલો—ના, ના, સાંભળીને જાઓ! શું ભારે ગમ્મત થઈ હતી! કહોને ભાઇ, વાત પૂરી કરો!

તીનકોડી—સમજ્યા ધીરાજ બાબુ! વળાંકની પાસે એક બેટો બળદગાડીવાળો—હા! હા! હા!—(ભોલાને) એ શું લઇને જતો હતો, હેં?

ભોલો—પથરા, કોયલા!

તીનકોડી—હં, પથરા, કોયલા જ તો! રસિક એને જોઇ—હા! હા! હા! હા! (બધા હસે છે) રસિકબાબુ એને જોઇ બોલ્યા, (નેપાલને) હેં, શું બોલેલા?

નેપાલ—હા! હા! હા! એ જ તો ગમ્મત છે! (ભોલાને) પણ શું બોલ્યા એ તો કહે!

ભોલો—યાદ નથી આવતું, પણ ખરેખરી ગમ્મત થઇ હતી! સમજ્યા ધીરાજબાબુ, એ ગમ્મતની શું વાત કરું તમને!

નીલ—જરાતરા યાદ આવે છે, એ પથરાકોયલા વિષે કંઇક—

નેપાલ—હેં, શું કહો છો? પથરા કોયલા વિષે તે શું કહે? મને તો ખાતરી છે કે લોકોની બેનદીકરી વિષે કંઇ બોલ્યા હતા, બાકી કશું જ બોલ્યા નથી.

ભોલો—પરંતુ મને લાગે છે કે બળદનું પૂંછડું આમળીને કંઇક બોલ્યા હતા.

તીન—બનવાજોગ છે. પરન્તુ કેવી ગમ્મત થઇ!

(બધા હસવા માંડે છે.)

(રસિકરાજ પ્રવેશ કરે છે.)

રસિક—કેમરે, અહીં આટલી બધી ધાતુની આવક થઇ છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નીલ--હસ ધાતુ—વાહવા! હા! હા! હા!

તીન (ધીરાજને)--સાંભળ્યું? હસ ધાતુ--હા! હા! હા!

ભોળો--ધીરાજબાબુ, સાંભળ્યું? કેવી ખૂબી છે! હસ ધાતુ અને વળી તેની આવક!

નીલ--ધીરાજબાબુ-

ધીરાજ—સમજ્યો.

નેપાલ--ધીરાજબાબુ—

ધીરાજ—હવે તકલીફ લેવી નહિ પડે, હું સમજ્યો છું,

રસિક--ઓનોના કંઈ નવા ખબર મળ્યા છે?

નીલમણી વગેરે--હી! હીં! હો! હો! હા! હા!

ધીરાજ--ઓનો શું?

તીનકોડી--બધા બોલે બેન-બહેન, રસિકબાબુ બોલે છે બોન! હા! હા! હા!

ધીરાજ—કેમ, એમને ગૂજરાતી નથી આવડતું?

તીન—ગમ્મતમાં, સમજતા નથી? બેન તો બધાયે બોલે, પણ બોન-બોનો!

રસિક—સમજ્યો ભોલા, આજે એક બનાવ બની ગયો. બોનોની સભાની સભ્યાઓ અને સભાપેત્ની-(તીન કોડી વગેરે હો હો હી હી હી હા હા કરી હસે છે)

(દામોદર અને ચિંતામણી પ્રવેશ કરે છે.)

બંને--કેમ રે, કેમ રે, શું થયું? શું વાત ચાલે છે?

તીન—રસિકબાબુ કહે છે કે બોનોની સભાની સભ્યાઓ અને સભાપેત્ની—હો, હો, હા! હા!

દામોદર—વાહ! ગમ્મતની વાત! આ તમારે લખી આપવું પડશે. અમારા છાપામાં લખો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિંતામણી—રસિકબાબુ, એ લખી કાઢો !

તીનકોડી—ધીરાજબાબુ, સમજ્યા ?

ભોલો—પેત્ની કેમ કહ્યું સમજ્યા ? જેમ બેનોનુ બોનો તેમ પત્નીનું પેત્ની ! હા ! હા ! હા !

નેપાલ—એની ગમ્મત સમજ્યા, ધીરાજ બાબુ ! ખરો શબ્દ પત્ની છે. પરંતુ રસિકબાબુ—

ધીરાજ—હું સમજું છું એટલું ઘણું છે. મારા સમ, કૃપા કરી મને વધારે સમજાવશો નહિ.

ભોલો—કોના ઘરની વાત થાય છે એ સમજ્યા નથી તેથી ધીરાજ બાબુ હસતા નથી.

ધીરાજ—સમજ્યો છું, માટે જ હું હસતો નથી. હું પણ તેમાંનો એક છું, મારે પણ સ્ત્રી છે, બેન છે.

રસિક—તમારો આગ્રહ છે તો હું જરૂર લખીશ. પરંતુ આ તો ચંડમુંડનો વધ કરવાનો વખત છે, લાગલા જ સા રે ગ મ પ ધ ની ! મારફાડ કાપાકાપી વગર વાત નહિ. ઘોડા માથે ઘાસ ખાવાનું, બીજું શું ? સમજ્યા ?

બધા—સમજી ! ગયા હો ! હો ! હા ! હા !

તીન—સમજ્યા ધીરાજ બાબુ ?

ધીરાજ—બિલકુલ નહિ.

નેપાલ—ધીરાજ બાબુ, સમજ્યા ?

ધીરાજ—ના, બાપુ, એ શું બોલી ગયા, મને તો કશું જ સમજાયું નથી.

તીનકોડી—શું બોલ્યા તે ન સમજાયું, પણ એની ગમ્મત તો સમજ્યાને ? બાકી શું બોલ્યા એ તો અમને પણ સમજાયું નથી.

દામોદર—રસિકબાબુ, આ પણ તમારે અમને લખી આપવું પડશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસિક (ધીરાજને)—તમે કેમ હસતા નથી? હસવાથી કંઈ નુકસાન છે શું?

ધીરાજ—ગુસ્સે ના થશો, મશાય! હસવાની કોશીશ કરૂં છું.

ચિંતામણી—તમે ભ્રાતાઓમાંના તો નથીને?

રસિક—ભ્રાતા પણ હોય, અને ભર્તા પણ હોય.

દામોદર વગેરે (હાથતાળી દઈને)—વાહવા! વાહવા! શું ગમ્મત! હો! હો! હા! હા!

દામોદર—આ પણ લખી આપજો, ભારે ગમ્મત પડશે.

નીલમણી (ધીરાજને જતો રોકીને) મશાય, જાઓ છો ક્યાં?

ધીરાજ—છાતીએ ટર્પેન્ટાઈન ઘસવા જાઉં છું, રસિકબાબુ જબરા બોલનારા છે. (જાય છે.)

ચિંતામણી—કેવો ટાઢો થઈ ગયો! પાંચ વેણ એવાં સંભળાવ્યાં કે એવાં એના બાપની ઉંમરમાં—

રસિક—પાંચ વેણ પૂરાં થવા ક્યાં દીધાં છે તે! અઢી વેણથી વધારે તો હું બોલ્યો નથી!

(રસિકને ઘેરી સૌ હસાહસ કરે છે.)

દામોદર—એ નહિ, દશ નહિ, પણ અઢી વેણ! કેવી ખૂબી છે! આ પણ લખી આપવું પડશે, નોંધી રાખો! સમજ્યાને રસિકબાબુ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વાગત

દૃશ્ય પહેલું

ગામડાનો રસ્તો

[ચતુર્ભુજ બાબુ એમ. એ. પાસ થઈને ગામમાં આવ્યા છે. એમના મનમાં ધારણા છે કે પોતાને જોઈને ગામમાં ધમાધમ મચી જશે. એમની જોડે એક મસ્ત મોટો કાબુલી બિલાડો છે.]

નીલરતન પ્રવેશ કરે છે.

નીલ—ઓહો ચતુ બાબુ કે? ક્યારે આવ્યા?

ચતુ—કોલેજમાં એમ. એ. ની પરીક્ષા આપીને—

નીલ—વાહ વા! આ બિલાડી તો બહુ સરસ છે!

ચતુ—આ વખતની એક્ઝામિનેશન ખૂબ—

નીલ—બાબુ, બિલાડી ક્યાંથી મળી?

ચતુ—વેચાતી લીધી. આ વખતે મેં એવા સબ્જેક્ટ લીધા હતા—

નીલ—શું કિંમત પડી, બાબુ?

ચતુ-યાદ નથી, નીલરતન બાબુ! આપણા ગામમાંથી કોઈ પાસ થયું છે?

નીલ--ઘણાયે. પણ આવી બિલાડી અહીં જોવા નહિ મળે.

ચતુ (મનમાં)—ઓ બાપ! આ તો કેવળ બિલાડીની જ વાત કર્યા કરે છે. હું એમ. એ. પાસ થઈને આવ્યો, પણ એની તો વાત જ કરતો નથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમીનદાર બાજુ પ્રવેશ કરે છે.

જમીનદાર—ઓહો ચતુર્ભુજ કે ? આટલો બધો વખત કલકત્તામાં રહીને શું કર્યું, બાપુ ?

ચતુ—જી, એમે. થઇને આવું છું.

જમીનદાર—શું કહ્યું ? મેયે× દઇને આવો છો ? છોકરી દઇને આવો છો એમને ? તે કોને દઇને આવ્યા ?

ચતુ—એમ નહિ, બી. એ થઈને—

જમીનદાર—હાં, બિયે દઈને આવ્યા એમને ? છોકરીને પરણાવી પણ દીધી ? તે અમને તો કંઈજ ખબર પડી નહિ !

ચતુ—બિયે નહિ—બી. એ.—

જમીનદાર—એ બધું એકનું એક. તમે શહેરમાં બોલો બી. એ, અને અમે ગામડામાં બોલીએ બિયે. હશે, જવા દો એ વાત. આ બિલાડી ફક્કડ છે.

ચતુ—આપની ભૂલ થાય છે, હું—

જમીનદાર—ભૂલ શાની—આવો બિલાડી આ આખા જીલ્લામાંથી તમે શોધી આપો તો ખરા !

ચતુ—જી ના, હું બિલાડીની વાત નથી કરતો—

જમીનદાર—બિલાડીની જ તો વાત થાય છે—હું કહું છું, આવી બિલાડી અહીં જોવા નહિ જડે.

ચતુ (મનમાં)—મારું માથું ખાઈ ગયો !

જમીનદાર—સાંજે જરા બિલાડીને લઈને અમારા ઘર તરફ આવી જજો ને ! છોકરાં જોઇને બહુ રાજી થશે.

ચતુ—તે થશે જ તો. ઘણા વખતથી છોકરાઓએ મને જોયો નથી.

× બંગાળીમાં મેયે એટલે છોકરી; બિયે એટલે વિવાહ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમીનદાર—હં—એ તો જાણે ઠીક—પણ હું એમ કહેતો હતો કે તમે ન આવી શકો તો કંઇ નહિ, પણ બિલાડીને જરા વેણીની સાથે મોકલી આપજોને—છોકરાંને દેખાડવી છે.

(જાય છે.)

સાતુ કાકા પ્રવેશ કરે છે.

સાતુ—ઓહો! કંઇ ઘણે દિવસે દેખાયો!

ચતુ—શું થાય? કેટલી કેટલી એકઝામ—

સાતુ—આ બિલાડી—

ચતુ (ચિડાઇને)—મને ઘેર જવાનું મોડું થાય છે. (જવા માંડે છે.)

સાતુ—અરે, પણ જરા મારી વાત તો સાંભળ—આ બિલાડી—

ચતુ—ના કાકા, મારે એકદમ ઘેર જવું પડે તેમ છે.

સાતુ—વધારે નહિ તો મારા એક સવાલનો જવાબ દેતો જા—આ બિલાડી—

(કંઇ પણ જવાબ દીધા વગર ઝડપથી ચતુર્ભુજ ચાલી જાય છે.)

સાતુ કાકા—ઓ બાપ! આજકાલનાં છોકરાં બે અક્ષર ભણ્યાં કે એમની આંખો ખોચીમાં આવી જાય છે! ભણ્યાં પણ ગણ્યાં નહિ.—પણ અંક્કર કેવો છે! (જાય છે.)

બીજું દૃશ્ય

ચતુર્ભુજના ઘરનો અંદરનો ભાગ.

દાસી—શેઠાણીમા, મોટા ભાઇ તો એકદમ રાતા પીળા થઇને આવ્યા છે.

મા—શું થયું છે તે?

દાસી—શી ખબર, મા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચતુર્ભુજ પ્રવેશ કરે છે.

નાનો ભાઈ—મોટા ભાઇ, આ બિલાડી મને--

ચતુર્ભુજ (એને એક લપડાક લગાવીને)—રાત ને દિવસ, બસ, બિલાડી, બિલાડી, ને બિલાડી!

મા—દીકરો મારો અમથો ગુસ્સે થતો હશે? આટલે દિવસે ઘેર આવ્યો, ત્યારે છોકરાં એને પજવી ખાવા ભેગાં થયાં છે. જાઓ, જતાં રહો, બધાં! (ચતુર્ભુજને) લાવ ભાઈ, મને આપ—દૂધ ભાત રાખી મૂક્યાં છે, હું તારી બિલાડીને ખવડાવીને લાવું છું.

ચતુ (ગુસ્સે થઇને)—લ્યો. લ્યો, ખવડાવો તમારી બિલાડીને. મારે નથી ખાવું, હું જાઉં છું.

મા (ગભરાઇને)—આવું કેમ બોલે છે? તારું ખાવાનું તો તૈયાર જ છે, ભાઇ! તું નહાઇને આવે એટલી જ વાર છે.

ચતુ—હું જાઉં છું—તમારા દેશમાં બિલાડીનું જ માન છે-- અહીં ગુણવાનનું માન નથી!

(બિલાડીની સામે લાત ઉગામે છે.)

માસીબા—અરે, એને મારો મા, મારો મા!—એણે તમારું શું બગાડયું છે?

ચતુ—તમારી બધી માયા મમતા બિલાડી ઉપર જ છે, માણસની તમને લગીરે દયા નથી! (જાય છે.)

નાની બહેન (પડદા તરફ હાથ કરીને)—હરિ કાકા, જુઓ તો ખરા, એની પૂંછડી કેટલી જાડી છે?

હરિ—કોની?

છોકરી—આ...આની!

હરિ—ચતુર્ભુજની?

છોકરી—ના, આ બિલાડીની.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીજું દૃશ્ય

રસ્તો

ચતુર્ભુજના હાથમાં બેગ છે. સાથે બિલાડી નથી.

સાધુચરણ—બાબુ, તમારી પેલી બિલાડી ક્યાં ગઈ ?

ચતુર્ભુજ—મરી ગઈ.

સાધુ—અરર! શાથી મરી ગઈ?

ચતુ (ચિડાઈને)—ખબર નથી, બાબુ!

પરાણ બાબુ પ્રવેશ કરે છે.

પરાણ—બાબુ, તમારી બિલાડીને શું થયું ?

ચતુ—મરી ગઈ.

પરાણ—હં, કેમ મરી ગઇ ?

ચતુ—જેમ તમે બધા મરવાના એમ! ગળે ફાંસો ખાઇને!

પરાણ—અરે ભાઇ, એમાં આટલા તપી શું જાઓ છો?

(ચતુર્ભુજની પાછળ છોકરાંનું ટોળું ફૂટયું, અને તાળીઓ પાડી "કાણુલી બિલાડી! કાણુલી બિલાડી!" કહી એને બિજવવા લાગ્યું.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રોગની ચિકિત્સા

દૃશ્ય પહેલું

(હાંફતો હાંફતો લંગડાતો લંગડાતો હારાધન પ્રવેશ કરે છે.)

હારાધન—ઓ બાપરે ! દાકતર સાહેબના વાડામાંથી મરઘીનું ઈંડું ચોરી લાવવા ગયો, પણ આજે તો બરાબર સપડાઈ ગયો ! સાહેબ એવા તો દોટ દઈને આવ્યા કે હું તો મરી જ ગયો ! બીને ભાગવા જતાં ખાડામાં પડી ગયો. પગ ભાગી ગયો તો ભલે ભાગી ગયો, એનું દુઃખ નથી. જીવ બચાવીને આવ્યો છું એટલું ઘણું છે. દરદીઓ હાથમાં આવે છે કે દાકતર સાહેબ પટપટ કરીને મારી નાખે છે, પણ મને કોઈ રોગભોગ છે નહિ એટલે મને જીવતો મેલ્યો. હવે રોજરોજ ઈંડાંની ચોરી નહિ કરું, પણ એક જ વખત એક કૂકડ મુરઘી ઉપાડી લાવીશ. તે અહીં મારા ઘરમાં ઈંડાં મૂક્યા કરશે !

પડદા પાછળથી અવાજ—હારૂ !

હારાધન (બીને)—આ બાપા આવ્યા. મારો એક પગ ભાગેલો જોઈ, મારીમારીને બીજો પગ ભાગી નાખ્યા વગર નહિ રહે.

પડદા પાછળ ફરીથી અવાજ—હારૂ ! (કંઈ જવાબ મળતો નથી) હારા ! (જવાબ મળતો નથી) હેરો !

(પિતા પ્રવેશ કરે છે.)

હારાધન (સામો જઈને)—જી !

પિતા—તું લંગડાય છે કેમ ?

[હારાધન માથું ખંજવાળ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિતા (ગુસ્સે થઈ ને)--પગ શું કરતાં ભાંગ્યો ?

હારા (બીતાં બીતાં)—જી, મેં જાણી જોઈને નથી ભાંગ્યો !

પિતા--એ હું જાણું છું ! પણ શું કરતાં ભાંગ્યો એ કહેને !

હારા—મને ખબર નથી, બાપા !

પિતા--પગ તારો ભાગ્યો અને તને ખબર નથી, તો પછી શું ગોબરા તેલીને ખબર હશે ?

હારા—શું કરું ? ક્યારે ભાગ્યો તેની મને ખબર પડી નથી, બાપા !

પિતા—એમ ! તો આ લાઠીથી તારું માથું ભાગશે ત્યારે તને ખબર પડશે, કેમ ખરું ને ?

હારા (એકદમ હાથ વડે માથું ઢાંકી દઈ)—ના બાપા ! એ માથું જ બચાવવા જતાં પગ ભાંગી બેઠો છું !

પિતા—હં, સમજ્યો ! પેલા દિવસની પેઠે દાક્તર સાહેબના ઘરમાં મરઘીનાં ઇંડાં ચોરવા પેઠો હોઈશ, એટલે એ લોકોએ મારીને તારો પગ ભાંગી નાખ્યો લાગે છે.

હારા (આંખો ચોળતાં ચોળતાં)—હા બાપા ! મારો કશો વાંક નથી. મેં પગ ભાંગ્યો નથી, એ લોકોએ જ ભાંગી આપ્યો છે.

પિતા—અક્કરમી, અભાગિયા ! તારામાં ક્યારે અક્કલ આવશે !

હારા—અક્કલ એટલે શું, બાપા ?

પિતા—અક્કલ એટલે શું તે જોવું છે ? (બરડામાં મુક્કો મારે છે) આનું નામ અક્કલ !

હારા—એ તો મને રોજ મળે છે.

પિતા—તું જેલમાં જઈને મરવાનો છે, યાદ રાખ !

હારા—ના બાપા ! રોજ અક્કલ મળશે તો અહીં ઘરમાં જ મરવાનો છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિતા—થાકયો હવે તારાથી !

હારા—(ઝોળી તરફ નજર કરીને)—બાપા, આ કેળાં કોના વાસ્તે લાવ્યા છો ? મને ભૂખ લાગી છે.

પિતા (બરડામાં ગુંબો મારી)—લે, આ ખા !

હારા (બરડો પંપાળતાં)—એ તો ન ભાવ્યું !

પડદા પાછળથી અવાજ—હારૂ !

હારા—શું છે, મા ?

પડદા પાછળથી અવાજ—તારે વાસ્તે કેળાંનાં ભજિયાં કરી રાખ્યાં છે, ખાવાં હોય તો આવ !

(લંગડાતો લંગડાતો હારાધન જાય છે.)

બીજું દૃશ્ય

(દાક્તર સાહેબના વાડામાંથી હારાધને મુરઘી ઉપાડી છે.)

પિતા (દૂરથી)—હારૂ !

હારા—અરે, આ તો બાપા આવી ગયા, હવે શું કરીશ ? (હારાધને પોતાની ડોકમાં થેલી ભરવેલી હતી, ઝટપટ તેણે થેલીમાં મુરઘી પૂરી દીધી.)

પિતા—હારૂ ! (કંઈ જવાબ ન મળ્યો) હારા ! (જવાબ ન મળ્યો) હેરો !

હારા—જી !

પિતા—તારું પેટ એકદમ આટલું બધું ફૂલી ગયું શાથી ?

હારા—બાપા, કાલે પેલાં કેળાંનાં ભજિયાં ખાધાં ખરાં ને !

પિતા—અંદરથી કૂક કૂક અવાજ આવે છે એ શું ?

હારા—એ તો પેટમાં નાડીઓ બોલે છે.

પિતા—જોઉં, પેટ પર હાથ મૂકી જોવા દે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હારા (ગભરાઈને)—અડશો નહિ, અડશો નહિ, ખૂબ દરદ થાય છે.

(પેટમાંથી કૂક કૂક સંભળાય છે.)

પિતા (મનમાં)—સમજાઈ ગયું. અભાગિયાને ઠેકાણે લાવ્યા વગર નહિ ચાલે! (પ્રગટ) તારો રોગ ગંભીર લાગે છે. ચાલ, તને દવાખાને લઈ જાઉં!

હારા—ના બાપા! આવું મને કોઈ કોઈ વાર થાય છે, એની મેળાએ જ એ તો મટી જાય છે.

(કૂક કૂક કૂક સંભળાય છે.)

પિતા—અરે, આ તો દરદ વધતું જતું લાગે છે! ચાલ, ચાલ, જલદી કર! (હારાધનને ખેંચીને લઈ જાય છે.)

ત્રીજું દૃશ્ય

હારાધન, તેના પિતા અને માતા.

મા (રોતાં રોતાં)—હાયરે, મારા લાડકાને આ શું થઈ ગયું!

પિતા—અરે, તું બહુ અવાજ ન કર. દવાખાનામાં લઈ ગયા કે તરત બધું દરદ મટી જશે.

મા—હું બહુ અવાજ કરૂં છું કે તમારા છોકરાનું પેટ બહુ અવાજ કરે છે? (બીતાં બીતાં) કૂકડાની પેઠે કૂક કૂક તો કરે છે. બેટા હારૂ, હવે હું તને મરઘીનાં ઇંડાં ખાવા દેવાની નથી, તારા પેટમાં મરઘી બોલે છે. હાય રે, હવે શું થશે? (રોવા માંડે છે)

હારૂ (ઝટપટ)—ના મા, એ મરઘી નથી, એ તો કેળાંનાં ભજિયાં છે! મરઘી વળી કોણે કહી? મરઘી કદાપિ નથી. મરઘી વળી ક્યાંથી હોય? જો કેળાંનાં ભજિયાં ન હોય તો સરત મારૂં!

મા—કેળાંનાં ભજિયાં તે આમ બોલતાં હશે, બેટા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હારા—તમે જરા ચૂપ રહો, મા! તમારો અવાજ સાંભળીને પેટમાં વધારે ને વધારે અવાજ થાય છે.

પિતા—ઓઝને ઘેર મારે જરા કામ છે; હું એ પતાવીને હારૂને ઇસ્પિતાલમાં લઈ જાઉં છું. (જાય છે.)

[ફૂક ફૂક ફૂક ફૂક સંભળાય છે]

મા—ઓ મા! આ તો દરદ વધતું ને વધતું જાય છે! અરે, મુખુજ્જે મશાય?

[મુખુજ્જે મશાય પ્રવેશ કરે છે.]

મુખુજ્જે—કેમ, શું કામ પડ્યું?

મા—દીકરા મારાને દરદ વધતું ને વધતું જાય છે. એને જલદી જલદી—પેલું શું કહે છે—તમારી ઇસ્પિતાલમાં લઈ લો.

મુખુજ્જે—હું તો પહેલેથી જ એ કહ્યા કરું છું, પણ હારૂના બાપાએ જ તો આટલું મોડું કર્યું. (હારાધનને) ચાલ ઊઠ, ઊભો થા!

હારા—ના દાદા મશાય, મારે ઇસ્પિતાલમાં નથી જવું, મને કશું નથી થયું!

મુખુજ્જે—કશું જ નથી થયું તો! તારા પેટની ખૂમોથી તો આખું ફળિયું ગાજી ઊઠ્યું છે! પેટમાં વાત પિત્ત ને કફ ત્રણેનું જાણે જુદ્ધ મચી ગયું છે!

(જોર કરીને એને લઇ જાય છે.)

દૃશ્ય ચોથું

(દવાખાનામાં દાક્તર સાહેબ અને હારાધન.)

દાક્તર—હારા, પેટમાં શું થયું છે?

હારા—કશું થયું નથી, સાહેબ! આ વખતે મને માફ કરો, સાહેબ, મને કશું થયું નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાક્તર—કશું ઠર્યું નથી ટો આ શું છે! (પેટ દાબે છે, એટલે બમણા જોરથી ફૂક ફુક અવાજ નીકળે છે) ટારો રોગ હું બરાબર સમજી ગયો છું.

હારા—તમારા સમ ખાઇને કહું છું, સાહેબ, મને કશો રોગ થયો નથી. આવો ધંધો હવે કદી નહિ કરું!

દાક્તર—ટારો રોગ બહુ ગંભીર છે.

હારા—સાહેબ, મારો રોગ હું જાણું કે તમે જાણો! (ફૂક ફૂક થાય છે. ગુસ્સામાં ઝાળીને થપાટ મારે છે.) હું તો અધમૂઓ થઇ ગયો, પણ આનું ગળું બંધ રહેતું નથી!

દાક્તર (લાંબી છરી લઇને)—ટને એવો રોગ ઠર્યો છે કે નસ્તર મૂક્યા વગર મટવાનો નથી.

(પેટ ચીરવાની તૈયારી કરે છે.)

હારા (રોતાં રોતાં મુરઘી બહાર કાઢી)—સાહેબ, આ લો તમારી મુરઘી! તમારી આ મુરઘી મને ન પચી તે ન પચી! આના કરતાં તો ઈંડાં સારાં હતાં!

(હારાધનને પકડી સાહેબ ફટકારે છે.)

હારાધન—સાહેબ, હવે મારની જરૂર નથી, મારો રોગ જડ-મૂળથી મટી ગયો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેટે અને પીઠે

દૃશ્ય પહેલું

ઘરના આંગણામાં રસ્તા પર પગ લાંબા કરી બેસીને વનમાળી લહેરથી પેંડા ખાઈ રહ્યો છે. એની ઉંમર સાત વરસની છે.

તીનકોડી પ્રવેશ કરે છે. એની ઉંમર ૧૫ વરસની છે.

તીનકોડી (પેંડા તરફ લોભી નજર નાખીને)—કાં રે વટકૃષ્ણ બાબુ, શું કરો છો ?

વનમાળી મૂગો મૂગો જોઈ રહે છે.

તીનકોડી—કેમ કંઈ બોલતા નથી ? તમારું નામ વટકૃષ્ણ નથી શું ?

વનમાળી (ટૂંકમાં)—ના.

તીનકોડી—ના શું, હા ! વટકૃષ્ણ નથી તો, શું છે તારું નામ ? કહે જોઉં !'

વનમાળી—મારું નામ વનમાળી છે !

તીનકોડી (હસી પડીને)—હં હં બાળક છે ! એટલુંયે નથી જાણતો ? વનમાળી કહો કે વટકૃષ્ણ કહો, બધું એક જ છે ! વનમાળી એટલે શું, તને ખબર છે ?

વનમાળી—ના.

તીનકોડી—વનમાળી એટલે વટકૃષ્ણ. વટકૃષ્ણ એટલે શું ખબર છે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વનમાળી—ના.

તીનકોડી—વટકૃષ્ણ એટલે વનમાળી, એટલું નથી આવડતું? વારૂ, તારા બાપા તને કદી લાડમાં પણ વટકૃષ્ણ કહીને બોલાવતા નથી?

વનમાળી—ના.

તીનકોડી—અ ર ર ર! મારા બાપા મને વટકૃષ્ણ કહે છે, માધો ના બાપા માધોને વટકૃષ્ણ કહે છે,—તારા બાપા તને કશું કહેતા નથી! અ ર ર ર! (આમ કહી એની પાસે બેસે છે.)

વનમાળી (ગર્વથી)—મારા બાપા મને ભૂતુ કહે છે.

તીનકોડી—વારૂ, તો ભૂતુ બાબુ, તમારો જમણો હાથ કયો, કહો જોઉં!

વનમાળી (જમણો હાથ ઊંચો કરી)—આ જમણો હાથ!

તીનકોડી—વારૂ, તો તમારો ડાબો હાથ કયો, બતાવો જોઉં!

વનમાળી (ડાબો હાથ ઊંચો કરી)—આ!

તીનકોડી (ડબ દઈને વાટકીમાંથી એક પેંડો ઉપાડી પોતાના મોં સામે ધરીને)—વારૂ, ભૂતુ બાબુ, આ શું છે કહો જોઉં!

(વનમાળી બેબાકળો બની પેંડો ખૂંચવી લેવા મથે છે.)

તીનકોડી (ગુસ્સામાં એની પીઠ પર મુક્કો મારીને)—આવડો મોટો ગધાડા જેવડો થયો તો યે આ શું છે તેની ખબર નથી? આ છે પેંડો! એ ખાવાના કામમાં આવે છે.

(તીનકોડીના મુખમાં પેંડો અંતર્ધાન થાય છે)

વનમાળી (પીઠે હાથ દઈ)—એં...

તીનકોડી—અરર ભૂતુબાબુ, તમારામાં તે ક્યારે અક્કલ આવશે, કહો જોઉં! તમને એટલી ખબર નથી કે પેટ ખાય તો પીઠ ખમે!

(બીજો પેંડો તેના મુખમાં હોમાય છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વનમાળી (બમણા જોરથી)--એં એં...

તીનકોડી--તો, શું તું એમ કહેવા માગે છે કે પેટ ખાય તો પીઠ ખમતી નથી ? આ જોતો નથી, પેટ ખાય (બીજો પેંડો લઈ મોંમાં મૂકે છે) તો પીઠ ખમે છે. (વનમાળીની પીઠ પર મુક્કો મારે છે) નથી ખમતી ?

વનમાળી (રોતાં રોતાં ચીસ પાડી)--ના, નો ના !

તીનકોડી (છેલ્લો પેંડો ખલાસ કરી)--જોવા જેવા જોગ છે ! તારી પીઠ ખમતી હોય એમ લાગતું નથી. જેવું જેનું શરીર ! તો રહ્યું, હવે એવી જરૂર નથી. એમે તેમ પણ આપણા આ પરિચયથી એટલું નક્કી થઈ ગયું કે કોઈના પેટથી બધુંયે સહન થાય છે, અને કોઈની પીઠથી કશુંયે સહન થતું નથી. દાખલા તરીકે હું અને તું.

[અચાનક વનમાળીના પિતા પ્રવેશ કરે છે.]

પિતા—કેમ અલ્યા ભૂતુ, રૂવે છે કેમ ?

(પિતાને જોઈ વનમાળી બમણા જોરથી રોવા માંડે છે.)

તીનકોડી (વનમાળીની પીઠે હાથ ફેરવી, ખૂબ કોમળ સ્વરે)—બાપા પૂછે છે, એનો જવાબ દો, ભાઈ !

વનમાળી (રોતાં રોતાં)—અને માર્યો !

તીનકોડી—જી, મહોલ્લાનો કોઈ તોફાની છોકરો વગર કારણે મારીને નાસી ગયો. બિચારાનો કશો વાંક નથી—પેંડા ખાઈને ભૂતુ બાબુ કાગળની પતંગ બનાવી રમતા હતા—

પિતા (ગુસ્સામાં)—ભૂતુ, કોણે માર્યો ?

વનમાળી (તીનકોડી તરફ હાથ કરી)--આણે માર્યો !

તીનકોડી—જી હા, મેં એને સારી પેઠે માર્યો છે. એવા છોકરા પર કોને ગુસ્સો ન ચડે, કહો જોઉં ! બિચારો છોકરો એકલો એકલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમતો હતો--વગર કારણે એને મારી એની પતંગ પડાવી લેવાનું શું કારણ, બાપુ? તમે હોત તો તમે પણ એને માર્યા વગર ન રહેત.

પિતા—અરે, હું હોત તો એનાં હાડચામ એક કરી નાખત! આખી દુનિયાનાં તોફાની છોકરાં આ મહોલ્લામાં આવી ભરાયાં છે!

વનમાળી—બાપા, એણે મને પેંડા...

તીનકોડી (એને બોલતો અટકાવી)--અરે, અરે, એ કહેવાની હવે કંઇ જરૂર નથી.

પિતા--શું કહેવાની?

તીનકોડી--જી, કશું યે નહિ. મેં ભૂતુબાબુને બે ચાર આનાના પેંડા લાવી ખવડાવ્યા છે. એમાં તે શું ભારે કામ કરી નાખ્યું છે મેં! એવી નજીવી વાતમાં કહેવાનું શું!

પિતા (ખૂબ સંતોષ પૂર્વક)--તારૂં નામ શું, ભાઈ?

તીનકોડી (વિનય પૂર્વક)--જી, મારૂં નામ તીનકોડી મુખોપાધ્યાય.

પિતા—પિતાનું નામ?

તીનકોડી--ખુદીરામ મુખોપધ્યાય.

પિતા--તું મારા ઘરનું માણસ છે. ખુદીરામ મારા ફોઈઆત ભાઈ થાય.

(તીનકોડી નીચો નમી પ્રણામ કરે છે.)

પિતા—ચાલ ભાઈ, ઘરમાં ચાલ. જમી કરીને જજે. આજે પોષી પૂનમ છે. માલપૂડા ખવડાવ્યા વગર તને છોડવાનો નથી.

તીનકોડી—જેવી આજ્ઞા.

પિતા--આજે રાતે અહીં જ રહેજે. કાલે બપોરે જમી કરીને ઘેર જજે.

તીનકોડી--જેવી આજ્ઞા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૃશ્ય બીજું

(અંતઃપુરમાં તીનકોડી માલપૂડા-ભોજનમાં પ્રવૃત્ત છે.)

તીનકોડી (મનમાં)--જમણો હાથ આજે બહુ ઉદ્યમી બની ગયો છે.

ભૂતુની મા (તીનકોડીના ભાણામાં ચાર માલપૂડા પીરસીને)—બાબા, એમ હાથ જોડીને બેસી રહીશ એ નહિ ચાલે, આટલું ખાવું જ પડશે !

તીનકોડી--જેવી આજ્ઞા ! (ખાઇ નાખે છે.)

(ભૂતુના બાપા પ્રવેશ કરે છે.)

પિતા—આ શું રે ! થાળી તો ખાલી છે ! આઠ દશ માલપૂડા પીરસી જા. (માલપૂડા પીરસીને) બાબા, આટલું ખાવું પડશે. એટલી વારમાં તું હાથ ધોઈ ઊભો થઇ જાય એ નહિ ચાલે !

તીનકોડી--જેવી આજ્ઞા. (ખાઇ નાખે છે.)

(ફોઇબા પ્રવેશ કરે છે.)

ફોઇ (ભૂતની માને)--અરે વહુ, તીનકોડીની થાળી તો ખાલી છે ! મોં ફાડીને ઊભાં ઊભાં જોઈ શું રહ્યાં છે ? દશબાર માલપૂડા પીરસી દો. શરમાવવાનું નથી, બાબા, પેટ ભરીને ખા.

તીનકોડી--જેવી આજ્ઞા !

(ફુવા મહાશય પ્રવેશ કરે છે.)

ફુવા--બાપુ, તેં કંઈ ખાધું લાગતું નથી. અરે લાવો, લાવો, આ તરફ લાવો ! તીનકોડીના ભાણામાં પંદર સત્તર માલપૂડા પીરસી દો ! અરે બાપુ, તારી ઉંમરે અમે આ...ટલું ખાતા ! આ બધું ખાઈ જવું પડશે, શું સમજ્યો ?

તીનકોડી--જેવી આજ્ઞા !

(દિદિમા પ્રવેશ કરે છે.)

દિદિમા (ભૂતુની માને પડદા પાછળ)--અરે વહુ, માલપૂડા તો બધા ખલાસ થઈ ગયા, હવે એકે બાકી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂતુઆણુની મા--શું કરીશું !

દિદિમા--શું કરીશું શું ! (તીનકોડીની પાસે જઇ હસીને એની પીઠ પર એક ગુંબો લગાવે છે) માલપૂડા ખાવા છે હવે ?

તીનકોડી--જી, ના !

દિદિમા—ના કેમ ? હજી બે ખાવા પડશે. લે ! લે ! (બે ગુંબા મારે છે.)

તીનકોડી (ઊભો થઇ જઇને) જી, ના ! આટલું બસ છે.

દૃશ્ય ત્રીજું

બીજે દિવસે તીનકોડી પથારીવશ પડયો છે. તેની બાજુમાં વનમાળી છે.

તીનકોડી (ક્ષીણ કંઠે)--ભૂતુઆણુ, તમારા બાપા કયાં ગયા છે ?

વનમાળી--વૈદને બોલાવવા ગયા છે.

તીનકોડી (ભયભીત સ્વરે)--હવે વૈદને બોલાવીને શું કામ છે ? દવા ખાવાની યે પેટમાં જગા કયાં છે તે !

વનમાળી--તમારા પેટમાં શું થયું છે, તીનકોડી ભાઈ ?

તીનકોડી--ગમે તે થયું હોય. કાલે તને મેં જે શિખવાડયું હતું એ યાદ છે ?

વનમાળી--છે.

તીનકોડી--શું શિખવાડયું હતું, કહે જોઉં !

વનમાળી--પેટ ખાય તો પીઠ ખમે.

તીનકોડી--આજે બીજું શિખવાડું. બરાબર યાદ રાખજે--'માલપૂડા ખાઇએ તો પેટ ખમતું નથી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાર્થીની પરીક્ષા

વિદ્યાર્થી મધુસૂદનને શ્રીયુત કાલાચાંદ માસ્તર ભણાવે છે. એવામાં વિદ્યાર્થીના વાલી પ્રવેશે છે.

વાલી--મધુસૂદન ભણવામાં કેવા છે, કાલાચાંદભાણુ?

કાલાચાંદ--જી, મધુસૂદન છે તો ખૂબ જ તોફાની, પણ ભણવામાં ખૂબ જ હોંશિયાર છે. કદી પણ કોઈ વાત એકથી બીજી વાર કહેવી પડતી નથી. જે મેં એક વખત શિખવાડ્યું તે, પછી કદીયે એ ભૂલવાનો નહિ.

વાલી--એમ! તો હું આજે એની પરીક્ષા કરી જોઉં?

કાલાચાંદ--ખુશીથી, કરો જુઓને!

મધુસુદન (મનમાં)--કાલે માસ્તર સાહેબે મને એવો માર્યો છે કે હજી યે પીઠ ચચરે છે. આજે એનું વેર લેવાનો વખત આવ્યો છે; ખબર પાડી દઉં.

વાલી--કેમ મધુ, ભણેલું બધું યાદ છે ને?

મધુ--માસ્તર સાહેબે શિખવાડેલું બધું જ યાદ છે.

વાલી--વારૂ, તો ઉદ્ભિજ એટલે શું, કહે જોઉં!

મધુ--જે જમીનમાંથી ફૂટી નીકળે તે.

વાલી--દાખલા તરીકે?

મધુ--કીડા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાલાચાંદ (આંખો કાઢી(—હં, શું બોલ્યો ?

વાલી—રહો માસ્તર, હમણાં કશું કહેશો નહિ. (મધુસૂદનને) કવિતા તું શીખી ગયો છે, વનમાં શું શું ઊગે છે કહે જોઉં !

મધુ--કાંટા. (કાલાચાંદ સોટી ઉગામે છે.) કેમ સાહેબ, મારો છો શું કરવા ? હું શું જૂઠું બોલું છું ?

વાલી--વારુ, સિરાજ--ઉદ્દૌલાને કોણે સાફ કર્યો ? ઇતિહાસનો પુરાવો શું કહે છે ?

મધુ--કીડાએ. (સોટી પડે છે) જી, અમથો અમથો માર ખાઈ મરું છું--એકલો સિરાજ-ઉદ્દૌલા તો નહિ, પણ આખો યે ઇતિહાસ કીડાઓએ સાફ કરી નાખ્યો છે ! આ જુઓ (બતાવે છે.)!

(કાલાચાંદ માસ્તર માથું ખંજવાળે છે.)

વાલી--વ્યાકરણ આવડે છે ?

મધુ--હા.

વાલી--'કર્તા' એટલે શું તે એક દાખલો આપી સમજાવ

મધુ—જી, પેલા મહોલ્લામાં જયરામ મુન્શી રહે છે તેઓ કર્તા કહેવાય.

વાલી--શાથી ?

મધુ—તેઓ આખો દિવસ ક્રિયા અને કર્મમાં પરોવાયેલા રહે છે.

કાલાચાંદ (ગુસ્સે ભરાઈને)--તારું માથું ! (બરડામાં સોટી ફટકારે છે.)

મધુ--(ચમકીને) જી, એ માથું નથી, બરડો છે.

વાલી--ષષ્ઠી તત્પુરુષ એટલે શું ?

મધુ--ખબર નથી.

(કાલાચાંદબાબુ સોટી દેખાડે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મધુસૂદન--ઓહ ! એને તો બરાબર ઓળખું છું. એ ષષ્ઠી તત્પુરુષ છે.

(વાલીના મોં પર હાસ્ય દેખાય છે, અને કાલાચાંદબાબુના મોં પર એથી જુદો ભાવ દેખાય છે.)

વાલી--પલાખાં શીખ્યો છે ?

મધુ--હા.

વાલી--વારુ, તને સાડા છ પેંડા આપીને કહ્યું કે પાંચ મિનિટ પેંડા ખાધા પછી, બાકીના પેંડા તારા નાના ભાઈને આપવાના છે, અને એક પેંડો ખાતાં તને બે મિનિટ લાગે છે તો કેટલા પેંડા તું તારા ભાઈને આપી શકીશ ?

મધુ--એકે નહિ.

કાલાચાંદ--કેવી રીતે !

મધુ--બધાયે હું ખાઈ જાઉં. એકે બાકી રહે તો ને ?

વાલી--વારુ, એક વડનું ઝાડ રોજ પા ઈંચ પ્રમાણે ઊંચું વધે છે; આ વૈશાખ સુદ પાંચમના દિવસે તે દશ ઇંચ ઊંચું છે, તો આવતા વૈશાખની પાંચમના રોજ તે કેટલું ઊંચું હશે ?

મધુ--જો એ ઝાડ વાંકું વળી જાય તો એ કેટલું ઊંચું વધશે તે કહી શકાય નહિ; જો બરાબર સીધું જ વધે તો કેટલું વધ્યું તે માપ્યા વગર ચોકકસ કહી શકાય નહિ, અને જો એટલામાં સુકાઈ ગયું તો એના ઊંચા વધવાનો કંઈ સવાલ જ રહેતો નથી.

કાલાચાંદ--માર ખાધા વગર તારામાં અકકલ નહિ આવે ! બેવકૂફ ! માર ખાઇ ખાઇને તારો બરડો ફાટી જશે ત્યારે જ તું સીધો થવાનો છે.

મધુ--જી, માર પડવાથી તો સીધી વસ્તુ પણ વાંકી થઇ જાય.

વાલી--કાલાચાંદબાબુ, આપની ભૂલ થાય છે. મારઝૂડ કરવાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ સરતું નથી. ખોટું નથી કહ્યું કે ડફણાં મારવાથી ગધેડાનો ઘોડો થતો નથી; પણ માર માર કરવાથી ઘણી વખત ઘોડાનો ગધેડો થઇ જાય છે. વાત એમ છે કે ઘણાખરા છોકરાઓ ભણે એવા હોય છે, પણ ઘણાખરા શિક્ષકો ભણાવે એવા હોતા નથી. તેથી છોકરાઓ માત્ર મારા ખાઈ મરે છે. આપ આપની સોટી લઈને હવે સિધાવો! થોડા દિવસ મધુસુદનનો બરડો ટાઢો પડવા દો, પછી હું જ એને ભણાવીશ

મધુસૂદન—(મનમાં) હાશ, બચી ગયો!

કાલાચાંદ—છૂટયો, બાબુ! આ છોકરાને ભણાવવો એ કેવળ મજૂરીનું કામ છે, નરી manual labour છે. ત્રીસ ત્રીસ દિવસ લગી એક છોકરાને સાચવું ત્યારે મને મળે માત્ર પાંચ રૂપિયા! એટલી મહેનત માટીખાણ પર કરીશ તો હું દશ રૂપિયાથી ઓછું નહિ કમાઉં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યંગ કૌતુક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વશીકરણ

અંક પહેલો

(આશુ અને અન્નદા પ્રવેશ કરે છે.)

આશુ—વારૂ અન્નદા, તું બ્રાહ્મસમાજી થયો તો ભલે થયો, પણ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાની તને શું જરૂર પડી ? તેત્રીસ કોટિમાં સ્ત્રીની ગણતરી કયાં થાય છે ? આટલી મૂર્તિપૂજા રહેવા દીધી હોત તો કાંઇ વાંધો નહોતો.

અન્નદા—વાત તો ખરી. સ્ત્રીનો ત્યાગ થઈ શકે છે, પણ તેમ કરવાથી સ્ત્રી જાતિ વિદાય થઈ જતી નથી. ઊલટું સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી સ્ત્રીજાતિ વિશ્વવ્યાપી બની ગયેલી દેખાય છે, અને સ્ત્રી પૂજાની માત્રા મનમાં મનમાં ખૂબ વધી જાય છે.

આશુ—તો પછી આમ કરવાનું કારણ ?

અન્નદા—તો પછી આમ કરવાનું કારણ સાંભળ. મારી સાસુ હતાં નહિ અને સસરા ચૂસ્ત હિંદુ હતા. એમણે સાંભળ્યું કે હું બ્રાહ્મસમાજી થયો છું કે તરત તેમણે મારી સ્ત્રીને વિધવાનો વેષ પહેરાવી બ્રહ્મચારિણી બનાવી દીધી, અને એને કાશી લઇ જઇને રહ્યા. પછી તો કહે છે કે એમને હિંદુ શાસ્ત્રના દેવતાઓ પણ ઓછા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગ્યા, એટલે હવે તો આલકોટ, બ્લેવેટ્સ્કી, એની બેસેન્ટ, સૂક્ષ્મ શરીર, મહાત્મા, પ્લાનચેટ, ભૂત પ્રેત, કશુંયે બાકી રહ્યું નથી—'

આશુ—બાદ એક તું.

અન્નદા—મને બ્રહ્મદૈત્ય ગણીને બાદ મૂક્યો છે.

આશુ—તેં એની આશા સમૂળગી છોડી દીધી છે?

અન્નદા—આશાનો વાંક નથી—એની પાછળ એવડી મોટી પલટણ લાગેલી છે કે એનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ! હમણાં જાણવા મળ્યું છે કે મારા સસરાજી મરણ પામ્યા છે, અને મારી સ્ત્રી હવે પતિતોદ્ધાર કરતી ફરે છે.

આશુ—તું જરા એના ચરણમાં પતિત થાને, વખતે તારો ઉદ્ધાર કરશે!

અન્નદા—એનું ઠેકાણું જાણતો નથી, અને એવું મન પણ નથી!

આશુ—તો તું શું આમ ઊડ્યા કરવાનો?

અન્નદા—ના રે, સોનાના પિંજરની શોધમાં છું.

આશુ—પિંજરવાળાઓની ખોટ નથી, પણ સોનું દુર્લભ ચીજ ખરી!

અન્નદા—વારુ. મારી વાત તો પછી થશે, પણ તારું શું છે એ કહેને! તારા તો એકે શાસ્ત્રમાં ઘણી ખોળીને પરણવાનું લખેલું નથી! હવે કેમ ચૂપ થઇ ગયો? થિયોસોફી તને ખાવા બેઠી છે! મંત્ર તંત્ર, પ્રાણાયામ, હઠયોગ, સુષુમણા, ઇડા, પિંગલા એ બધાના પંજામાંથી તું છૂટો થઇશ—જો લગન કરે તો!

આશુ—હું બધું આંખો મીંચીને માની લઉં છું એમ તને લાગે છે, પણ તારું એવું માનવું ખોટું છે. આ બધી બાબતો પર શ્રદ્ધા રાખવા જેવું છે કે કેમ તેની હું પરીક્ષા કરી જોવા ઇચ્છું છું! અશ્રદ્ધાની પણ પ્રમાણ ઉપર સ્થાપના કરવી જોઈએ.

અન્નદા—તો બેઠો બેઠો કર્યા કર! મૃગજળની સ્થાપના કરવા માટે પથરાની દિવાલ ચણ. હું હવે જાઉં છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આશુ—ક્યાં જાય છે?

અનન્દા—ઉપસાંગના કરવા નથી જતો.

આશુ—એ હું જાણું છું.

અનન્દા—એક સજ્જનનો ભેટો થયો છે.

આશુ—તો જા! શુભ કાર્યમાં વિક્ષેપ નહિ નાખું!

અંક બીજો

ઘરવાળો અને તેની સ્ત્રી

સ્ત્રી—માતાજીનો ચહેરો આવો હોય?

ઘરવાળો—તો શું મોઢું તાડકા રાક્ષસીના જેવું ન હોય તો માતાજી ન થવાય?

સ્ત્રી—ન કેમ થવાય? પણ તો પછી આ ઉંમરે પતિના ઘરમાં રહેવાને બદલે તમારા જેવા મૂરખને ભરમાવવા વાસ્તે માતાજીગીરી કરવા શું કરવા નીકળે? અને આટલા રૂપિયા વળી એના હાથમાં ક્યાંથી આવે?

ઘરવાળો—અરે, યોગવિદ્યા જાણનારીની પાસે રૂપિયા નહિ હોય અને એનું મોઢું દેખાડવું નહિ હોય તો શું તારું હશે? છાને રહેતી, એની પાસેથી મંતર તંતર તો શીખી લેવાશે.

સ્ત્રી—ઘરડે ઘડપણ મંતર શીખીને શું કરવું છે? કોના પર વશીકરણ કરવું છે?

ઘરવાળો—જેને વશ કરવામાં ફાવ્યો નથી તેને.

સ્ત્રી—કોને?

ઘરવાળો—પહેલાં વશ કરું, પછી હિંમતથી એનું નામ કહીશ.

(એટલામાં માતાજીએ પ્રવેશ કર્યો.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માતાજી—આ ઘરમાં મને ફાવતું નથી. આના કરતાં મોટું ઘર મને આપવું જોઈશે.

ઘરવાળો—આ ઘર સિવાય મારૂં એક બીજું મોટું ઘર છે; એ મોટું તો છે, પણ—

માતાજી—તે હું ભાડું વધારે આપીશ. પણ કાલે હું એ જ ઘરમાં રહેવા જઈશ.

ઘરવાળો—હમણાં પરમ દિવસે જ ત્યાં એક ભાડવાત રહેવા આવ્યો છે. કોઈ સદરઆલાની વિધવા સ્ત્રી છે,—પશ્ચિમથી છોકરીને માટે વર ખોળવા આવી છે, ને મારા ઓગણપચાસ નંબરના ઘરમાં રહે છે.

માતાજી—ઓગણપચાસ નંબર! મારે એ જ જોઈએ છે! તમારા આ ઘરનો નંબર સારો નથી!

ઘરવાળો—બાવીસ નંબર સારો નથી, માતાજી? એનું કારણ શું, જરા સમજાવો તો સારૂં.

માતાજી—એટલું નથી સમજાતું? બેની પાછળ બે—'

ઘરવાળો—ખરી વાત, માતાજી, બેની પાછળ બે છે! આજ લગી મને આ સૂઝયું નહિ!

માતાજી—બેથી કશું પાર પડતું નથી, ત્રણ જોઈએ! જુઓને, આપણે વાતચીતમાં કહીએ છીએ કે બેત્રણ જણ—'

ઘરવાળો—ખરીવાત, ખરીવાત! કહીએ જ છીએ તો.

માતાજી—જો 'બે' કહેવાથી પતતું હોત તો એની સાથે સાથે ત્રણ શું કરવા કહીએ? ખ્યાલ કરી જુઓ!

ઘરવાળો—અમારામાં એટલો ખ્યાલ કરી જોવાની બુદ્ધિ ક્યાં બળી છે તે! જાણીએ પણ સમજીએ નહિ!

માતાજી—એટલે, આ બેની પાછળ બે હોવાને લીધે મારો મંત્ર જરાયે પાર પડતો નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રી (મનમાં)—ઘણું જીવો એ એની પાછળ બે! મંત્ર પાર પાડીને કામ શું છે!

માતાજી—ઓગણપચાસના જેવો સારો આંકડો બીજો એકે નથી!

ઘરવાળો—અલી એ, આ સાંભળ્યું?

સ્ત્રી—સાંભળીને શું કામ છે? તમારાં ઓગણપચાસ તો ક્યારનાંયે પૂરાં થઈ ગયાં છે!

ઘરવાળો—પણ માતાજીએ શું કાલ ને કાલ એ ઘરમાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો છે?

માતાજી—કાલે ચૌદશ છે, વળી મંગળવાર છે—એવો બીજો દિવસ મળવો મુશ્કેલ છે!

ઘરવાળો—વાત ખરી! કાલે ચૌદશ છે, વળી મંગળવાર પણ છે! નવાઇની વાત! ત્યારે તો કાલ ને કાલ ઘર બદલવું જોઈશે! શું થાય? ગોઠવી આપીશ! (માતાજી જતાં રહે છે.)

ઘરવાળો—હવે મારી પેલી નવી ભાડવાતને કાઢી મૂકવી કેવી રીતે? પરદેશથી આવી છે, એકાએક એને બીજું ઘર પણ ક્યાં મળે?

સ્ત્રી—તો એમને આ જ ઘરમાં લાવી રાખોને! આપણે થોડા દિવસ શ્યામાપુકુરમાં જમાઇને ઘેર જઈને રહેશું. તમારી એ મંતરવાળી બૈરીને અહીં રાખીને શું કામ છે! જવા દો! બાલબચ્ચાંવાળું ઘર રહ્યું, કઈ ઘડીએ કોણ શું અપરાધ કરી બેસે—કંઇ કહેવાય નહિ!

ઘરવાળો—ખરી વાત! એમને ગમેતેમ આડુંઅવળું સમજાવીને આજ ને આજ ઓગણપચાસ નંબરમાંથી બાવીશમા નંબરમાં લાવી દઉં! કહીશ કે ગામમાં પ્લેગ દેખાયો છે, અને ઓગણપચાસ નંબરમાં પ્લેગની ઈસ્પિતાલ થવાની છે.!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંક ત્રીજો

આશુ અને અન્નદા

અન્નદા—તારાં આ તીખાં મરચાંના ધુમાડાથી મારાં આંખ નાકમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું! તારે ઘેર આવવાનું મારે બંધ કરવું પડયું!

આશું—અહીં તીખાં મરચાંનો ધુમાડો તને કયાં મળ્યો?

અન્નદા—પેલા તમારા તર્કાલંકારનો બકવાટ! ચોટલી તો ખૂબ ધુણાવે છે, પણ કાંઇ ધડ કે માથું જણાયું ખરું?

આશુ—ધડમાથું ન હોય તો ખાલી ચોટલી કેવી રીતે ધૂણે? તું એમની વાત શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળે તો તને સમજાય ને!

અન્નદા—જો સમજાય તો હું તો શ્રદ્ધા રાખું. તું આવું ચોટલીનું ધૂણવું બરદાસ્ત કરી લે છે એ જો જુએ તો પ્રેસિડન્સી કોલેજની ચૂનાથી ધોળેલી દિવાલો વગર ખરચે શરમથી લાલ થઈ જાય! આજે શું વાત થઇ, જરા કહે તો!'

આશુ—પંડિત મહાશય લગ્નતત્ત્વનું વિવેચન કરતા હતા.

અન્નદા—એ તત્ત્વજ્ઞાન જાણવાની અત્યારે મને ખૂબ જરૂર પડી છે. એકવખત તર્કાલંકાર મહાશય કહેતા હતા. કે લગ્ન પહેલાં કન્યાની સાથે ઓળખપરખ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો એ કર્તવ્ય છે. કંઈક દલીલ કરતા હતા, પણ બરાબર સમજાયું નહિ.

આશુ—તેમનું કહેવું એ હતું કે તમામ વસ્તુઓના આરંભમાં એક ગુપ્તતા હોય છે. બીજ જમીનની અંદર અંધકારમાં હોય છે, તે પછી તે અંકુરિત બને છે ત્યારે સૂર્ય, ચંદ્ર, જળ, અને વાયુની સાથે સામે મોઢે તેને લડાઇ કરવાનો વખત આવે છે. લગ્ન પહેલાં કન્યાના હૃદયને વિલાયતી ચાલ પ્રમાણે બહાર ખેંચી લાવવાનું કરવાને બદલે તેને ગુપ્ત અને ઢાંકેલું રાખવું જોઇએ. તેને વખતે ઝટપટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેના ઉપર દૃષ્ટિપાત કરવા જવું નહિ. તે જ્યારે સ્વભાવતઃ જાતે અંકુરિત થઇને પોતાની અધખીલડી લજ્જાળુ દૃષ્ટિ ચોરીછૂપીથી તમારી તરફ ફેંકતી આવે ત્યારે સમજવું કે હવે તમારો વારો છે.

અન્નદા—મારા નસીબે એ પરીક્ષા થઇ ગઇ છે. વિલાયતી ચાલ મુજબ, લગ્ન પહેલાં, કન્યાના હૃદયની ખેંચાખેંચ કરી નહોતી;—કારણ કે હૃદય એવું અંધકારમાં લપાયેલું હતું કે મને તેનો પત્તો જ લાગ્યો નહોતો; પણ પછી તે અંકુરિત થયું કે ન થયું, તેની પણ કંઇ ખબર પડી નહિ આ વખતે એથી ઊલટી રીતે પરીક્ષા કરવા નીકળ્યો છું—આ વખતે તો પહેલું હૃદય, પછી બીજી બધી વાત !

આશુ—પરીક્ષાનો દિવસ ક્યારે છે ?

અન્નદા—કાલે.

આશુ—જગા ?

અન્નદા—ઓગણપચાસ નંબરનું ઘર—રામવૈરાગીની ગલી.

આશુ—નંબર બહુ સારો નથી લાગતો !

અન્નદા—કેમ ? ઓગણપચાસ વાયુ યાદ આવ્યા ? એની મારા પર કશી અસર થવાની નથી—તું હોત તો મુશ્કેલી આવત.

આશુ—પાત્ર કોણ છે ?

અન્નદા—કન્યાની વિધવા મા પશ્ચિમથી તેને સાથે લઇને આવી છે. મેં ગોરને કહ્યું છે કે સારી રીતે છોકરીનો પરિચય કર્યા પછી જ લગનની વાત થશે.

આશુ—પણ અન્નદા, છેવટે તું બહુવિવાહ તરફ ઢળ્યો !

અન્નદા—તારી પેઠે હું શબ્દથી ભડકતો નથી. જે બહુવિવાહમાં બધું છે, પણ માત્ર 'બહુ' નથી, તેને જોઇને તું ચમકે છે કેમ, ભાઇ ?

આશુ—ગમે તેમ પણ એક સિદ્ધાન્ત તો ખરોને—બહુવિવાહ એટલે બહુવિવાહ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અન્નદા—સિદ્ધાન્ત સિદ્ધન્ત ગયો મારી નામશેષ સ્ત્રીની સાથે! તે સ્ત્રી પણ આવતી નથી, અને સિદ્ધાન્ત પણ એની પાસે રહ્યો—એટલે હવે હું ધામધૂમપૂર્વક બહુવિવાહ કરવાનો, સિદ્ધાન્તના બાહુથી ડરવાનો નહિ! (રાધાચરણ પ્રવેશ કરે છે.)

રાધા—આશુ બાબુ!

આશુ—શું છે, રાધે?

રાધા—પેલે દિવસ તમે મારી સાથે મંત્રશકિત વિષે દલીલો કરતા હતા તે—એકેએક શબ્દમાં ખાસ પ્રકારની શકિત રહેલી છે એ વાત મને લાગ્યું કે તમારા માનવામાં આવતી નથી.

અન્નદા—શું કહો છો, રાધે?—તો શું હજી આશુમાં અશ્રદ્ધા રાખવાની શકિત થોડી ઘણી રહી છે ખરી? હજી એક બે જગાઓ બાકી રહી ગઈ લાગે છે! શબ્દમાં શકિત છે એ વાત બંગાળીનો છોકરો નહિ માને.

રાધા—તમે જ કહોને, અન્નદાબાબુ! તો શું મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, એ બધી ખાલી ગાંજાખોરી છે?

અન્નદા—એવું તે કદી હોય? દુનિયામાં એટલો બધો ગાંજાનો પાક હોય ખરો?

રાધા—પશ્ચિમથી કોઇ એક યોગસિદ્ધ માતાજી આવ્યાં છે. કહે છે કે તેઓ મંત્રનું બળ એકદમ નજરોનજર દેખાડી આપે છે. હું એમનાં દર્શન કરવા ગયો હતો. પણ તેઓ સૌને દર્શન આપતાં નથી. કહે છે કે લાયક માણસ મળશે તો હું તેને મારી તમામ વિદ્યા બતાવી દઇશ. આશુબાબુ, તમે પ્રયત્ન કરો તો જરૂર સફળ થશો.

આશુ—તેઓ કયાં રહે છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાધા—બાવીસ નંબરના ઘરમાં, ભેડાતલામાં.

અનન્દા—બાવીસ નંબર ઓગણપચાસના કરતાં સારો હોવાનો સંભવ છે, પણ જગા સારી નથી લાગતી! એક તો વશીકરણ વિદ્યા, અને તેમાં પાછો ભેડાતલા! જોજે, માતાજીની આગળ માથું ન ખોઈ આવતો!

આશુ—અરે છટ્! તું શું બકે છે તેનું કંઈ ઠેકાણું છે! માતાજી સાધ્વી નારી છે, ત્યાં માથાની ચિંતા કેવી? તું તારે ઓગણપચાસ નંબરમાં જાને!

અનન્દા—તારા મનથી બાવીશ નંબર સાવ નિર્વિષ છે! પણ રે, એવું નથી! વિષ ઉપર બે માત્રા ચડે ત્યારે બાવીશ થાય છે! પગથી માથા સુધી જર્જર થઈને ન આવે તો કહેજે!

અંક ચોથો

બાવીશ નંબરના ઘરમાં કન્યાની વિધવામાતા શ્યામાસુન્દરી

શ્યામા—પ્લેગ થયાનું સાંભળી હું તો બી મરી! ઝટપટ નાસી આવી, પરંતુ અનન્દા નામે એક છોકરો આજે એ ઓગણપચાસ નંબરના ઘરમાં આવવાનો હતો, તે શું ત્યાંથી ખબર કાઢીને અહીં આવશે ખરો? તગાદો એટલો બધો થયો કે જરા સમાચાર કહેવડાવવા યે વખત રહ્યો નહિ! ગોર કહે છે કે છોકરો મારી નિરૂપમાને નજરે જોવાનું કહે છે—એના ભણતર ગણતરની અને ગાવાબજાવવાની પરીક્ષા કરવાનું કહે છે—તે છોને કરતો! બાપે તો નિરૂપમાને એવી જ તાલીમ આપી છે! પશ્ચિમમાં જીંદગી ગાળી છે—કદી એમણે અમને પડદામાં તો રાખ્યાં જ નથી! પણ કલકત્તાનો છોકરો શી ખબર કેવો હશે! મનમાં બીક લાગે છે! અમારી રીતભાત કદાચ એને અસભ્ય લાગશે તો? એ લોકો સ્ત્રીઓની સાથે શેકહેન્ડ કરતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે! કદાચ અંગ્રેજીમાં ગુડમોર્નિંગ બોલતા હશે! કહે છે કે એમને, આપણા હાથે ચિરૂટ સળગાવી આપવી પડે છે!—ઓ મા! એવું બધું કેમ બનશે મારાથી! ગોર કહેતો હતો કે છોકરો હૅટકોટ પહેરે છે! અને મારી છોકરી તો ફિરંગી પોશાક આંખે ખમી શકતી નથી! શું થશે તેની કંઇ સમજ પડતી નથી! શાસ્તર મંતરપૂર્વક લગન કરવા તૈયાર થશે ખરો? (એટલામાં નોકર પ્રવેશ કરે છે.)

નોકર—મા ઠાકરૂન, કોઈ બાબુ આવ્યા છે. મેં એમને કહ્યું કે ઘરમાં પુરુષ આદમી કોઈ નથી, ત્યારે તેઓ કહે છે કે હું માને જ મળવા આવ્યો છું.

શ્યામા—ઓહ! ઠીક થયું એ છોકરો આવ્યો લાગે છે—જા, લઈ આવ! (નોકર ચાલ્યો ગયો.)

શ્યામા—મનમાં બીક લાગે છે. કલકત્તાના છોકરાની સાથે કેવી રીતે બોલવું ચાલવું જોઇએ તેની મને ખબર નથી! તેને થશે કે આ બાઈ કેવી જનાવર જેવી છે! (આશુ પ્રવેશ કરે છે.)

(શ્યામાસુન્દરીના પગમાં એક ગીની મૂકીને આશુ લાંબો થઇને પ્રણામ કરે છે)

શ્યામા (સ્વગત)—આણે તો પ્રણામી ધરીને પ્રણામ કર્યા ને કાંઈ! આ તો કંઇ શેકહેન્ડ કરતો નથી! હાશ! બચી ગઈ! કેવો સરસ છોકરો છે! કેવાં ધોતિયું ને એસ પહેરીને આવ્યો છે!

આશુ—માતાજી. મને આપ દર્શન દેશો એવી મેં આશા રાખી નહોતી! મારા પર ભારે દયા થઈ!

શ્યામા (સ્નેહથી પુલકિત બની જઇને)—આવું કેમ બોલે છે, ભાઈ! તું તો મારા છોકરા જેવો છે! તને મળવામાં દોષ શો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આશુ--આવો ને આવો સ્નેહ સદાકાળ રાખજો! આશીર્વાદ આપો કે આપની આ દયાથી હું કદી વંચિત ન થાઉં!

શ્યામા—બાબા, તારા શબ્દો સાંભળી મારું હૈયું ઠરે છે—ખરેખર મેં ખૂબ તપ કર્યાં હશે, કે—

આશુ—માતાજી, આપે તપ કરીને જે નિરૂપમા સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તે મને—

શ્યામા—તને આપવા માટે તો હું અહીં સુધી આવી છું. કેટલી ખોળાખોળ કરી ત્યારે આજે યોગ્ય પાત્ર હાથ લાગ્યું છે—તે આપીશ ત્યારે મને શાંતિ થશે.

આશુ—(શ્યામાની ચરણરજ લઇ)—માતાજી, મને કૃતાર્થ કર્યો,—આટલી સહેલાઇથી ફળસિદ્ધિ થશે એવી મને સ્વપ્ને પણ ખબર નહોતી.

શ્યામા—શું કહે છે, બાબા! તારો આગ્રહ છે એ કરતાં મારો આગ્રહ વધારે છે!

આશુ—તો હું જે કામના રાખીને આવ્યો છું તેનો કંઇક પરિચય આજે—'

શ્યામા—પરિચય કેમ નહિ થાય, ભાઇ! મને એમાં જરાયે વાંધો નથી—

આશુ—વાંધો નથી, માતાજી? હાશ, સાંભળીને મને ખૂબ શાંતિ થઇ—'

શ્યામા—બધું થશે, બાબા, પહેલાં જરા ખાઇ લે.

આશુ—ખાવાનું પણ! તમે તો મારા પર ખરેખર માતાના જેવોજ જ પ્રેમ રાખો છો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્યામા—તું પણ મને માતા જ સમજજે એવી મારી ખરા દિલની ઇચ્છા છે—મારે છોકરો નથી, તું જ મારા છોકરાની પેઠે રહેજે!

(એટલામાં ખાવાનું લઇને નોકર પ્રવેશ કરે છે)

આશુ—આ શું? આટલી બધી તૈયારી?

શ્યામા—આમાં તૈયારી શી કરી છે તે? આજે જ તું આવશે કે કેમ તે વિષે મનમાં જરા વહેમ હતો, તેથી—'

આશુ—વહેમ હતો? આપ તો જાણતાં હતાં કે હું આવવાનો છું.

શ્યામા—જાણતી તો હતી જ તો!

આશુ (સ્વગત)—કેવી નવાઈની વાત! મને જોયા જાણ્યા વગર જ પહેલેથી મારી રાહ જોતાં બેઠાં હતાં! અને છતાં અન્નદાને યોગશકિતમાં શ્રદ્ધા નથી! એને કહીશ તો વાત મશ્કરીમાં જ ઉડાવશે! (જમવા બેસી જાય છે.)

શ્યામા (સ્વગત)—છોકરો સોનાના ટુકડા જેવો છે! રૂપેરંગે કાર્તિક જેવો છે, અને બોલે છે પણ કેવું મીઠું મધ જેવું! મને પહેલેથી જ માતાજી કહીને બોલાવે છે. હું પશ્ચિમથી આવી છું ખરીને, એટલે મા નહિ કહેતાં માતાજી કહે છે. (પ્રગટપણે) કશું ખાધું તો નહિ, ભાઈ!

આશુ—શેનું, મારી શકિત કરતાં મેં વધારે ખાધું છે, માતાજી!

શ્યામા—તો જરા બેસ—હું બોલાવી લાવું છું. (શ્યામા જાય છે.)

આશુ—રાધે કહેતો હતો કે માતાજી કુંવારી કન્યા દ્વારા મંત્રનું ફળ દેખાડે છે. વશીકરણ વિદ્યામાં મારી શ્રદ્ધા જાગતી જાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. આટલી વારમાં જ માતાજીના મર મ., મન ગળવા આડયું છે. મારે મા નથી, એટલે જાણે મા મળી હોય એવું મને લાગે છે! કયા મંત્રના બળથી આ બન્યું હશે, કોણ જાણે! માતાજીએ પોતાની સ્નેહાળ દૃષ્ટિ વડે મારા આખા શરીરને ભીંજવી નાખ્યું છે. પહેલી જ નજરે મને તેમણે પોતાનો પુત્ર કરી થાપ્યો છે,—પૂર્વજન્મના સંબંધની સ્મૃતિ જેવું આ લાગે છે!

(એટલામાં નિરૂપમાને લઈને શ્યામાએ પ્રવેશ કર્યો)

આશુ (સ્વગત)—આહા! શું સુન્દર છે! જાણે માતાજીની વશીકરણ વિદ્યાની સાક્ષાત પ્રતિમા! આના મુખમાંથી નીકળેલો કોઈ પણ મંત્ર કદી વિફળ ન જાય!

શ્યામા—જા, શરમા નહિ, મા! એ જે પૂછે તેનો જવાબ આપજે!

આશુ—શરમાશો નહિ! માતાજીએ મારા પર ઘણી દયા કરી છે, તમે પણ મને પોતાનો જ માણસ સમજજો. (સ્વગત) છોકરી કેવી લજામણીની વેલ જેવી છે! મારા શબ્દો સાંભળી એનું મોં લાલ થઇ ગયું!

શ્યામા—બાબા, તારે એને જે પૂછવું હોય તે પૂછ.

આશુ—આપે કઇ કઇ વિદ્યાઓ હાથ કરી છે તે જાણવાનું મને મન છે.

શ્યામા—નાની ઉંમરે વિદ્યાઓ તો શું વધારે હાથ કરે,—તોયે—'

આશુ—ગમે તેટલી થોડી હોય, માતાજી, પણ મારા જેવા માણસને એટલી ઘણી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્યામા (સ્વાગત)—વિદ્યાનો કોઈ પણ પરિચય મળ્યા વગર જ એને આટલો સંતોષ છે, એનો અર્થ એ કે એને છોકરી પસંદ પડી છે. હાશ, મારે માથેથી મોટી ચિંતા ઊતરી! (પ્રગટપણે) નિરૂ, કંઈક ગીત સંભળાવ તો, બેટા!

આશુ—ગીત! આટલી બધી તો મેં આશા નહોતી રાખી. તમે કદાચ પહેલેથી જ જાણતાં હશો કે મને સંગીત સૌથી વધારે ગમે છે. (સ્વગત)અન્નદા આવો ભયંકર અશ્રદ્ધાળુ છે, પણ અત્યારે અહીં હોત તો યોગનું બળ એને નજરોનજર જોવા મળત! (પ્રગટ પણે નિરૂપમાની સામે જોઈને) આપ સૌએ એક જ દિવસમાં મને આપનો હમેશનો ઋણી બનાવ્યો છે—જો ગાશો, તો હું તમારો દાસ થઈને રહીશ!

(નિરૂપમાનું સંગીત)

રાગ—કાફી—ઝાંપતાલ

મારે કરવું નિવેદન!
મારૂં હૈયું અને મન!
તમે આવો દયા કરી, જાતે લેઇ જાઓ હરી,
સ્નેહે કરી લો સ્વધન—
મારૂં હૈયું અને મન!

હું તો પૂરેપૂરી રાંક, મારી કિંમત કરો કાંક,
મારું કરજો જતન,
આશા પરશરતન!
જહીં, તમારૂં ગૌરવ તહીં મારૂંયે ગૌરવ
તને કરૂં સમર્પણ
મારૂં હૈયું અને મન!

આશુ (મનમાં)—હવે મંત્રની જરૂર નથી! વશીકરણમાં હવે શું બાકી રહ્યું! કન્યા ખરેખરી દેવકન્યા છે! (પ્રગટ પણે) માતાજી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્યામા—શું છે, ભાઈ!

આશુ—મને તમે તમારો દીકરો કરીને રાખવાનું કહ્યું છે એને હું ખરું સુધાસંગીત માનું છું—એ સુધાસંગીત સાંભળવાના અધિકારથી મને વંચિત કરશો નહિ! જે મળ્યું છે તેટલાથી જ મને ખૂબ સંતોષ છે. મંત્રતંત્રનો હવે ખ્યાલ પણ મનમાં નથી. હવે મને લાગે છે કે મંતરની કશી જરૂર નથી.

શ્યામા—એવું ન બોલાય, ભાઈ! મંતર વગર ચાલતું હશે! નહિ તો શાસ્ત્ર—'

આશુ—ખરી વાત! મંતરની હું ના નથી કહેતો. હું તો એમ કહેતો હતો કે મંત્ર ભણવાથી જ મન વશ થાય છે એવું નથી, સંગીતની મોહિની શક્તિ આગળ મંતરનો કશો હિસાબ નથી. (મનમાં) છોકરી ફરી પાછી શરમથી લાલ થઈ ગઈ! ભારે શરમાળ છે!

શ્યામા (મનમાં)—છોકરો ખૂબ સરસ છે! પણ જરા બેશરમ લાગે છે. મન વશ કરવાની વાત સાસુની આગળ ન બોલ્યો હોત તો સારું દેખાત!

આશુ—પણ તમે ખોટું ન લગાડશો; હું તો મનમાં આવે તેમ બોલી નાખું છું. પછી—'

શ્યામા—હશે બાબા, એ બધી વાત પછી થશે! પહેલાં તો—'

આશુ—હું એમ કહેતો હતો કે સંગીત કેવળ શબ્દમય છે, અને તેનાથી મન વશ થાય છે. એટલે મનની સાથે એનો સંબંધ હોય તો મંત્રની શબ્દશક્તિમાં નહિ માનવાનું કારણ શું!

શ્યામા—તારી વાત ખરી છે. મંતરની શક્તિને માનવી જ જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આશુ—(ઉત્સાહમાં આવી)—તમારી આગળ આ વું બધું બોલવું મારે માટે ધૃષ્ટતા ગણાય, પરંતુ શબ્દ-શકિતની સાથે આત્માનો કેવો ગૂઢ સંબંધ હોય છે તે નક્કી કરવું બહુ કઠણુ છે—તર્કાલંકાર મહાશય કહે છે કે તે સંબંધ અનિર્વચનીય છે. શાસ્ત્રમાં કહે છે કે શબ્દ બ્રહ્મ છે. તેનું શું કારણુ? બ્રહ્મ એ જ શબ્દ છે, અથવા શબ્દ એ જ બ્રહ્મ છે એવું કંઇ નથી,—પરંતુ બ્રહ્મના વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં શબ્દ સ્વરૂપ જ બ્રહ્મની નિકટમાં નિકટનું સ્વરૂપ છે. (નિરૂપમાની સામે જોઇ) તમે તો આ વિષયમાં ઘણી ચર્ચાઓ કરી હશે—તમને શું નથી લાગતું કે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શના કરતાં શબ્દ જ આપણા આત્માનું વધુમાં વધુ પ્રત્યક્ષ દર્શન છે? આથી જ એક આત્માની સાથે બીજા આત્માના મેળાપનું મુખ્ય સાધન શબ્દ ગણાય છે. તમને કેમ લાગે છે? (મનમાં) છોકરી ભારે શરમાળ છે!

શ્યામા—દે બેટા, એ પૂછે છે તેનો જવાબ દે! આટલી વિદ્યાઓ ભણી, તોયે આવડા એક સવાલનો જવાબ દઇ શકતી નથી? બાબા, પહેલો દિવસ છે ખરોને, એટલે શરમાય છે. બાકી એને કશું આવડતું નથી એમ માનતો નહિ.

આશુ—એમની વિદ્યાનું તેજ એમના મુખમંડળ ઉપર જ દેખાઇ આવે છે. મને એ વિષે લેશ પણુ શંકા નથી.

શ્યામા—નીરુ, બેટા, જરા અંદરના ઓરડામાં જા તો!

(નિરૂપમા જાય છે.)

શ્યામા—જો બાબા, છોકરીનો બાપ નથી, એટલે મારે બધી વાત કરવી પડે છે—તું કશું મનમાં લાવતો નહિ!

આશુ—હું મનમાં લાવું? શું કહો છો? તમારી સાથે વાત કરવા જ હું તો આવ્યો હતો, પણુ વાતોડિયાની પેઠે પોતે જ બબડ્યા કરું છું—મને માફ કરો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્યામા—તને વાંધો ન હોય તો દિવસ નક્કી કરી નાખીએ.

આશુ (મનમાં)—મેં તો ધાર્યું હતું કે આજે જ બધું પતી જશે. પરંતુ આજે ગુરુવાર છે એટલે વાંધો આવ્યો હશે. (પ્રગટ પણે) તો આવતો રવિવાર નક્કી કરો!

શ્યામા—શું કહે છે, બાબા? આજે થયો ગુરુવાર, વચમાં ફક્ત બે દિવસ!

આશુ—તે શું આમાં બહુ તૈયારીઓ કરવી પડશે?

શ્યામા—કરવી જ પડશે તો!—શક્તિ પ્રમાણે કર્યા વગર ચાલવાનું છે? વળી, પંચાંગ જોઇને શુભ દિવસ પણ નક્કી કરવો પડશે તો!

આશુ—હાસ્તો, શુભ દિવસ જોયા વગર કાંઈ ચાલવાનું છે! પણ મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ જલદી પતે તેમ સારું! મારું મન એટલું બધું ઉત્સાહમાં છે કે મને તો થાય છે કે અત્યારે, આ પળે જ—

શ્યામા—હું ખાલી મોડું નહિ કરું, બાબા! આવતા માગસર મહિનામાં બધું પતી જશે. છોકરી પણ ઉંમરલાયક થઇ છે, એને પણ હવે વધારે રાખી શકાશે નહિ.

આશુ—એમનાં લગન થઇ જાય કે—

શ્યામા—તરત પાછી હું કાશી જઈ શકું.

આશુ—તો એ પહેલાં અમારું—'

શ્યામા—નક્કી કરી નાખવું જોઇશે.

આશુ—તો મહુરત જુઓ!

શ્યામા—તારી સંમતિ છેને, બાબા?

આશુ—વાહ! સંમતિ ન હોત તો અહીં આવત શું કરવા?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું શું તમારી મશ્કરી કરું છું ! મારો એવો સ્વભાવ નથી. આજકાલના છોકરાઓની પેઠે હું આવી બધી બાબતમાં મજાક મશ્કરી કરતો નથી.

શ્યામા—પાછળથી તારૂં મન બદલાઇ નહિ જાયને ?

આશુ—કોઈ હિસાબે નહિ ! તમારા પગે હાથ મૂકીને કહું છું કે તમારી પાસેથી હું જે ગ્રહણ કરવા આવ્યો છું તે ગ્રહણ કર્યા વિના હું ઠરી ઠામ બેસવાનો નથી.

શ્યામા—પણ દેવા કરવાની વાત કંઈ થઈ નહિ !

આશુ—તમારે શું જોઇએ, કહો !

શ્યામા—મારે શું જોઈએ, બાબા ! તારે શું જોઇએ, એ કહે !

આશુ—મારે જોઈએ કેવળ વિદ્યા, બીજું કંઈ જ નહિ !

શ્યામા (મનમાં)—છોકરો જરા બેશરમ છે એટલું કહેવું પડશે ! છિ છિ છિ ! વિદ્યા-સુન્દરની વાત મારી આગળ કરતાં એને શરમ ન આવી ! મારી નિરૂને વિદ્યા કહે છે ! (પ્રગટ પણે) તો પાનપાત્ર વિષે તારે શું કહેવાનું છે, બાબા ?

આશુ (મનમાં)—પાનપાત્ર ? આમનું તો બધું શાક્તમત પ્રમાણે ચાલતું લાગે છે ! કુંવારી કન્યા છે, અને વળી પાનપાત્ર પણ છે. મને આ ઠીક નથી લાગતું ! (પ્રગટપણે) તે માતાજી, તમે કશું મનમાં ન લાવશો—હા, જે કામમાં જે થતું હોય તે કરવું પડે—પરંતુ આ પાનપાત્રનું કહો છો, તે મારાથી નહિ બને.

શ્યામા—બાબા, તમને નવા જમાનાના છોકરાઓને આમાં અસભ્યતા લાગે છે, પરંતુ મને તો એમાં કંઈ દોષ દેખાતો નથી—

આશુ—તમને શું એમાં કંઇ દોષ દેખાતો નથી ? શું કહો છો, માતાજી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્યામા—તો પાનપાત્રની વાત જવા દઇએ, એથી કશું અટકી પડવાનું નથી; પણ હવે લગનની વાત તો પાકી છે ને?

આશુ—કોના લગનની વાત!

શ્યામા—તું તો ખરો, ભાઈ! આટલી બધી વાતચીત થઇ ગયા પછી હવે પૂછે છે કે કોનું લગન? તારા લગનની તો વાત થાય છે—પણ પાનપાત્રની વાત નીકળતાં તું ચમકી પડ્યો. તે પાનપાત્ર ન ગમે તો રહ્યું!

આશુ (મૂઢ બની જઈને)—રે, હા, હવે સમજ્યો, એ વાત થતી હતી ખરૂં! (મનમાં) કેવી મોટી ભૂલ થઇ ગઈ! સમજ્યા કર્યા વગર લઈ પડ્યો. હવે શું થાય? (પ્રગટપણે) પણ આટલી ઉતાવળ શાની છે? વળી કોક દિવસ બધી વાતનો ખુલાસો કરી લેશું! શો વાંધો છે!

શ્યામા—ખુલાસો હવે શો કરવાનો છે તે? વળી કોક દિવસ આના કરતાં શો વધારે ખુલાસો થવાનો છે? ઉતાવળ તો તું જ કરતો હતો! આવતો રવિવાર તું નક્કી કરવાનું કહેતો હતો ને!

આશુ—હા, કહેતો હતો.

શ્યામા—તેં નજરે જોવાનું કહ્યું એટલે તો છોકરીને તારા દેખતાં બહાર કાઢી; તેં એનું ગાયન પણ સાંભળ્યું,—હવે પાનપાત્રનું નામ સાંભળીને જો તું ફરી બેસે તો મારે તો દુનિયામાં મોં દેખાડવા જેવું નહિ રહે! અને તને પણ લોકો શું કહેશે! ભદ્રઘરની છોકરીની સાથે આવી રીતે વરતાતું હશે? મારી નિરૂએ તારું શું બગાડયું હતું કે (રોવા માંડે છે.)—

(એટલામાં ઝડપથી નિરૂપમા પ્રવેશ કરે છે.)

નિરૂપમા—મા, શું થયું, મા! આમ રડે છે શું કરવા?

આશુ (મનમાં)—કેવી દશા! મને આ લોકો કોણ જાણે કેવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમજશે ! (પ્રગટપણે) કશું થયું નથી, હું હમણાં બધું બરાબર કરી દઉં છું. તમે લોકો રડવાનું બંધ કરો. રડવાથી શુભ કાર્યમાં અપશુકન થાય છે. (શ્યામાની સામે જોઈ) ઠીક, તો તમે તિથિવાર નક્કી કરી નાખો—મને કશો વાંધો નથી.

શ્યામા—બાબા, સારું ચોઘડિયું હોય તો આવતા રવિવારે જ ભલે પતી જાય—તેં એમ જ કહ્યું હતું ને ! મારે વળી શી તૈયારીઓ કરવાની છે ? આ બેચાર દિવસ તારું મગજ સ્થિર રહે એટલે પત્યું.

આશુ—એવું ન બોલશો ! મારું મગજ કદી અસ્થિર બનતું નથી.

શ્યામા—મારા પગે હાથ મૂકીને એવું બોલ્યો હતો, તોયે દશ મિનિટ થતા ન થતામાં, એક પાનપાત્રનું નામ સાંભળીને તારું મગજ બદલાઈ ગયું એ શું હું નથી જાણતી ?

આશુ—વાત ખરી ! પાનપાત્ર મને લગીરે નથી ગમતું—

શ્યામા—કેમ નથી ગમતું, કહે તો, બાબા !

આશુ—ચોક્કસ તો નથી કહી શકતો—મને જાણે કેવું યે—મને લાગે છે કે—શી ખબર, પાનપાત્ર—કોણ જાણે એ શબ્દ જ કેવો છે—એકદમ સાંભળીને જાણે—હં, આ ઘરનો નંબર શો છે એ જરા કહેશો ?

શ્યામા—ઓહ ! એનો વિચાર કરે છે ! અમે તને છેતરતા નથી, બાબા ! અમે જ ઓગણપચાસ નંબરવાળા ઘરમાં રહેતાં હતાં, પણ કાલે આ બાવીશ નંબરમાં આવી ગયાં છીએ. જો મનમાં કંઈ શંકા હોય તો ઓગણપચાસ નંબરમાં જઈને ખબર કાઢી આવ.

આશુ (મનમાં)—ઓહ ! મેં કેવી ભૂલ કરી ! ગમે તેમ, પણ હવે એક બચવાની બારી જડી ગઈ છે ! અન્નદાને અહીં લઈ આવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો બધો ગોટાળો મટી જાય! ગમે તેમ, પણ અન્નદાનું નસીબ સારૂં છે. એ જોઇને, રહી રહીને મનમાં એવું થાય છે કે ભૂલ છેવટ સુધી ચલાવે જ રાખું તો કંઇ નુકસાન નથી.

શ્યામા—કેમ, બાબા! આટલો બધો શા વિચારમાં પડી ગયો? અમે કુળવાન ને જાતવાન છીએ—તને છેતરવા વાસ્તે પશ્ચિમથી અહીં નથી આવ્યાં!

આશુ—એવું ન બોલશો, મારા મનમાં એ વિષે કોઈ શંકા નથી. હવે હું જાઉં છું—કલાકમાં જ પાછો આવું છું—આજ ને આજ કંઇક સંતોષકારક ગોઠવણ કરી નાખીશ, એ હું તમારા પગે હાથ મૂકી, સોગન ખાઇને કહું છું.

શ્યામા—બાબા, સોગન ખાઇને શું કામ છે? પગે હાથ મૂકીને પહેલાં પણ સોગન ખાધા હતા તો!—

આશું—વારૂ, તો હું મારા ઇષ્ટદેવતાના સોગન ખાઈને કહું છું કે આજ ને આજ બધું પાકું કરી નાખીશ, પછી જ બીજું કામ કરીશ.

શ્યામા (મનમાં)—છોકરો વાત કરવામાં હોશિયાર છે, પણ કંઇ સમજાતો નથી! કદીક ખેંચી રાખે છે, તો કદીક ઢીલ મૂકે છે, પણ એનું મોં જોઈને એના પર વિશ્વાસ આવે છે.

આશુ—તો રજા આપો તો હવે જાઉં!

શ્યામા—જા, બાબા! (પ્રણામ કરીને આશુ જાય છે.)

અંક પાંચમો

(અન્નદા પ્રવેશ કરે છે.)

અન્નદા—અન્નદા! હકીકત કંઇ સમજતી નથી! ગોરના કહેવા પરથી અહીં આવ્યો કન્યા જોવા, પણ જેણે દર્શન દીધાં,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ કોઇ હિસાબે, ઉંમર જોતાં, કન્યાની મા હોય એવું લાગતું નથી—ચહેરો અપસરા જેવો લાગ્યો, પણ અપસરાનો ચહેરો કેવો હોય એ મેં અગાઉ કદી જોયું નથી. શેકહેન્ડ કરવા મેં હાથ લાંબો કર્યો, ત્યાં તો એણે ફસ દઇને કડીવાળો લાલ સૂતરનો દોરો મારા હાથે બાંધી દીધો. બીજું કોઈ હોત તો હું બૂમાબૂમ કરત—પણ ચહેરો એવો સુન્દર કે બૂમાબૂમ કરવી ગમી નહિ. પણ આવો કયા દેશનો રિવાજ હશે, એ સમજાતું નથી. (માતાજી પ્રવેશ કરે છે.)

માતાજી (મનમાં)—કેટલી શોધ કરી ત્યારે પત્તો લાગ્યો છે. પહેલાં મારા ગુરુએ આપેલો વશીકરણ મંત્ર વાપરૂં, પછી મારી ઓળખાણ આપીશ. (અન્નદાના કપાળમાં માણસની ખોપરી અટકાડીને) બોલો, હુરલિંગ!

અન્નદા—હુરલિંગ !

માતાજી (અન્નદાના ગળામાં જળા ફૂલની માળા પહેરાવીને)—બોલો, કુડવમ્ કડવમ્ ફૂડાંગૂ!

અન્નદા (મનમાં)—છિછિ! બહુ હસવા જેવું લાગે છે! એક તો મારા કોટની ઉપર જવાની માળા છે, અને તેમાં પાછો આ અદ્ભુત શબ્દોચ્ચાર છે!

માતાજી—કેમ ચૂપ રહ્યા?

અન્નદા—બોલું છું. તમે શું બોલતાં હતાં બોલો!

માતાજી—કુડવમ્ કડવમ્ ફૂડાંગૂ!

અન્નદા—કુડવમ્ કડવમ્ ફૂડાંગૂ? (મનમાં) ફારસ!

માતજી—માથું નીચું નમાવો. કપાળમાં સિંદૂર લગાડવાનું છે.

અન્નદા—સિંદૂર? સિંદૂર શું મારા આ વેશમાં શોભશે?

માતાજી—એ હું ન જાણું, પણ લગાડયા વગર ચાલે તેમ નથી. (અન્નદાના કપાળ પર સિંદૂરનો લેપ કરે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અન્નદા—અંહ, આખું કપાળ ભરી દીધું!

માતાજી—બોલો વજ્રયોગિન્યૈ નમઃ! (અન્નદા એ પ્રમાણે બોલે છે.) પ્રણામ કરો. (અન્નદા એ પ્રમાણે કરે છે.) બોલો કુડવે કુડવે નમઃ! પ્રણામ કરો! બોલો હુરલિંગે ધુરલિંગે નમઃ! પ્રણામ કરો!

અન્નદા (મનમાં)—પ્રહસન આગળ વધતું જાય છે.

માતાજી—હવે માતા વજ્રયોગિનીની પ્રસાદી રૂપ આ વસ્ત્રનો કકડો માથા પર બાંધો!

અન્નદા (સ્વગત)—સાળીનો આ કકડો માથા પર બાંધવાનો? આ તો ધારે ધારે વાત હદ બહાર જતી લાગે છે. (પ્રગટપણે) જુઓ, આના કરતાં, કહેતાં હો તો, હું પાઘડી પહેરવા તૈયાર છું,—અરે, બંગાળી બાબુઓ પહેરે છે એવી ટોપી પહેરવા પણ તૈયાર છું—'

માતાજી—એ બધું પછી થશે, હમણાં તો આ વીંટાળી દો!

અન્નદા—લાવો!

માતાજી—હવે આ પાટલા પર બેસો!

અન્નદા (મનમાં)—આ તો મુસીબતમાં નાખ્યો! હું પાછો ટ્રાઉઝર પહેરીને આવ્યો છું. હશે. ગમે તેમ કરીને બેઠા વિના છૂટકો નથી. (અન્નદા બેસે છે.)

માતાજી—આંખો બંધ કરો! બોલો, ખટકારિણી, હઠવારિણી, ઘટસારિણી, નટતારિણી ફંગ! પ્રણામ કરો! (અન્નદા એ પ્રમાણે કરે છે.) કંઈ દેખાય છે?

અન્નદા—કશું નહિ.

માતાજી—ઠીક, તો પૂરવ ભણી મોં કરીને બેસો—જમણો કાન પકડો! બોલો ખટકારિણી, હઠવારિણી, ઘટસારિણી નટતારિણી ફંગ! પ્રણામ કરો. હવે કશું દેખાય છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અન્નદા—કશુંયે નહિ

માતાજી—ઠીક, તો પાછળ ફરીને બેસો. બે કાન બે હાથે પકડો—બોલો ઘટકારિણી, હડવારિણી, ઘટસારિણી, નટતારિણી કંત્ર! કંઈ દેખાય છે?

અન્નદા—શું દેખાવું જોઈએ એ પહેલાં મને કહેો.

માતાજી—કોઈ ગધેડો દેખાય છે?

અન્નદા—દેખાય જ છે તો! ખૂબ જ પાસે દેખાય છે.

માતાજી—તો મંત્ર સાચો! એની પીઠ ઉપર—

અન્નદા—હા, હા, એની પીઠ ઉપર એક જણુને બેઠેલો જોઉં છું ને!

માતાજી—ગધેડાના બે કાન બે હાથે પકડીને—

અન્નદા—ખરું કહ્યું, જોરથી પકડીને બેઠો છે—

માતાજી—કોઈ રૂપાળી કન્યા—

અન્નદા—ખૂબ રૂપાળી—

માતાજી—ઈશાન ખૂણા તરફ જઈ રહી છે—

અન્નદા—દિશાભ્રમ થઇ ગયો છે—કઈ તરફ જઈ રહી છે તેની ખબર પડતી નથી! પણુ દોડતી જાય છે એમાં શક નહિ! ગધેડો હાંફી ગયો છે!

માતાજી—દોડતી જાય છે? તો તો જરા ફરી—

અન્નદા—ના, ના, દોડતી શું જાય?—કઇ રીતે એનું જવાનું તમે નક્કી કર્યું છે એ કહેશો?

માતાજી—ઘડીમાં આગળ જાય છે, તો ઘડીમાં થોભીને પાછળ જાય છે.

અન્નદા—બરાબર એવું જ કરે છે. આગળ જાય છે ને પાછળ જાય છે! ગધેડાની જીભ નીકળી પડી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માતાજી—ત્યારે તો બરાબર! હવે વખત થઈ ગયો છે. અરે, માતંગિની, બધીઓ અહીં આવો!

(હુલુધ્વનિ, અને શંખધ્વનિ કરતી કરતી સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

(અન્નદાની ડાબી તરફ માતાજી બેસે છે અને તેના હાથમાં પોતાનો હાથ મૂકે છે.)

અન્નદા—આ લાગે છે સારું, પણ શું બની રહ્યું છે તે બરાબર સમજાતું નથી.

(સ્ત્રીઓ ગીત ગાવા માંડે છે)

સખી! દોડયું દોડયું પેલું જાય, સોના હરણિયું!
એ ઝાંઝરાની વાંસે ધાય, સોના હરણિયું!
તમે ઝટપટ દોડતાં જાઓ, સોના હરણિયું!
એને પકડીને ઘરમાં લાવો, સોના હરણિયું!
એને સુંવાળા હાથે બાંધો, સોના હરણિયું!
જરા કઠણ થવામાં ન વાંધો! સોના હરણિયું!
એ તોફાની પૂર જેમ નાસે, સોના હરણિયું!
એને બાંધો માયાના પંકપાશે, સોના હરણિયું!
એને ભુલાવો બંસીના નાદે, સોના હરણિયું!
એને ચડવા ન દેશો વિવાદે, સોના હરણિયું!

અન્નદા—બુદ્ધિશકિત છેક ગુમ નથી થઈ ગઈ! જે થોડી ઘણી બાકી રહી છે એ પરથી લાગે છે કે આ ગાણામાં જે જનાવરની વાત કરી છે, તે હોવાનું સૌભાગ્ય, મારા સિવાય, આજના મામલામાં, બીજા કોઈનું હોઇ શકે નહિ! ગાણું સરસ છે, રાગ પણ સારો છે, કંઠસ્વર પણ વગોવવા જેવો નથી—પરંતુ રૂપક જવા દઈને, સાદી ભાષામાં જરા ખુલ્લેખુલ્લું તમે કહી નાખો જોઉં,—મારું તમારે શું કરવું છે! હું નાસી જઈશ એવું માનશો નહિ, તમે લોકો મારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢશો તો પણ નહિ! પરંતુ હું ક્યાં આવ્યો છું, કેમ આવ્યો છું, ક્યાં જવાનો છું, એવા બધા ગંભીર પ્રશ્નો માણસના મનમાં પેદા થાય એ સ્વાભાવિક છે.

માતાજી—તમારી પરણેતરને કોઇ વખત યાદ કરો છો?

અન્નદા—કરીને ફાયદો શો? માત્ર વખત બગાડવા જેવું છે! એને યાદ કરવાથી સુખ થાય, એના કરતાં તમ સૌનાં દર્શન કરવાથી વધારે આનંદ થાય છે!

માતાજી—પણ તમારી સ્ત્રી જો તમને યાદ કરી વખત બગાડતી હોય તો?

અન્નદા—તો મારો તેને ઉપદેશ છે કે હવે વધારે વખત બગાડવામાં સાર નથી—કાંતો ભૂલવા માંડો, કે દર્શન દો! વખત બહુ કીમતી છે!

માતાજી—તમારો એ ઉપદેશ હું માથે ચડાવું છું. હું જ તમારી દાસી શ્રીમતી મહીમોહિની દેવી છું

અન્નદા—હાશ! મનમાં એવો ભાવોદ્રેક પેદા કર્યો હતો કે પોતાની સ્ત્રી ન હોત તો ગળે ફાંસો ખાવો પડત. પરંતુ પોતાના પતિની ખાતર આ ધાંધલ શું?

માતાજી—ગુરુએ મને વશીકરણ મંત્ર શીખવાડ્યો હતો, તેનો પહેલાં પ્રયોગ કર્યો, ને પછી મારી ઓળખાણ આપી—હવે તમારાથી છટકાવાનું નથી.

અન્નદા—બીજા કોઇની ઉપર એ મંત્રની પરીક્ષા કરી જોઇ છે?

માતાજી—ના, તમારી જ ખાતર આજ દિન તક એ મંત્ર સંઘરી રાખ્યો હતો. આજે એનું અજબ ફળ નજરોનજર જોઇને મનથી ગુરુદેવના ચરણમાં કોટિ કોટિ પ્રણામ કરૂ છું. મંત્ર કેટલો સાચો છે! હવે તમને મંત્રોમાં શ્રદ્ધા બેઠી કે નહિ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અન્નદા—વશીકરણની હું ના કહી શકતો નથી. હવે તને આ મંત્રો ભણાવી લઈ જાઉં એટલે બસ!

(દાસી ખાવાનું લાવી સામે મૂકે છે.)

અન્નદા—આ પણ વશીકરણનો એક ભાગ છે. વગડાઉ હરણ હો, કે શહેરી ગધેડો હો, પણ એને પાળવો હોય તો આની બહુ જરૂર છે. (ખાવા બેસી જાય છે.)

(એટલામાં દોડતો આશુ પ્રવેશ કરે છે, માતાજી વગેરે જતાં રહે છે.)

આશુ—અરે અન્નદા, ભારે ગોટાળો થઈ ગયો! વાહ રે, તું તો લહેરથી તાપડવા બેઠો છે! આ કઇ જાતનો વેશ કર્યો છે, ભાઈ! (મોટેથી હસે છે,) થયું છે શું? માથાની ખોપરી, ખડગ, જપાફૂલની માળા—આ બધું છે શું? તારૂં બલિદાન આપવાનું છે કે શું?

અન્નદા—અપાઇ ગયું છે.

આશુ—અપાઇ ગયું? કેવી રીતે?

અન્નદા—એ બધી વાત પછી કરીશ. પહેલાં તારી વાત કર.

આશુ—તું પરણવા માટે જે કન્યાને જોવા જવાનો હતો, તેની મા ઓચિંતાની ઓગણપચાસ નંબરમાંથી બાવીશ નંબરની રહેવા ગઈ છે. કન્યાની વિધવા માને માતાજી સમજી મેં એવી રીતે બાઘાની પેઠે વાતચીત ચલાવી કે એણે માની લીધું કે હું એની છોકરીને પરણવા ખુશી છું. હવે તું નહિ આવે તો મારો બચવા આરો નથી!

અન્નદા—છોકરી દેખાવે કેવી છે?

આશુ—દેવકન્યા જેવી!

અન્નદા—ભલે, પણ હું બહુવિવાહની વિરૂદ્ધ છું.

આશુ—શું કહે છે! પેલે દિવસ તો દલીલો કરતો હતો કે—

અન્નદા—એ દિવસના કરતાં આજે બહુ સચોટ દલીલ મારા હાથમાં આવી છે—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આશુ—એકદમ સચોટ?

અન્નદા—સચોટ.

આશુ—દલીલ કેવી છે એ તો કહે!

અન્નદા— તો જરા બેસ.

(અન્નદા ઘરમાં જાય છે અને માતાજીને લઇને પ્રવેશ કરે છે.)

અન્નદા—આ મારી સ્ત્રી શ્રીમતી મહીમોહિની દેવી!

આશુ—હેં! આ તારાં—આપ અમારા અન્નદાનાં—નવાઈની વાત! તો તો હવે થઈ રહ્યું!

અન્નદા—થઈ રહ્યું થઇ રહ્યું શું બોલે છે! એક વખત થયું છે, અને ફરી ન કેમ થાય? એક વખત થયું, ને હમણાં બીજી વખત થયું, અને તું કહે છે કે થઇ રહ્યું!

આશુ—ના, હું એ વાત નથી કરતો. હું તો કહું છું કે એ બાવીશ નંબરનું હવે શું થઇ શકે?

અન્નદા—એમાં એવું અઘરું શું છે? સીધો રસ્તો છે.

આશુ—શું છે, કહે જોઉં!

અન્નદા—પરણી નાખ.

આશુ—મારો હઠયોગ, પ્રાણાયામ, મંત્રસાધના, બધું છોડી દઉં?

અન્નદા—તે એમાં બીવાનું શું છે? તારે એ છોડી દેવાનું, ને મારે એ પકડવાનું! હશે, પણ તારૂં વશીકરણ કેવું થયું એ કહે!

અશુ—ઠીક ખરાબ નહિ! તને હવે મશ્કરી કરવાનું મળ્યું!

અન્નદા—પણ મશ્કરી નહિ થઇ શકે.

આશુ—કેમ વારૂ?

અન્નદા—મારૂં પણ વશીકરણ થઇ ગયું છે!

આશુ—ઠીક, તો જાઉં. એક કલાકમાં પાછો આવવાનું કહીને આવ્યો છું. વાત પાકી કરી આવું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનસા, શીતલા, કોલેરા, ઘેંટું વગેરે દેવદેવીઓની સ્વર્ગમાં ભરતી (સ્વર્ગીય પ્રહસન)

ઇન્દ્ર સભાનું દૃશ્ય.

બૃહસ્પતિ—હે સૌમ્ય, તેત્રિસ કોટિ દેવતાઓથી પણ શું સ્વર્ગ ભરાયું નથી? હજી શું બીજા દેવતાઓને બોલાવવાની જરૂર રહી છે? હે પ્રિય દર્શન, એટલું યાદ રાખજો કે જન્મમૃત્યુ દ્વારા મર્ત્યલોકમાં માણસોની સંખ્યા અંકુશમાં રાખી શકાય છે, પણ સ્વર્ગલોકમાં મૃત્યુનો અભાવ હોઇ, દેવસંખ્યા ઘટાડવાનો કોઈ ઉપાય નથી. એટલે સંખ્યા વધારતા પહેલાં ખૂબ ખૂબ વિચાર કરી જોવાની જરૂર છે.

ઇન્દ્ર—હે સુરગુરુ! સ્વર્ગનો માર્ગ દુર્ગમ બનાવવા માટે સ્વર્ગાધિપતિ પોતાના પ્રયાસોમાં જરા પણ કચાશ નથી રાખતા. એ વાત સૌને વિદિત છે.

બૃહસ્પતિ—હે પાકશાસન નાકપતિ! તો પછી શા માટે હમણાં દેવલોકમાં *મનસા, શીતલા, ને ઘેંટું વગેરે નામધારી અજ્ઞાન કુલશીલવાળા નવા નવા દેવતાઓનો અભિષેક કરવામાં આવે છે?

ઇન્દ્ર—હે દ્વિજોત્તમ, આપણને દેવતાઓને ત્રિભુવનનું ધણીપદ્ મળ્યું તો છે, પણ એ કેવળ ત્રિભુવનની સંમતિથી મળ્યું છે. એ વાત ગુરુદેવ ક્યાં નથી જાણતા કે દેવતાઓની પસંદગી મર્ત્યલોકમાં જ થાય છે. એક કાળે આર્યાવર્તના તમામ બ્રાહ્મણ હોતાઓએ મને સ્વર્ગનું પ્રધાનપદ આપ્યું હતું, અને એ સમયે સરસ્વતી-દષદ્વતી તીરે એકેએક યજ્ઞહુતાશનમાં રાત ને દિવસ મને જે હવિ આપવામાં આવતો, તેના ધુમાડાથી મારી સહસ્ર આંખોમાંથી સતત અશ્રુપ્રવાહ

* મનસા—સાપની દેવી; ઘેં —ચર્મરોગનો દેવ ઘંટાકર્ણ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહ્યા કરતો. આજે તો નરલોકમાં હવિ-ઘી કેવળ જઠરયજ્ઞમાં ક્ષુધાસુરને સંતોષવા માટે જ વપરાય છે અને કહે છે કે તે ઘી પણ શુદ્ધ હોતું નથી.

બૃહસ્પતિ--હે વૃત્રનિસૂદન ! એ અપવિત્ર સેળભેળવાળા ઘીનું પાન કરવાથી, કહે છે કે, ક્ષુધાસુર મરવા જેવો થઇ ગયો છે. હે શક્ર, દેવતાઓ ઉપર દેવાધિદેવની વિશેષ કૃપા છે, એટલે જ નરલોકમાં હોમાગ્નિને હોલવી નાખવામાં આવ્યો છે. નહિ તો, આ નવી જાતનું ઘી પચાવવા જતાં, હે પાકશાસન, દેવજઠરના તમામ અમૃતરસનો તીવ્ર અમ્લરસ બની જાત, અગ્નિદેવ મંદાગ્નિ બની જાત, અને વાયુદેવને વાયુ પરિવર્તન કરવા જવું પડત, અને એકેએક દેવતાના અમર પેટમાં અસહ્ય શૂળની વેદના અમરવાસ કરત.

ઇન્દ્ર—હે જ્ઞાનીશ્રેષ્ઠ, ઉક્ત ઘીના ગુણદોષથી હું અજાણ્યો નથી. કારણ કે દરરોજ યમરાજના મુખે એનું વિવરણ સાંભળું છું. એટલે હવ્ય પદાર્થનો મને હવે લેશમાત્ર પણ લોભ નથી, અને હોમાગ્નિ અદશ્ય થઈ જવા વિષે પણ હું કંઈ ટીકા કરતો નથી. મારું વક્તવ્ય એ છે કે જેવી રીતે પુષ્પમાંથી સુગંધ નીકળે છે તેવી રીતે મર્ત્યની ભક્તિમાંથી સ્વર્ગલોક ઉર્ધ્વલોક તરફ પ્રયાણ કરતો હોય છે. એ ભક્તિનું પુષ્પ જો સુકાઇ જાય, તો, હે દ્વિજસત્તમ, તેત્રિસકોટી દેવતાઓ પણ મારા આ પારિજાતમોદિત, નંદનવનવેષ્ટિત, સ્વર્ગલોકની રક્ષા કરી શકવાના નથી. એથી કરીને, મર્ત્યની સાથેનો સંબંધપ્રવાહ સાચવી રાખવા માટે વખતો વખત, નરલોકના નવા પસંદ થયેલા દેવતાઓને માનપૂર્વક સ્વર્ગમાં બોલાવી લાવવા પડે છે. હે ત્રિકાળજ્ઞ, સ્વર્ગના ઇતિહાસમાં આવા બનાવો પહેલાં પણ બન્યા છે.

બૃહસ્પતિ—હે મેઘવાહન, એ બધો ઇતિહાસ મારાથી અજાણ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. પરંતુ આ પહેલાં જે નવા દેવતાઓને મર્ત્યમાંથી સ્વર્ગલોકમાં લાવવામાં આવ્યા છે તે બધા કુલિન દેવતાઓની સાથે એક આસને બેસવાને લાયક હતા. પણ હમણાં ઘેંટુ વગેરે જે દેવતાઓ તમારા નિમંત્રણથી સ્વર્ગમાં આવીને રહ્યા છે તેમણે તો સુરસભાના દિવ્ય તેજને મ્લાન કરી નાખ્યું છે. હે અદિતિનંદન, મારી એવી દરખાસ્ત છે કે એમને માટે એક જુદો ઉપદેવલોક સરજવા માટે વિશ્વકર્માને ખાસ કામગીરી સોંપો.

ઇન્દ્ર—હે બુધપ્રવર! એમ કરવાથી તો એ ઉપસ્વર્ગ જ સ્વર્ગ બની જશે, અને સ્વર્ગ કેવળ ઉપસ્વર્ગ બની જશે! એક માત્ર વેદમંત્ર ઉપર આપણું સ્વર્ગ સ્થાપિત થયેલું છે. જર્મન દેશના પંડિતોએ ઘણા ઘણા પ્રયાસો કર્યા, તો પણ તે મંત્ર અને તેનો અર્થ બધા ભૂલી ગયા છે. પરંતુ આપણાં નવાં બોલાવાયેલાં દેવદેવીઓ, સાયનાચાર્યનું ભાષ્ય, પ્રાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ-વેત્તાઓનું પુરાતત્ત્વ, અથવા તો તેમના પ્રાચ્ય શિષ્યોની વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાઓ ઉપર નિર્ભર રહેતાં નથી; તેઓ તો રોજે રોજની તાજી પૂજા પ્રાપ્ત કરી ભૂખે મરતા પુરાતન દેવતાઓના કરતાં અનેકગણાં વધારે જોરાવર બની ગયાં છે. એમને આપણા પક્ષમાં લઈશું તો આપણામાં નવું બળ આવશે. એટલે, હે ગુરુદેવ, પ્રસન્નચિત્તે તેમના સૌના કંઠમાં દેવમાળા અર્પણ કરી તેમને સ્વર્ગલોકમાં અપનાવી લો!

બૃહસ્પતિ—अहो दुर्वृत्ता नियति! મર્ત્યલોકનો પ્રસાદ મેળવવાની લાલસાથી કેટકેટલા પુરાતન દેવકુલદીપકોએ ધીમે ધીમે પોતાની દેવમર્યાદાનો ત્યાગ કર્યો છે! દેવસેનાપતિ કાર્તિકેયે વીર વેશનો ત્યાગ કરી, બારીક કપડાંમાં સજ્જ થઈ, કામિનીમનોમોહન નિર્લજ્જ નાગર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. ગંભીર પ્રકૃતિના ગણપતિજી કદલી વૃક્ષની સાથે ગુપ્ત પ્રણયપાશથી બંધાયા છે; અને મહાયોગી મહેશ્વરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાંજો, ધંતૂરો ને ભાંગ પી, ઉન્મત્ત બની, મહાદેવીની સાથે અશ્રાવ્ય ભાષામાં ગાળાગાળી કરી, નીચ જાતિની સ્ત્રીઓની ફળીમાં પોતાનું વિહાર ક્ષેત્ર ગોતી લીધું છે! આ બધું હું ધીમે ધીમે સહન કરી શકયો છું, એટલે મને લાગે છે કે દેવના આસન ઉપર ઉપદેવતાઓને બિરાજતા જોઇને આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું ધૈર્યકઠિન વક્ષઃસ્થળ ચિરાઇ જવાનું નથી!

(એટલામાં ચંદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

ઇન્દ્ર—હે ભગવન્ ઉડુપતિ! સ્વર્ગલોકમાં કૃષ્ણપક્ષનો પ્રભાવ નથી, તો પછી અત્યારે તમારૂં સૌમ્યસુન્દર પ્રફુલ્લ મુખમંડળ કાળું કેમ દેખાય છે?

ચંદ્ર—હે દેવ સહસ્રલોચન, કૃષ્ણપક્ષ હોત તો અમાવાસ્યાની છાયામાં હું આનંદથી લપાઇને બેસી રહી શકત! હે દેવરાજ, દેવી શીતલાની પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી મને બચાવો! તેમણે સ્વર્ગમાં પગ દીધો છે ત્યારથી મારી ઉપર જે ખાસ પક્ષપાત બતાવવા માંડયો છે તેને હું એકલો લાયક નથી. તેમનો એ પ્રચૂર અનુગ્રહ તમામ દેવોમાં સરખે ભાગે વહેંચાઇ જાય તો કોઇને અન્યાય થવાનો ભય ન રહે!

ઇન્દ્ર—હે સુધાંશુમાલિન! સ્નેહીઓની સાથે સરખે ભાગે ઉપભોગ કરવાથી આનંદમાં ખૂબ વૃદ્ધિ થાય છે એ વિષે શંકા નથી, પરંતુ રમણીનો અનુગ્રહ એવી ચીજ નથી.

ચંદ્રા—હે ભગવાન! તો એ આનંદ બધો જ તમે ગ્રહણ કરો! તમે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો, સુખની આ ભરતી તમારા સિવાય બીજો કોઇ એકલો ઝીલી શકવાનો નથી.

ઇન્દ્ર—હે પ્રિય મિત્ર, બીજાની પાસેથી મળતી ચીજ મિત્રને દાન કરી શકાય છે, પરંતુ પ્રેમ એવી ચીજ નથી. તમને જે મળ્યું છે તે તમે ઉપેક્ષાપૂર્વક ફેંકી દઇ શકો છો, પરંતુ વહાલામાં વહાલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિત્રના કાળા ખાટ પૂરી કરવા માટે પણ તમે તેનું દાન કરી શકતા નથી.

ચંદ્ર—તમે કહો છો તેમ, હું ફેંકી દઈ શકતો હોત, તો આમ ચીલું મોં કરીને, તમારી પાસે આવત જ નહિ. હે સુરપતિ, ઘણાં સૌભાગ્ય એવાં હોય છે કે જેને દૂર ફેંકી દઈએ તો પણ પડખામાં ને પડખામાં ચોંટી રહે છે.

ઇન્દ્ર—હે શશલાંછન, તમે શું અપજશથી બીઓ છો ?

ચંદ્ર—હે સખે, સાચું કહું છું, હું કલંકથી બીતો નથી.

ઇન્દ્ર—હે કલાનાથ, તો તમે તમારી અંતઃપુરવાસિની પ્રિયતમાની ઇર્ષ્યા–અસૂયાથી બીઓ છો ?

ચંદ્ર—હે બંધુ, સત્તાવીશ નક્ષત્રનારીઓથી મારું અંતઃપુર ભરેલું છે એ તમે ક્યાં નથી જાણતા ? એ દરેકે દરેક નારી આખી રાત, આંખનું મટકું યે માર્યા વગર, જાગતી રહે છે, ને મારી ગતિ વિધિ નિહાળ્યા કરે છે; તેમ છતાં આજ લગી નક્ષત્રમંડળમાં કોઈ પણ જાતની અશાંતિનું કારણ પેદા થયું નથી. સત્તાવીશમાં એકનો વધારો કરવાથી હું ડરતો નથી.

ઇન્દ્ર—હે સખા, ધન્ય છે તારી હિંમતને ! તો પછી તું બીએ છે શાથી ?

(એટલામાં હાંફતો હાંફતો એક દેવદૂત પ્રવેશે છે.)

દૂત—જયોસ્તુ ! હે દેવરાજ, વાણી વીણાપાણિ સ્વર્ગનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરી રહ્યાં છે.

ઇન્દ્ર (ગભરાઇને)—કેમ ? દેવગણે તેમનો કંઈ અપરાધ કર્યો છે શું ?

દૂત—મનસા, શીતલા, અને મંગલચંડી નામની દેવીઓ સરસ્વતીના કમલવનમાં ચિંગટી નામે કાદવમાં થતી ક્ષુદ્ર માછલીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોધવા ગઈ હતી. પણ કશું હાથ ન લાગવાથી, એમણે ખોળા ભરીને કમલની ડાંડલીઓ લીધી, અને તેને આમલીની સાથે તેલમાં વઘારી, કાંઠા પર બેસીને ગલોફાં ભરી ભરી ખાધી. પછી સરોવરના પાણીમાં હાથ મોં ધોઈ તેઓ પોતપોતાને મુકામે પાછી ફરી. આજ સુધી માનસસરોવરની પદ્મકલિકાઓનો દેવ કે દાનવ કોઈએ ખાવામાં ઉપયોગ કર્યો નથી.

(દેવતાઓ એકબીજાના મોં સામું જુએ છે.)

(ઘેંટુ, મનસા વગેરે દેવદેવીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

ઇન્દ્ર (આસન પરથી ઊઠીને)—હે દેવો, હે દેવીઓ, પધારો! આપ સૌ કુશલ છો? સ્વર્ગ લોકમાં આપને કોઈ અભાવ તો નથી લાગતો ને? અનુચરો હરહમેશ આપના હુકમોનું પાલન કરવાને ખડે પગે રહે છે ને? સિદ્ધો ને ગંધર્વો નૃત્યશાળામાં નૃત્યગીતાદિ વડે આપનું મનોરંજન કરે છે ને? કામધેનુનું દૂધ અને અમૃતરસ વખતસર આપની સેવામાં હાજર થાય છે ને? નંદનવનનો સુગંધમય વાયુ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વાતાયનપથે પ્રવાહિત થાય છે ને? આપની લતાકુંજોને પરિજાત હમેશાં ખીલીને શોભાયમાન કરે છે ને?

(દેવીઓ ખડખડ હસે છે.)

મનસા (ઘેંટુને)—ડોસો શું બકે છે, ભાઇ?

ઘેંટુ—ગોર મહારાજની પેઠે મંતર ભણતો લાગે છે. (ઇન્દ્રની સામે જોઇ) તું અહીંનો કરતાકારવતા લાગે છે! તારો મંતર પૂરો થયો હોય તો અમારે થોડી વાત કરવાની છે.

ઇન્દ્ર—હે ઘેંટો! આપને—

ઘેંટુ—ઘેંટો વળી શું! મને શું તારા બગીચાનો માળી સમજે છે? બાપજનમમાં આવો અભદર આદમી તો કોઈ જોયો નહિ! ઘેંટો! તો હું તને ઇંદિર કહેવાને બદલે ઇંદિરો કહું તો?

મનસા—તો બરાબર!

(દેવીઓ જોરથી અટ્ટહાસ્ય કરે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇન્દ્ર (હસવામાં ભાગ લેવાનો પ્રયત્ન કરીને)—હું કુંદામદન્તી ! ઘણી તપસ્યાના પ્રભાવે મને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, પણ ક્યાં સુકૃતના પ્રતાપે, આપ સૌનાં સ્મિતભર્યાં દંતકિરણો વડે સ્વર્ગલોક એકદમ પ્રકાશિત થઈ ગયો છે એની હજી હું કલ્પના કરી શક્યો નથી !

ઘેંદુ—હવે રાખ, એ બધી તારી વાયડી વાતો રાખ ! તારા નોકરો સોનાના ઘડામાં ભરીને શી ખબર શું લાવીને મને ધરે છે—મને તો એને હાથ પણ અડાડવો ગમતો નથી ! તારી શચી વહુને કહેજે કે મારે વાસ્તે રોજ એક થાળ ભરી છાણના લાડુ બનાવીને મોકલે !

ઇન્દ્ર—તથાસ્તુ ! અમારે ત્યાં સ્વર્ગમાં કલ્પવૃક્ષ છે. તે સૌની તમામ ઇચ્છાઓ પૂરણ કરે છે. તમારી પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવાનું એને માટે અઘરું હોય એમ મને નથી લાગતું !

શીતલા (ચંદ્રને એક ખૂણામાં સંતાઇને બેઠેલો જોઇ, તેની પાસે જાય છે)—ઓ મા ! તું તો બહાર નથી એટલો ભોંયમાં છે ! મને ઠીક તગડાવી ! મારા મનથી કે તું અંતઃપુરમાં છે. અંદર જઇને જોઉં તો અશ્લેષા અને મઘા નવાબજાદીઓની પેઠે બેઠી હતી—મારી સામું મોં ફાડી જોઇ રહી. મારાથી એ કેમ સહન થાય ? મેં તો સંભળાવ્યું: અલી એ, મોટા ધરતી દાસો થયાં છો, તે પેટિયા વાસ્તે વૈતરૂં કરવું પડતું નથી એટલે ધરતી પર તમારો પગ ઠરતો નથી, કાં ? બોલવું જોઇએ એવું જ બોલી છું. બરાબર ઝઘડો જમાવીને આવી છું.

ચંદ્ર (ઇન્દ્રની સામે જોઈ)—સત્તાવીશમાં અઠ્ઠાવીશનો ઉમેરો થાય તો કેવી અવદશા થાય, તેનો હે શચીપતિ, હવે તમે સહેલાઇથી અનુભવ કરી શકશો. (શીતલાની સામે જોઇ) હે અનવદ્યા !—

શીતલા (હસી હસીને બેવડ વળી જઇ)—માડી રે ! તમને આટલું હસાવતાં યે આવડે છે ! લાડમાં નામ તો બહુ સરસ શોધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢ્યું. હો! અને વૈદ! પણ વૈદનું શું કામ પડ્યું, ભાઈ! કેટલા યે વૈદોના બાપના બાપને હું ભૂ પીવડાવી આવી છું—હું કંઈ જેવી તેવી બૈરી છું!

ઘેંટુ (ઈન્દ્રની પાસે જઈ તેની પીઠે હાથ મૂકે છે)—કેમ છો. ઇન્દિર દા! મોઢા પર નૂર કેમ નથી? રાતે ઘરવાળીની સાથે વઢવાડ ને મારામારી થઈ લાગે છે!

ઈન્દ્ર (સંકોચ પૂર્વક આઘો ખસી જઈ, દૂર મૂકેલું આસન બતાવે છે)—દેવ, આસનને શોભાવો!

ઘેંટુ—અરે, અહીં ઘણી જગા છે. (ઈન્દ્રની સાથે એક જ આસન ઉપર બેસી જાય છે) દાદા, મારી સાથે તમે ચાલાકી કરશો નહિ. આજથી તમે મારા દાદા છો, ને હું તમારો નાનો ભાઈ ઘેંટુ છું. (હાથ લાંબો કરી ઇન્દ્રના ગળે વીંટાળે છે અને ઈન્દ્ર અસ્પષ્ટ કાતર અવાજ કાઢે છે.)

શીતલા (ચંદ્રને)—તું જાય છે ક્યાં?

ચન્દ્ર—હે મનોજ્ઞા, અત્યારે અંતઃપુરમાં દેવીઓ ભર્તૃપ્રસાદના વ્રત ઉજવવા તેમના આ નમ્ર સેવકને યાદ કરી રહી છે—એટલે જો રજા આપો તો, હે હરિણશાલીનનયના—'

શીતલા—શું બોલ્યો! શાલી? તો ભાઈ એમ! તારા ચાંદમુખે જે બોલે તે મીઠું લાગે છે! પણ શાલી કહી એટલે હવે મારે તારો કાન આમળ્યા વગર નહિ ચાલે.

(શીતલા ચંદ્રની પડખે એક જ આસન ઉપર બેસી તેનો કાન આમળે છે.)

ઇન્દ્ર (ચંદ્રની સામે જોઈ)—ભગવન સિતકિરણમાલિન! તમે પણ ધન્ય થઈ ગયા! કરણ સ્પર્શને લીધે તરુણીકરકિસલયનો લાલ રંગ હજી પણ તમારા કાનના મૂળમાં લાગી રહેલો દેખાય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શીતલા (મનસાની સામે જોઈ મનમાં)—મૂઇ! મૂઈ! અમારી મનસા અદેખાઈથી બળી મરે છે! હું ચાંદાની પાસે બેઠી એ એનાથી ખમાયું નહિ! ધુર ધુર કરતી કેવી ફરે છે જોયું ને! આટલા પુરુષો બેઠા છે, પણ એને કાંઈ લાજ શરમ છે! હવે રાંડ ગામમાં જેને તેને ઘેર જઈને કાનમાં ઘુસપુસ કરશે! પણ એય કંઈ ઓછી નથી! કાર્તિક દેવની સાથે એવી નફ્ટાઈ કરે છે કે હું તો જોઈને લાજી મરૂં છું! કાર્તિકને બાપડાને મોં છુપાવવું ભારે થઈ પડયું છે! મોઢું જોયું ન હોય તો!—આ મોઢા ઉપર આટલા ચાળા! ઓ મા! ઓ મા! (પ્રગટ પણે) તું મરે રાંડ! ચાંદાની સામે આમ નજરમાની પેઠે શીદને આંટા મારે છે તે! કાર્તિકને ઘેર તને જગા ન મળી?

(દેવ સભામાં મનસા અને શીતલા ગ્રામ્ય ભાષામાં સખત ગાળાગાળી કરે છે.)

ઇન્દ્ર (ગભરાઈને ઘડીમાં મનસાની સામે તો ઘડીમાં શીતલાની સામે જુએ છે)—ક્રોધનું સંવરણ કરો! હે અમ્રયતામ્રલોચના, હે ગલદ્વેણીબંધા, હે વિગલિતદુકુલવસના! હે કોકિલરુતકૂજિતા, તાર સપ્તમ સ્વરને પંચમ સ્વર ઉપર ઉતારો! હે કોપના—

ઘેંટુ (ઉત્તરીય ખેંચીને ઇન્દ્રને આસન ઉપર બેસાડે છે.)—તમે આટલા આકળા શું કરવા થાઓ છો, દાદા? આવું તો એમને રોજ ચાલે છે! કોસેરા બીબો હાજર હોત તો આથીયે વધારે જામત! પણ એના ખોરાકમાં કંઈ ગોટાળો થવાથી એ શચીની સાથે કજીયો કરવા ગઇ છે!

ઇન્દ્ર (વ્યાકુળ ભાવે)—હે સુરેન્દ્રવક્ષોવિહારિણી દેવી પૌલોમી!

(મનસા ઝડપથી સભાનો ત્યાગ કરી જતી રહે છે, અને શીતલા ફરીને ચંદ્રની પાસે આવી બેસે છે.)

(એટલામાં વીણાપાણિ સરસ્વતી પ્રવેશ કરે છે)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીણા—હે દેવરાજ! કર્કશકોલાહલથી મારી દેવવીણાના સ્વરોમાં ભંગ થાય છે, મારું કમલવન ઉજ્જડ જેવું બની ગયું છે, હવે હું દેવલોકમાંથી વિદાય થાઉં છું. (જાય છે.)

બૃહસ્પતિ—હું પણ માતા વાણીની પાછળ જાઉં છું. (જાય છે.)

(અશ્લેષા અને મેઘા સભામાં પ્રવેશ કરે છે.)

અશ્લેષા અને મેઘા (ચંદ્રની સાથે એક આસન ઉપર શીતલાને બેઠેલી જોઈને)—આજે અદ્ભુત નવીન સત્તરમી કળાએ દેવ શશધર અધિક શોભાયમાન લાગે છે!

ચંદ્ર—હે દેવીઓ, આ અભાગિયાની ક્રૂર મશ્કરી કરી શરમાવશો નહિ! પુરુષરાહુ મને માત્ર થોડીક ક્ષણ જ હરાવી શકે છે, એ જોઈ ઈર્ષ્યાખોર ભગવાને એક સ્ત્રીરાહુ પેદા કરી છે. એના પૂર્ણ ગ્રાસમાંથી ઘણો પ્રયાસ કરવા છતાં હું મને મુક્ત કરી શકતો નથી!

અશ્લેષા—હે આર્યપુત્ર, આ ભદ્ર લલના થોડીવાર પહેલાં તારા અંતઃપુરમાં ઘુસી જઈને, તારા સસરાના કુળની ચૌદે પેઢીઓની અશ્રાવ્ય નિંદા કરી સૌને ભોંઠામણ આપી આવી છે. દેવીની એ અદ્ભુત વર્તણૂકને ખોટો જુલમ સમજી અમે નવાઈ પામી ગયાં હતાં. પણ હવે અમને બરાબર સમજાય છે કે આવી રીતનું અપમાન કરવાનો અધિકાર આ સૌભાગ્યવતીને તારી પાસેથી જ મળ્યો છે! હવે, આર્યપુત્રને તેના નવીન શ્વશુરકુળમાં મૂકીને, અમે નક્ષત્રલોકમાંથી વિદાય થવાને જઈને છીએ. (શીતલાની સામે જોઈ) હે ભદ્રે, હે કલ્યાણી, તારું સૌભાગ્ય અખંડ હો! (અશ્લેષા વગેરે જાય છે.)

(શચી પ્રવેશ કરે છે.)

ઈન્દ્ર (એકદમ આસન પરથી ઊભો થઈ જઈને)—આર્યે, શુભાગમન હો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘેંટુ (ઉત્તરીય ખેંચી ઈન્દ્રને જોરથી આસન ઉપર બેસાડીને)—એ...ઈ! આટલું બધું માન? મારા બાપ! દાદા, ભાયડા તો ઘણા જોયા, પણ તમારા જેવા બાયલો કોઇ જોયો નહિ!

(ઘેંટુને ઈન્દ્રની ડાબી બાજુએ, પોતાના નિયત સ્થાને બેઠેલો જોઇ, શચીદેવી દૂર એક ખૂણામાં, સાધારણ આસન ઉપર બેસે છે.)

ઘેંટુ (શચીની પાસે જઈ હસીને)—ભાભી, મારા દાદાને શું મન્તર ભણાવી રાખ્યો છે, કહો તો ખરાં! એકદમ શ્રીચરણનો ગોલો બનાવી દીધો છે! તમે ઊઠો છો એટલે એ ઊઠે છે, ને તમે બેસો છો એટલે એ બેસે છે! કહું, છું, જરા બોલો તો ખરાં! (ગાવા લાગે છે) 'બોલવામાં કંઇ દોષ છે, વિધુમુખી?'

ઈન્દ્ર—હે ઘેટા દેવ! જરા મને વખત આપો તો મહેરબાની! દેવીની સાથે મારે જરા વાત કરવાની છે!

ઘેંટું—એ...ઇ, જુઓ! જુઓ! જરા પાસે આવીને બેઠો તેય તમારાથી સહન થયું નહિ!—આટલી બધી વેવલાઇ શાની છે તે હું સમજું છું— પેલું કહે છે ને કે ખુશામત ચોરનું લક્ષણ છે! વચમાં પડવાનું મારે કામ નથી, ભાઈ!—પાછા શાપ દઈ બેસો. તમે બે જણાં બેસો, હું જાઉં છું.

(ઘેંટુ જોરથી ઈન્દ્રને શચીના આસન ઉપર બેસાડવાનું કરે છે.)

ઇન્દ્ર (ઘેંટુને આઘો હડસેલી)—દેવ, તમે ભાન ભૂલી જાઓ છો!

(એટલામાં કોલેરા બીબી પ્રવેશ કરે છે.)

કોલેરા (શચીની સામે જોઈ)—હં, જાય કયાં! દોડતી ધણીના પડખામાં ભરાવા આવી છે! તે ભરાને! હું તારા ધણીથી બીતી નથી!

શચી (આસન પરથી ઊઠીને ઇન્દ્રની સામે જોઈ)—દેવરાજ, હું જયંતને સાથે લઇને, વિષ્ણુલોકમાં થોડા વખત લક્ષ્મી દેવીને ઘેર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહેવા જવાનો વિચાર કરું છું. ઘણા વખતથી દેવીને મળી નથી !

ઈન્દ્ર—આર્યે, હું પણ તમારી સાથે આવું છું. ઘણા વખતથી ચક્રપાણિની પૂજા કરવાનું બન્યું નથી તેથી, તેમનો અપરાધી થયો છું.

(બંને જાય છે.)

ચંદ્ર—હે દેવ સહસ્રલોચન, વિષ્ણુલોકમાં મારે પણ ખાસ કામ છે—લક્ષ્મીદેવી!—હાય ! વિપત વેળાએ સગાં પણ છોડીને જતાં રહે છે !

શીતલા—આમ મોઢું કેમ બગાડે છે? આવું કરીશ તો ફરી કાન આમળીશ !

ચંદ્ર—હે સ્ફુરત્કનકપ્રભા ! વિષ્ણુલોકમાં હું બહુ નહિ રોકાઉં—જો રજા આપો તો દાસ—

શીતલા—ફરી કાન અમળાવવો છે ? (કાન આમળવા જાય છે.)

(મનસા ફરી પ્રવેશ કરે છે. શીતલાની સાથે તેને ફરી કજીયો થાય છે. ઘેંટુ, કોલેરા, મંગલચંડી વગેરે બધાં તેમાં ભાગ લે છે.)

ચંદ્ર—એટલો વખત તમે સૌ મધુર સંભાષણ કરો—દાસ વિષ્ણુલોકનો રસ્તો માપે છે !

(ઝડપથી જતો રહે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी

સ્વર્ગ-વાસ

પાત્રઃ સ્વર્ગસ્થ ગોકુલનાથ દત્ત. સ્થળ ઇન્દ્રલોક

ગોકુલનાથ (મનમાં)—હવા ખાવા માટે સ્વર્ગ બહુ સારી જગા લાગે છે. આ બાબતમાં એનાં વખાણ કર્યા વિના નહિ ચાલે. ઘણી ઊંચાઇએ રહેવાને લીધે ઑક્સિજન વાયુ ખૂબ શુદ્ધ મળે છે, અને રાત કદી પડતી ન હોવાથી નંદનવનનાં લતાવૃક્ષોને કાર્બોનિક એસિડ ગેસ કાઢવાનો વખત જ મળતો નથી, આથી હવા ખૂબ સાફ રહે છે. ધૂળનું તો નામનિશાન નથી, આથી રોગનાં બી સમૂળગાં નાશ પામી ગયાં છે. પરંતુ અહીં વિદ્યાભ્યાસ તરફ એટલે બધી ઉપેક્ષા જોવામાં આવે છે કે ધૂળમાં રોગનાં બી ઊડીને બધે ફેલાય છે એ સમાચાર અહીંના લોકોના કાને પહોંચ્યા હશે કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે. આ લોકો એક પેલી જૂની સામવેદની ગાથાને વળગી રહ્યા છે. એથી આગળ ઇન્ટેલેક્ચ્યુઅલ મુવમેન્ટ અહીં દેખાતી નથી. પૃથ્વી ઝડપથી આગળ વધી રહી છે, પણ સ્વર્ગ તો હતું તેવું ને તેવું છે! કૉનસર્વેટિવ તે કેટલું!

(બૃહસ્પતિની સામે જોઈ) વારુ, પંડિત મશાય, આ સામવેદનું ગાન ગવાઈ રહ્યું છે, ને આપ સૌ બેઠા બેઠા મુગ્ધ બની તે સાંભળી રહ્યા છો, પણ એની પહેલી રચના ક્યારે થઈ તેનું કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ તમને મળ્યું છે ખરું?—શું કહ્યું? આપના સ્વર્ગમાં ઈતિહાસ નથી એમ ને? આપને ત્યાં ત્રણે કાળ નિત્ય છે એમ ને?—બહુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરસ! દેવતાઓનાં પોરિયાંને તારીખો ગોખવાની કટાકૂટ મટી! પરંતુ, એથી કરીને વિદ્યાભ્યાસ સાવ અધૂરો રહે છે એમ તમને નથી લાગતું? ઇતિહાસ–શિક્ષણના લાભ ચાર મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચી શકાય.

પહેલો લાભ, क—

ધ્યાન દઈને સાંભળો છે કે નહિ? (મનમાં) ગાયન સાંભળવામાં જ એવા મત્ત બની ગયા છે કે ધ્યાન દઈને સાંભળે કેવી રીતે? પૃથ્વી પરથી આવ્યો ત્યારનો હજી હું આ લોકોમાંથી કોઈને એ શબ્દ પણ સંભળાવી શકયો નથી! એ લોકો સાંભળે છે કે નથી સાંભળતા એની એમનાં મોં પરથી કંઈ સમજ પડતી નથી! કંઇ કહીએ તો કોઈ એનો પ્રતિવાદ પણ કરતું નથી, અને કોઇના બોલવાનો હું કંઇ પ્રતિવાદ કરું તો મને એનો કોઈ સામો જવાબ મળતો નથી! કહે છે કે મારે અહીં સાડાપાંચ કરોડ સાડાપંદર લાખ વરસ કાઢવાનાં છે! એવું હોય તો આવી બન્યું! આપઘાત કરીને છૂટી જાઉં એવી પણ સગવડ નથી—અહીંની અઠવાડિક મરણયાદી જોવા ગયો તો ખબર પડી કે અહીં કોઇ મરતું નથી! અશ્વિનીકુમાર નામના બે વૈદ્ય અહીંયાં છે, પણ એમને જો સીધાપાણીની કાયમી ચિઠ્ઠી કરી આપેલી ન હોય તો આખું સ્વર્ગ ખૂંદી વળતાં યે કયાંય એમને એક કાવડિયું વિઝિટફીનું મળે નહિ! તો પછી એ બે જણાને શું કરવા અહીં રાખ્યા છે એ મારી માણસની બુદ્ધિમાં આવતું નથી! કોઇને ખરચનો હિસાબ આપવો પડતો નથી, સૌ પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલે છે! એકાદ મ્યુનિસિપાલિટી હોત અને ધારાધોરણ પ્રમાણે કામ થતું હોત, તો હું જ પહેલા કરીને આ બે હેલ્થ ઑફિસરોની જગા કાઢી નાખવાની ઝુંબેશ ઉઠાવત. રોજ સભામાં અમૃતની રેલમછેલ થાય છે, પણ એનો કયાંય હિસાબ રહે છે ખરો? પેલે દિવસ તો મેં શચી ઠાકરનને મોઢામોઢ પૂછી

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાખ્યું કે સ્વર્ગના બધા ભંડારો તમારા કબજામાં છે—પાકા ચોપડામાં નહિ તો પછી કાચી નોટબૂકમાં પણ એનો કંઈ હિસાબ તમે રાખો છો ખરાં? ચિઠ્ઠી કે રસીદ કે કોઇ દાખલો રાખો છો ખરાં? શચી ઠાકરાનને મનમાં ખૂબ ગુસ્સો ચડયો હોય એવું મને લાગ્યું—કારણ કે સ્વર્ગની ઉત્પત્તિથી માંડીને આવો સવાલ તેમને કદી કોઇએ પૂછયો નહોતો. પબ્લિકની મિલક્ત માટે રીતસરની જવાબદારી હોવી જોઇએ એ જ્ઞાન અહીં કોઈને હોય એમ લાગતું નથી. ઘણું હોય એટલે શું ઘણું વાપરી કાઢવું? જો મારે અહીં ફરજિયાત વધારે દિવસ રહેવું પડશે તો સ્વર્ગનો તમામ વહીવટ ધરમૂળથી રિફોર્મ કર્યા વગર હું રહેવાનો નથી. પહેલી જરૂર પ્રચંડ આંદોલનની છે—એ ચીજ સ્વર્ગમાં મુદ્દલે નથી—બધા યે દેવતાઓ ખૂબ સંતુષ્ટ થઇને બેઠા છે. એ તેત્રિસ કોટિને એક વખત જરા ચંચળ કરી શકાય તો કંઈ કામ થાય. અહીંની વસ્તીનો આંકડો જોતાં જ મને લાગ્યું છે કે અહીં એક ખૂબ સરસ દૈનિક કે સાપ્તાહિક છાપું ચલાવી શકાય. હું જો સંપાદક થાઉં, તો બીજા બે લાયક ઉપ-સંપાદકો મળતાં જ કામની શરૂઆત કરી શકાય. પહેલું તો નારદની મારફત જાહેર ખબરો પૂરજોસથી વહેંચાવવી જોઇએ. પછી વિષ્ણુલોક, બ્રહ્મલોક, ચંદ્રલોક, સૂર્યલોક વગેરેમાં કેટલાક નિયમિત ખબરપત્રીઓ નીમી દેવા જોઇએ—ઓહ! આટલું કામ જો હું કરીને જઈ શકું તો સ્વર્ગનો સીનો બદલાઇ જાય! દેવતાઓને લાંચ રૂશ્વત આપીને સ્વર્ગમાં આવનારાઓનાં પૃથ્વી પરનાં સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર, એક પછી એક, દરેક અંકે પ્રગટ કરું તો અમારા આ સ્વર્ગીય મહાત્માઓમાં ખરેખરી સનસનાટી વ્યાપી જાય!—એક વખત ઇન્દ્રની આગળ મારી આ દરખાસ્ત મૂકી જોવા દે!

(ઇન્દ્રની પાસે જઇને) જુઓ મહેન્દ્ર, તમારી સાથે મારે જરા ખાનગીમાં કંઇ—(અપ્સરાઓને જોઇ) ઓહ! આ બધીઓ અહીં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે એની મને ખબર નહિ—માફ કરો—હું જાઉં છું!—આ શું! શચી ઠાકરૂનં પણ અહીં બેઠેલાં છે! અને આ બધા બુઢ્ઢા બુઢ્ઢા રાજર્ષિઓ મહર્ષિઓ પણ અહીં બેઠા બેઠા શું જોઈ રહ્યા છે? જુઓ મહેન્દ્ર, તમે સ્વર્ગમાં લોકશાસનની પ્રથા ચાલુ કરી નથી, તેથી અહીંનું કામકાજ જોઈએ તેવું સારૂં ચાલતું નથી. તમે જો થોડો વખત આ બધાં ગાનવાદન બંધ કરી મારી સાથે આવો તો હું તમને નજરોનજર દેખાડી આપું કે અહીં કોઈ પણ કામની કશી ચોક્કસ વ્યવસ્થા નથી! કોના કહેવાથી કેવી રીતે શું થાય છે તેની સમજ જ પડતી નથી. બાકી કામ એવું સાફ સાફ થવું જોઇએ કે યંત્રની પેઠે ચાલે અને આંખ માંડી જોઈએ કે તરત સમજાઇ જાય! હું તમામ ધારાધોરણો નંબરવાર લખીને લાવ્યો છું—તમારી હજાર આંખોમાંથી માત્ર એક જોડ આંખો પણ જો આ તરફ ફેરવશો તો—ઠીક, તો હમણાં રહેવા દો, તમારાં ગાનવાદન પતી જવા દો, પછી વાત!

(ભરત ઋષિની સામે જોઈને) વારૂ, અધિકારી મશાય, કહે છે કે ગાનવાદનમાં તમે ઉસ્તાદ છો. મારે આપને એક સવાલ પૂછવાનો છે: ગાનનાં પ્રધાન અંગો અર્થાત્ સાત સૂર, ત્રણ ગ્રામ, એકવીસ મૂર્ચ્છના—શું કહ્યું? તમે લોકો એ બધું માનતા નથી—તમે લોકો માત્ર આનંદને જ ઓળખો છો એમ ને? એવું જ દેખાય છે—અને જેમ દેખાય છે તેમ મને વધારે ને વધારે નવાઇ લાગે છે. (થોડીવાર સાંભળી રહે છે) ભરતઠાકુર, પેલી સન્નારી—એમનું નામ શું?—રંભા? એની અટક શું છે કહો તો ખરા? અટક એટલે શું એની જ તમને ખબર નથી? અટક એટલે સરનેઇમ! સરનેઇમ એટલે એમ કે રંભા ચાટુજ્જે કે રંભા ભટ્ટાચાર્ય—અથવા ક્ષત્રિય હોય તો રંભા સિંહ—અહીં તમારે ત્યાં એવું નથી શું?—તો બહુ સારૂં—એ શ્રીમતી રંભાએ જે ગીત ગાયું તેનાં તમે સૌએ પેટ ભરીને વખાણ કર્યાં—પણ એ કયો રાગ હતો એ મને મહેરબાની કરીને કહેશો? ઘડીમાં ધૈવત લાગે છે તો ઘડીમાં કોમલ ધૈવત લાગે છે—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી પાછો—ઓહ, સમજ્યો. તમને કેવળ સારૂં લાગે છે! પરંતુ સારૂં લાગવાનો કોઇ નિયમ નથી. અમારું બરાબર એથી ઊલટું છેઃ સારૂં ભલે ન લાગે, પણ નિયમ તો હોવો જોઈએ જ. તમારા સ્વર્ગમાં જે જોઇએ તે નથી, અને જેના વગર ચાલી જાય તે ટોપલે ટોપલા છે. સાતે સ્વર્ગમાં ટાંટિયા તોડીને ખૂણે ખૂણે ફરતાં અડધો પડધો યે જો નિયમ મળશે તો તે જ ઘડીએ, તેના હજાર અપવાદ નજરે પડવાના. બધી બાબતમાં એવું દેખાય છે. આ જુઓને ષડાનન બેઠા છે—એમનાં છ માથાંમાંથી પાંચનો શો હેતુ છે એ જ સમજાતું નથી. શરીર તત્ત્વની બારાખડી જાણતો હશે તે પણ કહી શકશે કે એક ધડ ઉપર છ માથાં બિલકુલ નકામાં છે!—હા! હા! હા! હા! એમની છ માતાઓનાં સ્તનપાન કરવા માટે એમને છ માથાં ધારણ કરવાં પડયાં હતાં એમ ને? આ થઈ માઇથોલાજી, પણ હું ફિઝિયોલોજીની વાત કરતો હતો! માથાં છ ધારણ કર્યાં, પણ જઠર તો એકથી વધારે હતું નહિ!—આ જુઓને તમારો સ્વર્ગનો બંદોબસ્ત! તમે લોકોએ શરીરથી છાયાને બાતલ કરી નાખી છે, પરંતુ એણે તમારો શો અપરાધ કર્યો હતો કહો જોઉં! તમે સ્વર્ગવાસી કહેવાઓ, હું કહું તો નહિ માનો, પણ હું જન્મથી માંડીને મરણ સુધી આ છાયાને, કોઈવાર પાછળ, તો કોઇવાર આગળ, કોઇવાર જમણે હાથ, તો કોઇવાર ડાબે હાથ લઇને ફર્યો છું, અને મારા જાતઅનુભવ પરથી કહું છું કે એને પોષવા માટે કદી પણ એક પાઈનું યે મારે ખરચ કરવું પડયું નથી, અને ખૂબ થાક લાગ્યો હોય ત્યારે પણ તેને ઉપાડીને ફરવામાં તલપૂરે ભાર મને લાગ્યો નથી!—એને તમે કાપી કાઢી, પરંતુ છ માથાં, ચાર હાથ, હજાર આંખો, એમાં ખરચો પણ ખરો, અને ભાર પણ ખરો—છતાં એ તરફ જરા ઇકોનોમી (કરકસર) કરવાનું કોઇને સૂઝતું નથી. છાયાનો સવાલ આવ્યો ત્યાં ખેંચપકડ અને કાયાનો સવાલ આવ્યો ત્યાં છૂટો દોર!—અને ધન્યવાદ આપો છો એમ ને? તો તો દેવતાઓમાં એક તમે જ મારી વાત સમજ્યા છો એમ હું કહું છું. શું કહ્યું? ધન્યવાદ મને નથી આપતા? શ્રીમતી રંભાને આપો છો, એમ? ઓહ? તો તમે બેસો. હું કાર્તિકની સાથે વાત કરવા જાઉં છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(કાર્તિકની પાસે બેસીને) હે ગુરુ! તમે મઝામાં છો ને? તમારા અહીંના મિલિટરી ડિપાર્ટમેન્ટ વિષે મારે એક બે વાતો પૂછવી છે. તમે કેવા નિયમો—ભલે તો, પછી વાત કરીશું, હમણાં તમારો નાટક થઈ જવા દો એમ ને? માત્ર એક વાત પૂછું છું. અત્યારે જે આ નાટક ભજવાઈ રહ્યું છે એનું નામ કહે છે કે, 'ચિત્રલેખાનો વિરહ' છે—એનો ઉદ્દેશ શો છે એ તમારે જરા મને સમજાવવાનું છે. ઉદ્દેશ બે પ્રકારના હોઈ શકે છેઃ એક જ્ઞાનશિક્ષા અને બીજો નીતિશિક્ષા! કવિએ કદાચ આ ગ્રંથમાં, જગતનો કોઈ નિયમ આપણને સહજભાવે સમજાવ્યો હશે, અથવા તો પછી ખુલ્લંખુલ્લા બતાવ્યું હશે કે સારું કરીએ તો સારું થાય, અને ખરાબ કરીએ તો ખરાબ જ થાય! વિવર્તનવાદના નિયમ પ્રમાણે પરમાણુપુંજ કેવી રીતે ધીરે ધીરે વિચિત્ર જગત રૂપે પરિણત થયો તેનો જરા વિચાર કરી જુઓ. અથવા, આપણી ઇચ્છાશક્તિ જેટલે અંશે પૂર્વ કર્મનાં ફળ રૂપે છે તેટલે અંશે તે બંધાયેલી છે, અને જેટલે અંશે તે ભાવિ કર્મને પેદા કરે છે તેટલે અંશે તે મુકત છે. આ સનાતન વિરોધમાં સામંજસ્ય કઈ જગાએ છે એનો વિચાર જુઓ—કાવ્યમાં જ્યારે આ તત્ત્વ પ્રગટ થાય છે ત્યારે કાવ્યનો ઉદ્દેશ તરત જ જડી આવે છે! 'ચિત્રલેખાના વિરહ'માં આમાંનો કયો ઉદ્દેશ છે? તમે તો પાણી પાણી થઈ ગયા છો, એ જોઈને મને થાય છે કે દેવલોકમાં જો ફિઝિયોલોજીના નિયમ જેવું કંઈક હોત તો હમણાં જ તમારી બાર આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ વહેવા માંડયો હોત! હશે, પણ કાર્તિક, બહુ દુઃખની વાત છે કે તમારા સ્વર્ગમાં ઢગલો ઢગલો કાવ્ય નાટકો છે, પણ જેમાંથી સંશોધન અને વિચારશીલતાનો પરિચય મળે એવું તમારા સ્વર્ગીય ગ્રંથકારોની કલમમાંથી કશું યે નીકળતું નથી! (જરા હસીને) 'ચિત્રલેખાનો વિરહ' નાટક તમને બહુ ગમી ગયું લાગે છે, તો હમણાં બીજી વાત છોડી તમે એ જ જોયા કરો!

(ઇન્દ્રની પાસે જઈ) જુઓ દેવરાજ, સ્વર્ગમાં એકબીજાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારોની આપ લે કરવાની કોઈ જગા ન હોવાથી, બહુ ઊણું ઊણું લાગે છે. મારી એવી ઇચ્છા છે કે નંદનવનના પરિજાત કુંજમાં જ્યાં તમારી નૃત્યશાળા છે ત્યાં એક સભાની સ્થાપના કરવી, અને તેનું નામ આપવું શતક્રતુ ડિબેટિંગ કલબ! આથી તમારું પણ નામ થશે, અને સ્વર્ગની ઉપર પણ ભારે ઉપકાર થશે! ના, રહેવા દો, માફ કરો—મને ટેવ નથી—હું અમૃત નથી પીતો—ગુસ્સો ન કરો તો કહું કે તમારે પણ એ ટેવ છોડી દેવી જોઇએ—હું જોઉં છું કે દેવતાઓમાં પીવાનું વ્યસન બહુ પ્રબળ બની ગયું છે! હા, તમે લોકો એને સુરા નથી કહેતા; પરંતુ કહો તો કંઇ અતિશયોક્તિ નથી. પૃથ્વી પર પણ મેં જોયું છે—ઘણા લોકો દારૂને 'વાઇન' કહીને કંઈક સંતોષ મેળવતા. હે સુરેન્દ્ર, આપે શ્રીમતી મેનકાને જે રીતનું સંબોધન કર્યું તે શું કાનને પ્રિય લાગે છે? સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકમાં આવાં સંબોધનો પ્રચલિત હતાં એ હું જાણું છું, પરંતુ તમે જો ખાસ ભરોસાદાર માણસ મારફત ખબર કઢાવશો તો તમને જાણવા મળશે કે હાલના જમાનામાં એ સંબોધનો નિંદનીય ગણાય છે! અમે કેવી રીતે સંબોધન કરીએ છીએ એ જાણવું છે? અમે કોઇ વખત 'મા' પણ કહીએ છીએ, ને કોઇ વખત 'બેટા' પણ કહીએ છીએ—વળી ખાસ પ્રસંગે 'ડાહ્યા માણસની દીકરી' કહીને પણ વાત કરી શકાય. આમાંનું એક સંબોધન તમે આ બધી મહિલાઓને માટે વાપરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી? તે ન રાખો, પણ એટલું તો તમારે કબુલ કરવું જ પડશે કે તમે સૌ આ લોકોને માટે જે વિશેષણો વાપરો છો તેમાં રુચિભંગનું તો દર્શન થાય જ છે. શું કહ્યું? સ્વર્ગમાં સુરૂચિ પણ નથી, અને કુરૂચિ પણ નથી, એમ ને? પહેલું નથી એ વિષે મને કોઇ શંકા નથી—પણ બીજું છે તે હું હમણાં જ સાબિત કરી આપી શકું તેમ છું. પરંતુ તમે લોકો મારી એક ટીકા કાને ધરતા નથી!

(શચીની પાસે જઇને) જુઓ શચી, તમને શું નથી લાગતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે સ્વર્ગસમાજમાં પેસી ગયેલાં દૂષણોને દૂર કરવા માટે આપણે કમર કસવી જોઇએ? તમે સ્વર્ગાંગનાઓ જો આવી બધી બાબતમાં ઢીલાપણું બતાવશો, તો તમારા પતિઓનું ચારિત્ર દિવસે દિવસે શોચનીય બનતું જશે. એમની અપકીર્તિની કેવી વાતો થાય છે એ તમારાથી અજાણ્યું નથી—કોઈ કોઈ વખત સભા બોલાવી જો આ બધી બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવે—તમે લોકો મદદ કરો તો—ક્યાં જાઓ છો? ઘરનું કામ રેહું પડયું છે શું?

(શચીને ઊભી થતી જોઇ બધા દેવતાઓ ઊભા થાય છે, અને અકાલે સભાભંગ થાય છે.)

મોટી મુસીબતમાં આવી પડયો હું તો!—કોઇને બે અક્ષર કહીએ, પણ સાંભળે તો ને?—કોઇ સાંભળતું નથી, ને સમજતું પણ નથી! (ઇન્દ્રની પાસે જઈને કાતર સ્વરે) હે ભગવન સહસ્રલોચન શતક્રતુ, મારાં સાડા પાંચ કરોડ સાડા પંદર લાખ વરસ પૂરાં થવામાં હવે કેટલા દિવસ બાકી છે?

ઇન્દ્ર (કાતર સ્વરે)—સાડાપાંચ કરોડ પંદર લાખ ઓગણપચાસ હજાર નવસોનવાણું વરસ!

(ગોકુલનાથ અને તેત્રિસકોટિ દેવતાઓ એક સાથે ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભગીરથનો અવતાર

અંક પહેલો

(નંદકૃષ્ણ મુખોપાધ્યાય પ્રવેશ કરે છે; ને સ્વગત બોલે છે.)

તેં રૂદ્દર બકસીએ બ્રાહ્મણની બ્રહ્મોત્તર તલાવડી ખૂંચવી લઇને તેનું પુકુર બનાવ્યું, પણ જોઉં છું, તું એનો કેવી રીતે ભોગવટો કરી શકે છે તે! એ પુકુરમાં ખરે બપોરે છત્રીસે વરણને સ્નાન ન કરાવું તો હું બ્રાહ્મણનો બેટો નહિ! (ભેગા થયેલા પડોશીઓની સામે જોઈને) કેમ રે, તમે બધા સાંભળો છો ને! એ સ્વપ્નાની વાત યાદ આવે છે ને હજી પણ મારું શરીર થથરી ઊઠે છે. ભાઈ, ઉપરાઉપરી ત્રણ રાત લગી મને સ્વપ્નું આવ્યું—મા ગંગા મગરની ઉપર સવાર થઈને મારા આશિકા આગળ આવીને બોલ્યાં: 'અરે બેટા નંદ! તને તે આ શી કુબુદ્ધિ સૂઝી કે તું રૂદ્દર બકસીની સાથે તલાવડીની બાબતમાં ઝઘડો કરવા ગયો? રૂદ્દર બકસી કોણ છે તે તું જાણે છે? સત્યયુગમાં જે ભગીરથ થઈને જન્મ્યો હતો તે આજે બક્ષીના ઘરમાં અવતર્યો છે. હુગલીના પુલ ઉપર થઈને જ્યારથી ગાડી ચાલવા માંડી, ત્યારથી હું પણ તમારી આ તલાવડીમાં આવીને વાસ કરી રહી છું.' તે વખતે મને થયું, ઓ બાપરે! મેં આ શું કર્યું! ગંગાનો કબજો મેળવવા ખુદ કલિયુગના ભગીરથની સામે હું અદાલતે ચડયો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવડું મોટું પાપ! હવે મને સમજ પડે છે કે હું કેમ મુકદ્દમો હારી ગયો, અને તમે બધા ફળિયાવાળા અદાલતમાં હડપ દઈને સાવ જૂઠી સાક્ષી કેમ આપી આવ્યા! આ બધી દેવતાની કારવાઈ છે! તમારાં મોંમાંથી નરાતાળ જૂઠાણાં ગૌમુખીમાંથી ગંગાજળ વહે એમ ધોધમાર વહેવા લાગ્યાં—પણ હું એવો મૂઢ અને પાપી કે ખરું રહસ્ય તે વખતે પણ ન સમજ્યો—હું માયામાં આંધળો રહ્યો, અને રૂપિયા બધા વકીલો લૂંટી ગયા! (રડવા માંડે છે, અને ભગવાનનો જેજેકાર બોલાવતાં ભક્તિવિહવળ નરનારીઓની સાથે કલિયુગના ભગીરથનાં દર્શન કરવા જાય છે.)

અંક બીજો

(રુદ્રનારાયણ બકસી પ્રવેશ કરે છે.)

(સ્વગત) હં,—નાનપણથી કોણ જાણે કેવી રીતે મારા મનમાં એવી એક ધારણા પેદા થઈ ગઇ છે કે હું કંઇ જેવો તેવો માણસ નથી! આજે આટલે દિવસે મને તેનું કારણ સમજાયું! અને એ પણ સાચું, કે બ્રાહ્મણની આ તલાવડી ઉપર ઘણા વખતથી મારી નજર પડી હતી—રહી રહીને મને એમ થયા જ કરતું કે આ તલાવડીને ગમે તે ઉપાયે કબજે કરવાની જરૂર છે, નહિતો છોકરા છોકરીઓને ભારે અગવડ ભોગવ્યા કરવી પડવાની! પણ તે વખતે ચોખ્ખે ચોખ્ખો મારા મનમાં ખ્યાલ નહોતો કે હું ભગીરથ છું, અને મા ગંગા હજી પણ મને ભૂલી ગઇ નથી. ઓહ! એ જન્મે એવી તપસ્યા કરી છે કે આ જનમનો જૂઠો મુકદ્દમો એની આગળ શા લેખામાં!

(ભક્તમંડળી તરફ જોઇને જરા મુખ મલકાવે છે) તે શું હું એ નહોતો જાણતો એમ સમજો છો? તુ તમને કશું કહ્યું નહિ પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલા માટે કે વખતે તમે માનો નહિ. આ કલિકાળમાં દેવ બ્રાહ્મણ ઉપર કોને શ્રદ્ધા છે! પણ બીશો નહિ, હું તમારા તમામ અપરાધો માફ કરું છું!—શું જોઇએ તારે? ચરણરજ? ઠીક, લે આ! (પગ લાંબો કરે છે) તારે શું જોઇએ રે? ચરણોદક? આવ, આવ, લાવ તારી વાટકી—આ લે—પી જા! સવારથી ચરણોદક આપી આપીને મને શરદી થઇ આવી છે ને મારું માથું ચડયું છે!—બચ્ચાં, આવો બધાં, કોઈ બીશો નહિ! આટલા દિવસ તમે મને ઓળખ્યો નહિ, પણ એમાં કંઈ તમારો વાંક નથી! મેં તો ધારેલું કે તમને કશું નહિ કહું; જેમ ચાલે છે તેમ ભલે ચાલે—તમે બધા મને તમારા માધવ બકસીનો છોકરો રુદ્દર બકસી ભલે સમજો! (જરા સ્મિત કરે છે) પરંતુ મા ગંગાએ પોતે જ વાત પ્રકટ કરી દીધી એટલે પછી હું કેમ છૂપો રહી શકું? વાત બધે ફેલાઇ ગઈ છે! હવે એ કોઈ રીતે છૂપી રહે તેમ નથી. આ જુઓને, 'હિંદુપ્રકાશ' માં કેવું છપાયું છે! અરે એ...તીનકોડી! ઝટ દઇને પેલું છાપું લઈ આવ તો! આ જુઓ—'કળિયુગનો ભગીરથ અને ફજુગંજની ભાગીરથી!'—લખનારની લેખનશક્તિ અદ્‌ભુત છે! અરે, પેલું પરમ દિવસનું 'વંગતોષિણી' લાવ જોઉં, એમાં પણ લાંબા લાંબા બે લેખ છે! કેમ, નથો જડતું? ખોઇ તો નથી નાખ્યું ને? ખોયું છે તો તારું એકે હાડકું આખું નહિ રાખું એ ખાતરીથી જાણજે! પેલે દિવસ તારા હાથમાં આપીને મેં કહ્યું નહોતું કે આને કબાટમાં સાચવીને મૂકી રાખજે! બેટા પાજી! બેટા ઠગ! બેટા હરામખોર! મારું છાપું કયાં નાખ્યું, કાઢ! ચલ, કાઢ! જયાંથી મળે ત્યાંથી લઈ આવ, નહિતો તને જીવતો ભોંમાં દાટીશ!—ઓહ, ખરી વાત, મારી કેશ બોકસમાં મેં મૂકયું હતું! અરે હરિભૂષણ, જરા વાંચી સંભળાવ તો, મને બંગાળી વાંચવાની બહુ ટેવ નથી ખરી ને!—કોણ એ? મોતી ગોવાલણ! આવ, આવ!—લઈ જા ચરણરજ!—દૂધના પૈસા લેવા આવી છો?—હજી સાંભળ્યું નથી કે શું? નંદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુખુનજેને મા ગંગાએ સ્વપ્નામાં શું કહ્યું તેની તને ખબર નથી? બેટી, તેં મારા પુકુરનું પાણી દૂધમાં ભેળવીને મને વેચ્યું છે—પણ એ જળનું માહાત્મ્ય જાણે છે? કેમ? બધાને મોઢે વાત સાંભળી ને? હવે હિસાબ બિસાબ જવા દઈ, ચરણની રજ લઈ, મારા પુકુરમાં ચટ દઈને એક ડૂબકી મારી આવ, જા!—

આ હમણાં આવ્યો! બપોર ચઢયા છે તેની શું મને ખબર નથી? ભાત ઠરી ગયો? તે શું કરું, કહો! લોકો દૂર દૂરથી ચાલીને, જરા અમએ ચરણરજની આશાથી આવે છે, તે બધાને શું નિરાશ કરીને પાછા કાઢું? ઠીક, ઊઠું છું. અરે તીનકોડી! તું અહીં ઊભો રહેજે!—મને મળવા આવે એ બધાને અહીં બેસાડજે ને કહેજે કે હું આવું છું. ખબરદાર, જોજે, કોઈ દર્શન કર્યા વગર પાછો ન ફરે! કહેજે કે ભગીરથ ઠાકુર ભોગ આરોગી રહ્યા છે. સમજ્યો? બે કોળિયા મોંમાં નાખી હું હમણાં જ આવું છું!

અરે, તું આમ સીધો સોટા જેવો ઊભો કેમ રહ્યો? તારા ધડ પર માથું નથી કે શું! તું તો ભારે અહંકારી લાગે છે! બેટા, તારામાં ભક્તિભાવનો અંશ પણ નથી! બેટા પાજી, તને ખાસડે ફટકાવીને હાંકી કાઢીશ, જાણે છે! બધા મારા પર ભક્તિભાવ બતાવે છે ને તું એવો કયો મોટો ખ્રિસ્તાન થઇ ગયો છે કે મને પ્રણામ ન કરે! તને પરલોકની બીક નથી? નીકળ મારા ઘરમાંથી!

છિ છિ, બાબા ઉમેશ! તમારી આટલી ઉંમર થઇ, પણ કોની સાથે કેમ વરતવું તે હજી તમને આવડ્યું નહિ! ભગીરથ ગંગાને સ્વર્ગમાંથી આ પૃથ્વી પર લઈ આવ્યા હતા, તે વાત તમે મહાભારતમાં વાંચી નથી? તમારી ભૂલ થાય છે. ઐરાવત નહિ, એ ભગીરથ હતો! મને એ ભગીરથ સમજો! શું સમજ્યા? યાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહેશે ને ? ભગીરથ—ઐરાવત નહિ ! માસ્તરની પાસે એ ભાગ વંચાવજો ! આવો બાબા, તમારા માથા પર ચરણરજ પાડું !

ક્યાં ! ભાત ક્યાં છે ! હું બિલકુલ ઢીલ ખમી શકું તેમ નથી—દેશદેશાંતરથી કેટલા માણસો આવે છે ! કેમ રે ગિન્ની ! આટલો ગુસ્સો શાનો છે ? શું થયું છે તે ? પુકુર પર લોકોની ભીડ થઈ છે ? નાવા ધોવાનું, વાસણ માંજવાનું, પાણી ભરવાનું, કપડાં ધોવાનું બધું બંધ થઈ ગયું છે એમ ને ? શું કરું, કહે ! હું ખુદ ભગીરથ થઈને ગંગાથી કોઈને વંચિત કેવી રીતે કરી શકું ? તો પછી આટલી તપસ્યા કરીને, આટલું કષ્ટ વેઠીને હું ગંગા લાવ્યો એનું સાર્થક શું ? તમારાં લુગડાં ધોવા—વાત તો ખરી ! બ્રાહ્મણની સામે મેં ફરિયાદ માંડી ત્યારે તમે સૌ એ આશાએ ટાંપીને બેઠાં હતાં, પણ ખરી વાત એક હું જાણતો, કે મા ગંગા જાણતાં !—શું ? આટલી બધી હિંમત !—તારા માન્યામાં નથી આવતું ? જાણે છે, તને પરણીને તારી ચૌદ પેઢીનો મેં ઉદ્ધાર કર્યો છે ! પિયર જતી રહેવાનું કહે છે ? તે જાને ! મરવા વખતે મારી આ ગંગામાં આવવા નહિ દઉં એ યાદ રાખજે ! છે બીજો ભાત ? નથી ? મેં તને વધારે રાંધવાનું કહ્યું હતું ને ! મારો પ્રસાદ લઈ જવા દેશવિદેશથી કેટલાં માણસો આવ્યાં છે એ જાણે છે ? તેં જેટલો ભાત રાંધ્યો છે તેનો એક એક દાણો એમને ગણીને આપું તોયે પૂરો નહિ પડે ! રસોડામાં જેટલો ભાત હોય એટલો લાવ !—તમે લોકો ચણા મમરા મગાવી, પુકુરમાંથી ગંગાજળ લાવી ભીંજાવીને ખાઈ લેજો ! શું કરું, કહો ! દૂરદૂરથી નામ સાંભળી પ્રસાદ લેવા આવેલાઓને હું નિરાશ કરી પાછા નહિ કાઢી શકું ! શું કહ્યું ? મારા શા ભોગ લાગ્યા કે તમારા હાથમાં પડી ? મૂરખ બૈરીની જાતને શું કહું ? પણ આ શબ્દો એક વખત દેશના સારા સારા પંડિતોની આગળ બોલી તો જોજે ! તરત જ તને મોં પર જવાબ દેશે કે સાઠ હજાર સગર-સંતાનો પાણીમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગયા, ત્યારે એ ભસ્મમાં જેણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાણ પેદા કર્યો, એ માણસને પરણીને તારા ભોગ લાગે એ વાત કોઈપણ શાસ્ત્રાધારે ટકી શકતી નથી! તું ભલે ગાળ દે, હું મારા ભક્તોની પાસે જાઉં છું! (બહાર આવે છે.)

જરા મોડું થઈ ગયું! ઘરમાંનાં બધાં એવાં વળગ્યાં કે છોડે જ નહિ. ચરણરજ લેવામાં, ને પૂજા કરવામાં મોડું કરી નાખ્યું! હું કહું, બસ, બસ, બહુ થયું; પણ એ લોકો છોડે? આવો, તમે એકએક આવો! ચરણરજ લેવા જે આવ્યા હો તે લઈને ઘેર જાઓ! શું છે, વિપિન? આજે કેસની મુદ્દત છે? તે મારાથી નહિ અવાય. કેટલા બધા લોકો અહીં દર્શન કરવા આવે છે! એકતરફી હુકમ થશે? શું કરું, કહે! હું હાજર ન હોઉં તો અહીં પણ બધું એકતરફી થાય છે! અલ્યા વિપના! તું જતી વખતે પ્રણામ કરવાનું ભૂલી ગયો? આમ ને આમ તારો અધઃપાત થવાનો છે! આવ, અહીં નીચો નમ, આ લે, ચરણરજ લેતો જા!

અંક ત્રીજો

અરે મુખુજ્જે, મા ગંગા બરાબર મારા ઘરની અડોઅડ ન આવી હોત, ને જરા બે રાશવા છેટે રહ્યાં હોત તો સારું થાત! તું તો ભાઈ, સ્વપ્નું જોઈને છૂટી ગયો, પણ મારે તો રાતદિવસ અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડે છે. એક તો પુકુરનું પાણી દૂધ ને પતાસાંથી ધોળું થઈ ગયું છે, અને કમળનાં સડેલાં પાંદડાંથી ગંધાઈ ઊઠયું છે—માછલાં મરી મરીને ઉપર તરે છે—દખણાદો વાયરો વાય છે ત્યારે જાણે નરકકુંડનાં દખણાદાં બારીબારણાં કોઈએ ધડાક કરતાં ઉઘાડી નાખ્યાં હોય એવું લાગે છે—સાત જન્મનો ભાત પેટમાંથી નીકળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાય એવું થાય છે. છોકરાં બધાં કેટલાયે દિવસથી પથારીમાં પટકાઈ પડયાં છે; કલિયુગના ભગીરથ થવા જતાં દાક્તરની ફી આપી આપીને જ હું ખુવાર થઈ ગયો!—દાક્તરો બધા જમદૂત જેવા હોય છે, ભક્તિભાવ તો એમનામાં હોતો જ નથી; ખુદ મા ગંગાનાં દર્શન કરવા આવે ત્યારે પણ પૂરેપૂરી વિઝિટફી લેવાનું છોડતા નથી. તેમ છતાં એ ખમાય છે, પણ બારણાં આગળ દુનિયા બધીનાં મડદાં બાળવાનું શરૂ થયું છે એનાથી હું જરા ગભરાઇ ગયો છું. રાત ને દિવસ ચિતા બળ્યા કરે છે—નજીકની વસતી બધી જતી રહી છે—રાતે હરિબોલ હરિબોલનો અવાજ થાય છે, અને શિયાળવાં રૂવે છે ત્યારે નસોનું લોહી સુકાઈ જાય છે. બૈરી તો બાપને ઘેર જતી રહી છે. ઘરમાં નોકરચાકર કોઈ ટકતો નથી. ભૂતની બીકથી ખરે બપોરે પણ દાંતબત્રિસી બંધ થઈ જાય છે. કોળિયો રાંધી આપનારું પણ કોઈ મળતું નથી. રાતે પોતાનાં જ પગલાંનો અવાજ સાંભળી, છાતી ધડક ધડક થાય છે—ઘરમાં બીજું કોઈ માણસ નથી—ડાઘુઓના ઓરડામાંથી માત્ર 'ૐ શ્રી રામ રામ'નો તારકમંત્ર સંભળાય છે, અને શરીરમાં લોહી થીજી જાય છે! વળી થયું છે એવું કે હું અહીંથી ક્યાંય જઈ શકતો પણ નથી. મારું ભગીરથ નામ ચારે દિશાએ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે—દર્શન કરવાનું બધાને મન થાય છે—પેલે દિવસ પશ્ચિમથી એ ભૈયા આવ્યા હતા, પણ એમની રીતભાત મને વિચિત્ર લાગી. બેટાઓએ ભક્તિભાવ તો ખૂબ દેખાડયો, પણ મારાં વાસણોયે ઉઠાવી ગયા! હું અહીંથી જતો રહું તો મારાં દર્શનના અભાવે ઘણાઓને નિરાશ થઇ પાછા ફરવું પડે. વળી માલમિલકતની પણ સંભાળ રાખવાનો વખત મળતો નથી—મારી જમીનની વિઘોટી બહુ બાકી છે—જમીનદાર જમીન પડાવી લેવાના છે એવું સાંભળ્યું છે. શરીર બીકથી, રોગથી અને અનિયમિતતાથી રોજ રોજ સુકાતું જાય છે. દાક્તરો બિવડાવે છે કે આ જગા છોડીને નહિ જાઓ તો તમે વધારે દિવસ જીવવાના નથી. શું કરું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું, ભાઇ! રૂદ્દર બકસી હતો, ત્યારે મજામાં હતો, કોઈ વાતની ચિંતા નહોતી.—પણ ભગીરથ થઇને એકે બાજુનું સંભાળી શકતો નથી—મારી સોનાનગરો એકદમ સ્મશાન બની ગઈ છે—વળી છાપાંવાળા આજકાલ મારી પાછળ લાગ્યા છે,—એ લોકો કહે છે કે બધી વાત જૂઠી છે! એમની સામે બદનક્ષીની ફરિયાદ માંડવા વકીલોની સલાહ લેવા ગયો હતો; પણ વકીલો કહે કે તમે જ ભગીરથ છો એ સાબીત કરવું હોય તો સત્યયુગમાંથી સાક્ષીઓ બોલાવવા પડશે—ખુદ વ્યાસદેવના નામ ઉપર સમન બજાવવો પડશે! એ સાંભળી એ લોકો પરથી મારું મન ઊંડી ગયું. અહીંના લોકોના મનમાં પણ ધીમે ધીમે વહેમ પેદા થયો છે;—પેલી મોતી ગોવાલણની સાથે એક રીતે મારે નક્કી થઇ ગયું હતું કે હું એને ચરણોદક આપું અને એ મને દૂધ આપે!—પણ આજ બે દિવસથી એ બેટી પાછી એનો હિસાબ લઇને આવવા માંડી છે. એનાં લક્ષણ પરથી હું બરાબર વરતી ગયો છું કે પૈસાને બદલે જો હું ચરણરજ આપવા જઈશ તો એ પણ મારી ઉપર એના પગની ધૂળ ખંખેર્યા વિના નહિ રહે, એ બીકે હું કશું બોલી શકતો નથી. પુકુર તો ગયું જ છે, મારી સ્ત્રી અને છોકરાં પણ મને છોડીને જતાં રહ્યાં છે, નોકર-ચાકર પણ નાસી ગયા છે, પડોશીઓ પણ ગામ છોડી બીજે રહેવા ગયા છે, મારું ભગીરથ નામ પણ ટકે છે કે કેમ તે શંકા છે. તો પછી શું એકલી મા ગંગા મને નહિ છોડે? મા ગંગાની સાથે શું મારો સંસાર ચાલશે? ઘરમાંથી બહાર નીકળું છું ત્યારે છોકરાં હવે મારી મશ્કરીઓ કરી બૂમો પાડવા લાગ્યાં છે કે રુદ્દર બકસીને ગંગાલાભ થયો છે. હું તો મુસીબતમાં આવી પડ્યો છું, દાદા! હવે ફરી તમારે સ્વપ્નું જોવાનું છે! તમારા સમ, ગંગા માના સમ, હુગલી પુલની નીચે જો તેમને રહેવાની અગવડ પડતી હોય તો દેશમાં મોટાં મોટાં તળાવો ને સરોવરોની ખોટ નથી, ત્યાં લહેરથી રહી શકાશે. મારા આ પુકુરનું પાણી એવું થઇ ગયું છે, કે બે દિવસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી ખુદ ગંગામાનો મગર, એની સૂંઢ સાથે, મરીને ઉપર તણાઈ આવશે! મારા જેવા ભગીરથ તો ઘણા મળશે, પણ બ્રાહ્મણ કાયસ્થના ઘરમાં આવું વાહન ફરી જોવા નહિ મળે. આ નવીન ગંગાને કાંઠે ગંગામાનો લાડીલો ભગીરથ ઝાઝા દિવસ કાઢશે એવો કોઈ દાક્તર આશા આપતો નથી. સત્યયુગના નામની માયા થાય છે ખરી, પણ બહુ બહુ વિચાર પછી મને લાગ્યું છે, દાદા, કે આ કલિયુગના પ્રાણની માયા પણ છોડાય તેમ નથી! તેથી તલાવડી તને પાછી આપી દેવાનો મેં ઠરાવ કર્યો છે, પણ ગંગામાનો મુકામ અહીંથી જરા આઘે લઇ જવો પડશે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મફત મલીદા

(ઑફિસના વેશમાં અક્ષયબાબુ પ્રવેશ કરે છે.)

(હસતાં હસતાં) આજે ખરા સકંજામાં લીધા છે! બાબુ રોજ અમારી ખાંધે વિનામૂલ્યે વિનાખરચે દોસ્તીનો ભાર નાખી ફરે છે, ને લાંબી ચૌડી વાતો કરે છે. મશાય આજે વરસદહાડા થયાં રોજ કહે છે કે આજે જમાડીશ, કાલ જમાડીશ. પણ જમાડવાનું નામ નહિ! જેટલી આશાઓ આપી છે, તેના ચોથા ભાગનું યે જો એણે ખાવાનું આપ્યું હોત તો અત્યાર સુધીમાં ત્રણ રાજસૂય યજ્ઞ થયા હોત. ગમે તેમ, પણ આજે તો મહામહેનતે એક નિમંત્રણ મેળવ્યું છે. પણ બે કલાક થયાં બેઠો છું, હજી ભાઇ સાહેબે દેખા દીધી નથી. પછી તો નહિ આપી ગયો હોય? (પડદામાં જોઇને) અરે, શું છે તારું નામ, ભૂતો કે માધો કે હરિયો?

ચંદ્રકાન્ત? ઠીક ભાઇ, એમ! તો ભાઈ ચંદ્રકાન્ત, તારા બાબુ ક્યારે આવશે, કહે જોઉં!

શું કહ્યું? બાબુ હોટેલમાંથી ખાવાનું લઇ આવવા ગયા છે? શું કહે છે! ત્યારે તો આજે રીતસરનું ખાણું છે! ભૂખ પણ ખરેખરી લાગી છે! મટન ચોપની હડ્ડીઓ એકદમ પૉલિશ કરીને હાથીદાંતની ચૂષણ લાકડી જેવી ચકચકતી કરીને મૂકી દઇશ! મુરઘીની કઢી તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે જ—પણ એને ગડપ થતાં કેટલી વાર? અને જો એ જાતનાં એ પુડિંગ હશે તો ચાટીને ચિનાઈ વાસણોને એકદમ કાચના આયના જેવાં કરી નાખીશ! જો યાદ રાખીને બેત્રણ ડઝન કચોળી લાવે તો ખાણાની મજા ઓર સરસ રહેશે! આજે સવારની મારી જમણી આંખ ફરકે છે, એટલે કચોળી આવશે એમ લાગે છે! અરે એ...ઈ ચંદ્રકાન્ત! તારા બાબુને ગયે કેટલો વખત થયો, કહે તો ખરો!'

બહુવાર થઈ? તો હવે બહુ વાર નહિ લાગે. એટલી વાર જરા એક ચલમ તમાકુ ભરી લાવને! ક્યારનો બૂમો પાડું છું, પણ તું કંઈ કાને ધરતો નથી!—

તમાકુ બહાર નથી? બાબુ સાચવીને મૂકી ગયા છે? આવું તો કદી સાંભળ્યું નથી! એ કંઈ નોટો થોડી છે! શું થાય? મને જરાતરા અફીણ લેવાની ટેવ છે. તમાકુ નહિ હોય તો મારું આવી બન્યું! અરે માવા, ના, ના, ચંદ્રકાન્ત, ગમે તે રીતે, માળીની પાસેથી કે પછી જ્યાંથી મળે ત્યાંથી, એક ચલમ ન ભરી લાવે?

શું કહ્યું? તમાકુ બજારમાંથી વેચાતી લાવવી પડશે? એના પૈસા જોઈએ? ઠીક, ભાઈ! એમ! આ લે, ઊભાઊભ એક પૈસાની તમાકુ લઈ આવ!

એક પૈસાની તમાકુ નહિ આવે? કેમ નહિ આવે? બાપુ, મને તું એકદમ મુચી ખોલાનો નવાબ સમજી બેઠો લાગે છે! સોળ રૂપિયે તોલાની અંબૂરી તમાકુ વગર મારું સુખેદુઃખે ચાલ્યું જાય છે—એક પૈસાની તો બહુ થઈ ગઈ!

હુકો ચલમ પણ વેચાતાં લાવવાં પડશે? એ પણ તારા બાબુ શું તિજોરીમાં મૂકીને ગયા છે? બંગાળ બેંકની સેફ ડિપોઝિટમાં કેમ ન મૂકી આવ્યા? ઓ મારા બાપ! આ તો ખરી જગાએ હું આવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડયો છું ! તો લે, આ છ પૈસા ટ્રામ ભાડાના ગણીને રાખી મૂક્યા હતા. ઉદય આવે ત્યારે એની પાસેથી બધું વ્યાજ સાથે વસૂલ કરવું પડશે !—આ તો બાબુની વાડી લાગે છે, તો એમનું રહેવાનું ઘર શી ખબર કેવું હશે ! પાટડા માથા પર તૂટી ન પડે તો એક ઘાતમાંથી બચ્યો ! સરસામાનમાં આ એક ભાંગેલી ખુરશી અહીં પડી છે ! પણ મારો ભાર એ નહિ ખમે ! ક્યારનો ખડો છું !—મારા તો પગ દુખવા આવ્યા—હવે નથી ઊભા રહેવાતું—અહીં ભોંય પર જ બેસી જાઉં !

(ધોતિયાના છેડા વડે ધૂળ ઝાપટી, એક છાપું પાથરી બેસે છે, ને ગણ ગણ ગણ ગણ ગાય છે :)

દરરોજે આવા,
મળે મફત મલીદા ખાવા !
એક એકથી ચડતી ડિશ,
એમાં મટન, કઢી, ને ફિશ !
સાથે વિસ્કી ને સોડાના
બેચાર રોયલ ડોઝ દે થાવા !
વિલસનનાં બિલ ભરાય
પારકી તિજોરીથી પરભાર્યાં !
જો દરરોજે આવા
મળે મફત—

કેમ રે ! તમાકુ આવી ? આ શું ? એકલી ચલમ ? હુકો ક્યાં છે ? અહીં છ પૈસામાં હુકો નથી મળતો ? ચલમના બે આના પડે છે ! હં, જો બાપુ ચંદ્રકાન્ત, બહારથી હું જેટલો બાઘો દેખાઉં છું એટલો બાઘો નથી ! શરીર જાડું છે, પણ બુદ્ધિ એના કરતાં કંઇક સૂક્ષ્મ છે ! તારા બાબુ હુકો, ચલમ ને તમાકુ સુદ્ધાં તિજોરીમાં સાચવીને રાખે છે તેનું કારણ હવે મને સમજાયું છે. માત્ર તારા જેવા રતનને બહાર રાખવામાં એમણે ભૂલ કરી છે. મને લાગે છે કે ઝાઝા દિવસ તારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહાર રહેવું યે નહિ પડે ! સરકાર બહાદુરને ખબર પડતાં જ, પહેરો બેસાડી ખૂબ જાપ્તામાં તને રાખશે ! હશે, પણ તમાકુ પીધા વગર તો જીવને અભરામણ થાય છે ! (ચલમને મોંમાં લઇ ઘુંટ ખેંચી, ખાંસી ખાવા લાગે છે) ઓ બાપ ! આવી ક્યાંની તમાકુ છે ! આ તો મુઆનું વિક્ષ કરીને ઘુંટ લેવાનો છે ! આના બે ઘુંટ લે તો ખુદ બાબા ભોલાનાથના માથાનું તાળવું ફટ કરીને ફાટી જાય, અને નંદી ભૃંગીના યે ડોળા ફાટી જાય ! મારે તો પીવી નથી, બાપુ ! રહેવા દે ! તારા બાબુને પહેલાં આવી જવા દે ! પરંતુ બાબુને આવવાની કંઇ ઉતાવળ હોય એવું લાગતું નથી ! એકલા એકલા કચોળી હોઇયાં કરવા બેસી ગયા હશે ! અહીં મારૂં પેટ એવું સળગી ઊઠ્યું છે કે હમણાં ઘોતિયાને આગ લાગી જશે એમ લાગે છે ! તરસ પણ લાગી છે. પણ પાણી માગું તો અમારા ચંદ્રકાન્તજી તરત બોલશે કે ગલાસ વેચાતો લાવવો પડશે, બાબુ સાચવીને મૂકી ગયા છે ! એટલે પાણી માગવામાં સાર નથી, વાડીમાંથી નાળિયેર ખાઈ લેવા દે.

અરે બાપુ ચંદ્ર, મારૂં એક કામ કરીશ ? વાડીમાંથી તુરતા તુરત એક નાળિયેર પાડી લાવીશ ? ખૂબ તરસ લાગી છે !—

કેમ ? નાળિયેર કેમ નહિ ખવાય ? વાડીમાં ઢગલો નળિયેર હું જોઇને આવું છું ને !

બધાં ઝાડ અપાઈ ગયેલાં છે એમ ને ? તે છોને, બાપુ, પણ એકાદ નળિયેર નહિ મળે ?

પૈસા જોઇએ ? પૈસા તો હવે નથી ! તો રહેવા દે, બાબુને આવવા દે. પછી જોયું જશે.—ખિસ્સામાં પગારના રૂપિયા છે, પણ આને વટાવવા આપવાની હિંમત ચાલતી નથી. હજી સરકારના મુલકમાં આવો મોટો લુંટારો બહાર છૂટો ફરતો હશે એવી મને ખબર નહિ !—ગમે તેમ, પણ હવે તો ઉદય આવે તો હું છૂટું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હા, આવતો લાગે છે! પગલાં સંભળાય છે! હાશ, બચી ગયો. અરે ઉદય! અરે ઉદય! અરે, આ તો કોઈ બીજો છે! તું કોણ છે રે?—

બાબુએ તને મોકલ્યો છે? એના કરતાં એ પોતે જ આવ્યા હોત તો સારૂં થાત! ભૂખે મરી ગયો હું તો!

હોટેલના બાબુ? કારકુન બાબુ? કોણે કહ્યું, મારે તો એમની સાથે કશો સંબંધ નથી. પણ ખાવાનું મોકલ્યું છે કે નહિ એ કહે ને? કચોળી!

નથી મોકલ્યું? તો શું બિલ મોકલ્યું છે? હાસ્તો, કૃતાર્થ કર્યો! જે બાબુના નામનું બિલ છે તે અહીં હાજર નથી!

અરે ના રે ના! હું નહિ! આ તો ખરી મુસીબતમાં પડ્યો!— શું હું જૂઠું બોલું છું? તને છેતરવાથી મને શો ફાયદો, ભાઈ! હું જમવા વાસ્તે આવ્યો છું, ને ત્રણ કલાકથી અહીં બેઠો છું—તું હોટેલમાંથી આવે છે, એટલે તને જોઈને પણ ખૂબ સંતોષ થાય છે! મને તો થાય છે કે તારી ચાદર બાફી હોય તો એમાંથી—બીતો નહિ, મારે તારી ચાદર નથી જોઈતી, અને તારું બિલ પણ નથી જોઈતું!

આ તો ખરી મુશ્કેલી, ભાઇ! અરે ના, રે ના! હું ઉદયબાબુ નથી, હું અક્ષય બાબુ છું! શું જૂઠું? મારું નામ મને નથી ખબર, તો શું તને ખબર છે? આટલું ધાંધલ કરીને કામ શું છે, બાપુ? તું જરા નીચે જઈને બેસ, હમણાં ઉદય બાબુ આવશે.

વિધાતાએ શું આટલા વાસ્તે સવારના પહોરમાં મારી જમણી આંખ ફરકાવી હતી? હોટેલમાંથી ડીનરને બદલે ડીનરનું બિલ આવી પહોંચ્યું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સખી ! મારું નસીબ કેવું ઘડ્યું !
તૃષા છિપાવવા વાદળ માગ્યું, વજ્જર માથે પડ્યું !
સખી ! મારું નસીબ કેવું ઘડ્યું !

હે વિધિ ! તારો આ કેવો ન્યાય કે સમુદ્રમંથનમાંથી એકને મળ્યું અમૃત અને બીજાને મળ્યું વિષ; હોટેલમંથનમાંથી પણ એકને મળે મજા અને બીજાને મળે બિલ ! બિલ પણ કંઇ એક દિવસનું નથી લાગતું !

તું વળી કોણ છે ? બાબુએ મોકલ્યો છે ? બાબુની દયા ભારે લાગે છે ! પરંતુ તેઓ શું એમ સમજે છે કે તારું મોં જોઈને મારી ભૂખતરસ મટી જશે ? તારા બાબુ તો જબરા ભદ્રલોક લાગે છે કાંઇ !

શું કહ્યું ? કાપડના પૈસા ? કોનાં કાપડના પૈસા ?

ઉદયબાબુ કાપડ ખરીદે, અને અક્ષયબાબુ એના પૈસા આપે ? તમારી વિવેકશક્તિ બહુ જબરી લાગે છે !

સાચું કહો છો ? તમે કેવી રીતે નક્કી કર્યું કે મારું નામ ઉદયબાબુ છે ? કપાળમાં કંઈ સાઇનબોર્ડ તો મેં લટકાવી રાખ્યું નથી ને ? મારું અક્ષયબાબુ નામ શું તમને ગમ્યું નહિ ?

મેં નામ બદલ્યું છે શું ? ઠીક, ભાઇ, પણ શરીર બદલવાનું તો સહેલું નથી ને ! તો ઉદયબાબુની સાથે મારું શરીર કઇ રીતે મળતું આવે છે એ બતાવો !

ઉદયબાબુને તમે કદી નજરે જોયા નથી એમ ને ?—ઠીક, તો, જરા સબૂર કરો ! તમારા મનની ઉત્કંઠા મટાડી દઉં છું. બહુ મોડું નહિ થાય, તેઓ હમણાં આવી પહોંચ્યા સમજો !

અરે રામ ! વળી આ કોણ આવે છે ? મહાશય, ક્યાંથી પધારે છો ? આપને પણ અહીં જમવાનું નિમંત્રણ હશે એમ લાગે છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરભાડું ? કયા ઘરનું ભાડું માગો છો, મશાય ? આ ઘરનું ? ભાડું ઠરાવેલું છે ?

મહિને સત્તર રૂપિયા ? તો ગણી જુઓ, સાડા ત્રણ કલાકનું કેટલું ભાડું થાય ?

મશ્કરી નથી કરતો, મશાય !—મશ્કરી કરવા જેવી મનની ખુશ અવસ્થા નથી ! જમવાનું નિમંત્રણ મળવાથી હું અહીં સાડા ત્રણ કલાક થયાં આવીને બેઠો છું ! એનું પણ જો ભાડું આપવું પડતું હોય તો કાયદેસર હિસાબ ગણીને લો ! તમાકુ સુદ્ધાં પદરના પૈસાની પીધી છે !

જી, ના આપનું અનુમાન સાચું નથી—આપની જરા ભૂલ થાય છે—મારૂં નામ ઉદય નથી, અક્ષય છે. આવી જરાક અમથી ભૂલથી સાધારણ વખતે ખાસ કંઇ નુકસાન થતું કરતું નથી, પરંતુ ઘરનું ભાડું વસુલ કરવાના વખતે, તો માબાપે જે નામ પાડયું હોય તે સાચવીને ચાલવામાં જ ફાયદો છે !

મને ઘરમાંથી નીકળી જવાનું કહો છો ? માફ કરજો, એ નહિ બને ! સાડાત્રણ કલાકથી પેટની પીડાએ મરૂં છું, અને હવે જયારે ખાવાનું આવી પહોંચવામાં છે, એવે વખતે આપની ગાળો સાંભળીને ઘર છોડી જતો રહું એવો ગધેડો મને ન માનશો ! આપ અહીં બિરાજો, અને જે કંઈક બોલવાનું હોય તે બોલે જાઓ હું ખાધા પછી જ આ ઘર છોડી જવાનો છું !

બોલી બોલીને મારૂં ગળું સુકાઇ ગયું, હવે નથી રહેવાતું ! ભૂખથી શરીરની નાડીઓ સુદ્ધાં હજમ થઇ ગઇ !

આ સંભળાયો પગલાંનો અવાજ ! અરે ઉદય ! મારા આંધળાની લાકડી, મારા સાત સમુદરના ધન, હવે ઉદયમાન થા ! હવે તો નથી રહેવાતું ! જીવ તાળવે ચોંટયો છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમે વળી કોણ છો ? જો ગાળો દેવાની હોય તો પણ બેસીને દેવા માંડો ! સૂર પુરાવનારા ઘણા અહીં હાજર છે !

હરિભાણુએ મને બોલાવ્યો છે ? સાંભળીને ખૂબ સંતોષ થયો ! તેમને મારા પર ખૂબ લાગણી છે એ વિષે શંકા નથી, પરંતુ જે મારા પરમ મિત્રે મને જમવાનું નોતરું દઈને અહીં બોલાવ્યો છે, તેનાં દર્શન થતાં નથી, અને જેમની સાથે મારો કોઈ કાળે કશો પરિચય નથી, તેઓ આજે સવારના મારી આટલી બધી ખાતરબરદાસ્ત કરવા લાગી ગયા છે એનું શું કારણ ? વારુ મશાય, હરિભાણુ નામે કોઈ સદ્‌ગૃહસ્થને હું ક્યાંથી આમ અસમયે યાદ આવ્યો, અને તેઓ એકદમ મને મળવા આટલા અધીરા કેમ બની ગયા એ કહેશો ?

શું કહ્યું ? મારી સ્ત્રીની બંગડીઓ ઘડાવવા વાસ્તે હું એમની પાસેથી બંગડીનો નમુનો લઈ આવ્યો છું, ને એમને પાછો આપતો નથી, એમ ? જુઓ, આ બાબતમાં મારે ઘણું કહેવાનું છે, પણ હાલ આટલું કહીશ તો બસ થશે કે હું કદી પણ કોઈની પાસેથી કોઈ દાગીનો લાવ્યો નથી, અને મારે સ્ત્રી જ નથી ! બીજું અગત્યનું ઘણું ઘણું કહેવાનું છે, પણ આજે તો મને માફ કરો—ગળું સુકાઈ ગયુ છે ને તરસથી છાતી ફાટી જાય છે ! તમે જરા અડધો કલાક રાહ જુઓ, બધી વાત સમજાઈ જશે !

(મોટેથી) અરે ઉદય ! અરે ઉદય ! અરે અભાગિયા, અક્કરમી, પાજી, લુચ્ચા, ડેમ, સૂવર, સ્ટુપિડ ! આ તો પેટ બળી જાય છે ! ગળું સુકાઈ જાય છે, ને માથું ફાટી જાય છે—અરે નરાધમ, કુલાંગાર !

નહિ, મશાય !—આપને નથી કહેતો ! આપ કોઈ વધારે પડતા ચંચળ ના થશો ! હું પેટની બળતરાથી, મનના ખેદથી, મારા દિલોજાન દોસ્તને બોલાવું છું ! આપ સૌ નિરાંતે બેસો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધારે નહિ બેસી શકો, એમ ને? બહુ મોડું થઈ ગયું છે! થયું જ છે તો, હું એ ક્યાં નથી જાણતો? મોડું થયું છે એ વિષે શંકાને સ્થાન નથી! તો હું આપને વધારે આગ્રહ કરીને રોકી રાખવા ઇચ્છતો નથી! એટલે આજે તો આપ સિધાવો! આપ સૌની સાથે મીઠો વાર્તાલાપ કરવામાં આટલો વખત બહુ સુખમાં ગયો!

પરંતુ હવે તમારાં મોંમાંથી જે શબ્દો નીકળી રહ્યા છે તે જરા વધારે પડતા છે! ખૂબ નિકટના મિત્રને પણ, માણસ પ્રેમથી સાલો કહેતાં એકદમ ખચકાય છે, પરંતુ આપની સાથે હજી તો મારે થોડોક જ વાર વાતચીત થઈ છે એટલામાં જ આપ સૌ આટલી બધી ઘનિષ્ઠતા બતાવી રહ્યા છો એ જોઈ હું મનમાં મનમાં કંઈક સંકોચ અનુભવું છું! હું આપને ખાતરી આપું છું કે આપના કોઈના પણ પ્રત્યે મને અંતરથી જરા પણ અસદ્ભાવ નથી, પરંતુ આપ મારી પાસેથી આશા રાખો છો તેટલું આપવા હું બિલકુલ અશક્ત છું!

હે મહાશયો, હવે લંબી લંબી જવા દો! તમે લોકો બે ટંક નિયમિત પેટપૂજા કરતા લાગો છો, એટલે ભૂખ લાગે ત્યારે માણસનો મિજાજ કેવો થઈ જાય છે તેની તમને પૂરી ખબર નથી; તેથી તમે મને આવા સંજોગોમાં દબાવવાની હિંમત કરો છો!

પાછું? ફરી? જુઓ બાપુ, મારી સાથે નહિ ફાવો! શરીર જોઈને જ નથી ખબર પડતી? વખતે ખૂનખરાબી કરી બેસું એ બીકે મહામહેનતે હું ગુસ્સો દાબી રહ્યો છું! લ્યો ત્યારે, મને ગુસ્સે કરો જોઉં. જોઉં તમારી કેટલી તાકાત છે! મને ગુસ્સે કરી રહ્યા! આ જુઓ, હું ખૂબ ગંભીર બની ટાઢો હિમ થઈને બેસું છું! ઓ બાપ! આ તો બધા ભેગા થઈને મારા પર મારપીટ કરવાની તૈયારીઓ કરે છે! ખાલી પેટે, ભૂખની ઉપર માર ખમાય એવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લામતુ નથી! ભલે બાપુ, તમે બચ્ચાગે બેસો! તમારું કોનું કેટલું લેણું છે, બોલો! સદ્‌ભાગ્યે મહિનાનો પગાર ગજવામાં પડ્યો છે, નહિ તો, આજે ધનંજયને યાદ કદી ભૂખે પેટે જ ભાગવું પડત! અત્યારે તો જીવ બચાવું, પછી રૂપિયા ઉદયની પાસેથી વસુલ ક્યાં નથી કરાતા!

માગીમાગીને તું ફક્ત પાંચ રૂપિયા માગે છે, પણ તેં મને પંચાવન રૂપિયાની ગાળો દીધી છે, બાપુ!—આ લે તારા રૂપિયા!

અરે બાપુ, તારી હોટેલનું બિલ હમણાં ચૂકવી આપું છું, પણ કોઈ વખતકવખતે તમારે શરણે આવવું પડે તો જરા ઓળખાણ રાખજે!

તમારું ઘરભાડું ત્રણ મહિનાનું બાકી છે? તો લો, એક મહિનાના રૂપિયા આજે આપું છું, બાકીના પછી લઈ જજો! તમે તો ભાઈ, તમારી ગાળો સોળેસોળ આની મારા પર ઠાલવી દીધી છે, એટલે તમારું મન કંઈક હેઠું બેઠું હશે. હવે આશીર્વાદ દઈ ઘરભણી વળો!

અરે ભાઈ, તારો દાગીનો પાછો આપવાનું કામ સહેલું નથી! જો મારે સ્ત્રી હોત, અને તારો દાગીનો મેં એને આપ્યો હોત, તો પણ તે પાછો મેળવવાનું કામ સહેલું નહોત; તો પછી આ તો સ્ત્રી છે નહિ, અને તારો દાગીનો મેં એને આપ્યો નથી—તેવે વખતે તે પાછો મેળવવાનું કામ કેટલું અઘરું છે તેનો જો તું જરા વિચાર કરી જુએ તો તને પણ એ સમજાયા વિના નહિ રહે. તેમ છતાં, જો તું હઠ કરવાનો હોય તો તારા હરિયાણુની પાસે મારે આવવું પડશે—પણ ખાવાનું આવે છે કે નહિ તેની થોડો વખત રાહ જોયા વગર ચાલે તેમ નથી.—ઓહ! હવે તો નથી રહેવાતું! ચંદ્ર, અરે ચંદ્ર! અહીં ઉદયનો તો કંઈ સંબંધ દેખાતો નથી; અને હવે તુંયે જો આથમી ગયો તો મારે તો ચારે કોર અંધારું! ચંદ્ર, અરે ચંદ્રકાન્ત! આ આવ્યો! ચંદ્ર, તું તો તારા બાપુને ઓળખે છે, તો સાચે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાચું કહે, તેઓ હોટેલમાંથી કયારે પાછા આવશે—આજે, કાલે કે પરમદિવસે ?

કદાચ નહિ પાછા આવે ? હવે મને તારા આ શબ્દો પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ આવે છે. ગમેતેમ, પણ ભૂખ ખૂબ લાગી છે, હવે ગાળો દેવાનો વખત નથી; આ અઘેલી લઇને દોડતો કંઈ ખાવાનું લઈ આવે તો સારૂં ! નહિ તો જીવ જવામાં છે !

બેટા નવાબ થઇને ફરે છે, પણ કામ ધંધો કંઇ કરતો નથી. અમને થાય કે એ ચલાવે છે કેવી રીતે ! હવે બધી વાત સમજાય છે ! પરંતુ દરરોજ આટલી ગાળો હજમ કરવી, આટલાં બીલ અધ્ધર રાખવાં, અને આટલાં માણસોને તગડયા કરવાં એ કંઇ સાધારણ કામ નથી ! એની મજૂરી પોસાય એમ નથી, આના કરતાં તો ચકકી પીસવામાં પણ સુખ !

કેમ રે, ખાલી મમરા લઇને આવ્યો ? બીજું કશું મળ્યું નહિ ? પૈસા કંઈ વધ્યા ખરા ?

નથી વધ્યા ? ઠીક, તો લાવ, મમરા લાવ ! (ફાકવા લાગી જાય છે.)'

અરે ચંદ્ર, શું કહું ? ભૂખના દુઃખે આ વાશી મમરા પણ અમૃત જેવા લાગે છે ! ઘણી જગાએ જમવા ગયો છું, પણ આવું સુખ કદી મળ્યું નથી ! ચંદ્ર, તું જ અમૃતનો ભંડાર છે, એ વિષે શંકા નથી, પરંતુ આજે તો કલંકનો ભાગ જ વધારે દેખાયો ! નાળિયેર પણ તું એક લાવ્યો લાગે છે,—એના બીજા કંઇ પૈસા તો આપવાના નથી ને ?'

નથી ને ? ત્યારે તો તારા શરીરમાં કંઇ દયામાયા દેખાય છે હવે જો કોઈ ગાડી બોલાવી લાવે તો ધીરે ધીરે રસ્તે પડું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શું કહ્યું ? ગાડી અહીં નથી મળતી ? તો તો ભારે મુસીબતમાં નાખ્યો ! હું ભૂખે પેટે, અત્યારે, દોઢ કોશ રસ્તો ચાલીને કેવી રીતે જઈ શકીશ ? સામે ભોજનની આશા હતી ત્યારે તો ચલાયું, પણ હવે નહિ ચલાય. પણ શું થાય ? ચાલવું પડશે.

હાય ! ખલાસ ! અત્યારે પાછું હરિઆણુને ત્યાં આવવું પડશે ? ચંદ્ર, તેં આજે મારા પર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે, હવે બીજું તો કંઈ કરવાનું નથી, પણ આ ગૃહસ્થના દીકરાને જરા સમજાવીને કહે. કે હું હિદયઆણુ નથી, હું આહિરીટાલાનો અક્ષયઆણુ છું.'

એ તારું કહેલું નહિ માને, એમ ? ન માને તો એ માટે હું એનો કંઈ ખાસ દોષ કાઢી શકતો નથી, કદાચ એ તને ઘણા દિવસથી ઓળખતો હશે ! ગમે તેમ, પણ અત્યારે ઝગડો કરવાની મારામાં શક્તિ નથી; ધીરે ધીરે હરિઆણુને ઘેર જવા દે ! પણ બાપુ, મારી હાલત અત્યારે એવી છે કે જો રસ્તામાં કંઈ થયું તો બાળવાનો ખરચો તને માથે પડશે—એ પહેલેથી કહી રાખું છું.

ચંદ્ર,—અરે ! વળી તું શાનો હાથ લાંબો કરે છે ? તમ લોકના પ્રતાપે હું આજે એવા મફતના માલમલીદા ખાઇને જાઉં છું કે ઘણા વખત સુધી મને હવે ભૂખ જ લાગવાની નથી ! બીજું શું જોઇએ ?

ઓહ ! બક્ષિસ ? એ પણ ચૂકતે કરવી સારી ! આટલું કર્યું તો પછી આટલી કસર શું કરવા રાખું ? પરંતુ મારી પાસે હવે માત્ર એક જ રૂપિયો બાકી છે. તેમાંથી બાર આના હું ગાડીભાડાના રાખવા ધારું છું. તારી પાસે જો કંઈ પરચુરણ હોય તો વટાવીને—

નથી ? (મજવું ઊંધું વાળી છેલ્લો રૂપિયો કાઢી આપીને) તો આ લે, બાપુ ! તમારા ઘરમાંથી હું નીકળું છું એકદમ 'गजभुक्त कपित्थवत् !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટલા રૂપિયા મેં આપ્યા તો ખરા, પણ ઉદયની પાસેથી એ પાછા વસૂલ કરવાનો શો રસ્તો લેવો ? જો એની કોઈ કીમતી ચીજ હાથમાં આવે તો દબાવી બેસું! કીમતી ચીજમાં તો એક આ ચંદ્રકાન્ત દેખાય છે! પરંતુ એ એવો છે કે એને રાખવાનું મારું કામ નથી, ઊલટો એ મને ગજવામાં લઈને ફરે એવો છે!

(ખૂણામાંનું એક ભંડારિયું જોરથી ખેંચે છે) વાહ! આ ઠીક થયું! ચેન પણ ફક્કડ છે! ઘડિયાળ ને ચેન બેય બથાવી પડું!

કેમ રે ચંદ્ર, આટલો બહાવરો કેમ છે? પોલિસ? પોલિસ આવી છે?

તું મને ભાગી જવાનું કહે છે? કેમ, શો ગુનો કર્યો છે મેં? એક સદ્ગૃહસ્થે જમવાનું નોતરું દીધું એટલે આવ્યો છું, અને એની જોઈએ એવી સજા પણ મને થઈ ચૂકી છે!

વાત તો સાચી લાગે છે! ચંદ્ર કયાં ગયો? હરિબાબુનો પેલો માણસ પણ દેખાતો નથી! બધા નાસી ગયા!

જુઓ બાપુ, શરીર પર હાથ મત લગાડો! પરિણામ સારું નહિ આવે! હું ગૃહસ્થ છું, ચોર નથી, ઠગ નથી!

ઓહ! આ શું કરો છો! વાગે છે! અરે બાબા, આજે આખો દિવસ ફકત મમરા ખાઈને વાટ જોતો બેઠો છું; આજે તમારી આ મશ્કરીઓ મને ગમતી નથી.

પોલિસ દાદા! જોઈએ તો કંઈ ચાપાણી લો! (ગજવામાં હાથ નાખી) હાય હાય! એક પૈસોયે નથી! દારોગા સાહેબ, જો ચોર પકડવો હોય તો તમને બતાવું! જેલ પેદા થયા પછી આવો મોટો ચોર દુનિયાએ દેખ્યો નથી!

મેં શું કર્યું છે એ તો કહો! જીવનબાબુના નામની સહી કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હૅમિલ્ટનની દુકાનેથી ઘડિયાળ લાવ્યો છું, એમ? પોલિસ દાદા, આપ ભદ્રલોક થઈને ભદ્રલોકના નામ ઉપર કેસ દઈને આવો ભયંકર આરોપ મૂકો છો?

આ શું આ? એ પકડીને ખેંચો નહિ! એ મારું ઘડિયાળ નથી! નસીબજોગે જો ચેનબેન તૂટી જશે તો પાછું મુસીબતમાં પડવું પડશે!

શું! આ જ પેલું હૅમિલ્ટનનું ઘડિયાળ છે? ઓ બાપ! સાચું કહો છો! તો લઈ જાઓ, લઈ જાઓ, હમણાં જ લઈ જાઓ! પરંતુ ઘડિયાળની સાથે મને શું કરવા ખેંચો છો? હું કંઈ સોનાની ચેન નથી! હું સોનાનો છોકરો છું ખરો, પણ એ તો કેવળ મારાં માબાપની પાસે!

તે ન જ છોડી શકતા હો તો પછી ચાલો, બાબા! સૌને મારા પર ખૂબ પ્રેમ છે, એનો મને આજે સારી પેઠે અનુભવ થઈ ગયો છે. હવે તમારા મેજીસ્ટ્રેટના પ્રેમમાંથી કોઈ રીતે છટકી શકું તો ગંગા નાહ્યો!

જો દરરોજ આવા,
મળે મફત મલીદા ખાવા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવતાઓનાં રાજીનામાં

મિટિંગમાં લગભગ તમામે તમામ દેવતાઓએ પોતપોતાના વ્યવસાયમાંથી રાજીનામું આપી દેવાની તૈયારી દેખાડી.

પિતામહ બ્રહ્માએ વૈદિક ભાષામાં ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતના મેળપૂર્વક કહ્યું:—

'ભો ભો દેવગણ, શ્રણ્વન્તુ !

મારી વાત અલગ છે ! હું તો આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને વેદની રચના કર્યા પછી, તમામ વ્યવસાય છોડી, પેનશન ઉપર ઊતરી ગયો છું ! એટલે સુધી કે મારી પાસેથી હવે કશું મળવાની આશા નથી એમ સમજીને સૌએ મારી પૂજા સુદ્ધાં બંધ કરી દીધી છે, અને મારી કાચી ઉંમરની, વિશ્વ અને વેદ નામની બે કૃતિઓના લોકો નિરાંતે પોતપોતાની ભાષામાં અનુવાદ કરવા લાગ્યા છે અને ટીકા કરવા લાગ્યા છે. કોઇ કહે છે કે રચના છેક ખરાબ નથી, પણ આના કરતાં વધારે સારી થઈ શકત, કોઈ કહે છે કે જો મને પ્રૂફ સુધારવાનું સોંપ્યું હોત તો લીટીએ લીટીએ આટલી છાપભૂલો રહેત નહિ. હું મોઢે કશું બોલતો નથી, પણ મનમાં મનમાં તેમને સંબોધીને કહું છું કે બાબા, આ મારી પહેલી કૃતિ છે. તમે મારા કરતાં ઘણા પાકા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છો એ વાત સાચી, પરંતુ મારા જમાનામાં યુનિવર્સિટીઓ નહોતી; એટલે બધુંયે સીધું મનમાંથી પેદા કરવા પડયું હતું! તમે લોકોએ જો જરા મન પર લઇને મારી પહેલાં જન્મ લીધો હોત તો તમારી ટીકાઓ સાંભળી મારા જ્ઞાનમાં ઘણો વધારો થાત, અને મને એક જબરદસ્ત 'સ્ટાન્ડર્ડ' મળત. પણ કમનસીબે તમે બહુ મોડા જન્મ્યા! હશે, જ્યારે બીજી આવૃત્તિ શરૂ થશે ત્યારે તમારી સૂચના નહિ ભૂલું!

વળી કોઈ કોઇ, આ બે કૃતિઓ મારી છે એ વાતનો સાવ ઇનકાર કરે છે. એ કૃતિઓ એમની પોતાની જ છે એવું તેઓ બહુ સહેલાઇથી સાબિત કરી શકે. પરંતુ એવું કરે તો પોતાને હાથે પોતાની કલ્પનાશકિત અને પ્રતિભાની તુચ્છતાનો સ્વીકાર કરવા જેવું થાય છે તેથી ચૂપ છે. હરિ હરિ! આ દીર્ઘ જીવનમાં આ બે સિવાય બીજું કોઇ દુષ્કર્મ મેં કર્યું નથી, છતાં આટલું સાંભળવું પડે છે!

હશે, આ તો મારા પર થતા આક્ષેપની વાત થઈ. પરંતુ તમે સૌ શાથી કોઈ મનોદુઃખને લીધે, કે પછી મર્ત્ય લોક ઉપર ચિડાઇને—તમારું આ અતિ પ્રાચીન પદ છોડી દેવા તૈયાર થઇ ગયા છો, એ કહો!'

પછી કોઈ દેવતાએ વૈદિક ભાષામાં, તો કોઇએ પારાણિક ભાષામાં, તો કોઇએ ત્રિસ્ટુભમાં, તો કોઈએ અનુષ્ટુપ છંદમાં, ન, ણ, બ, વ, અને શ, ષ, સ ના ઉચ્ચારો જાળવીને કહ્યું:

'ભગવન્, સાયન્સ નામના એક દાનવે ખૂબ જુલમ વર્તાવવા માંડયો છે. એની આગળ વૃત્ર વગેરે પ્રાચીન અસુરો તો અમને કંઇ હિસાબમાં જ નથી લાગતા!'

વૃદ્ધ પિતામહ મનમાં મનમાં હસ્યા, ને બોલ્યાઃ 'હાસ્તો, કોઇ રીતે માનપૂર્વક એ પ્રાચીનોના હાથમાંથી બચી ગયા છો, એટલે હવે એમને હિસાબમાં ન ગણો તો યે ચાલે! પરંતુ તે વખતે કેવી સાતપાંચ થઇ ગઈ હતી તે મને બરાબર યાદ છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ એ વાત ફરી ન કાઢતાં તેમણે ગંભીરભાવે ચાર મસ્તક હલાવી કહ્યું 'ખરી વાત! ખરી વાત!'

સુરગુરુ બૃહસ્પતિએ કહ્યુ: 'આર્ય, શત્રુઓથી અમે એટલા નથી ડરતા, પણ મિત્રોના ત્રાસથી અમે મુંઝાઇ ગયા છીએ. આજ લગી અમે હતા મનુષ્યના હૃદયમંદિરમાં—શ્રદ્ધાના સ્વર્ગધામમાં! પણ હવે એ લોકો સાયન્સની સાથે છૂપી સંધિ કરી, અમને ત્યાંથી કાઢી મૂકી માથાની ખોપરીના એક ખૂણામાં અત્યંત શુષ્ક સંકુચિત જગાએ બેસાડવા ઇચ્છે છે. એ જગાએ શ્રદ્ધામૃતનું એક ટીપું યે મળે તેમ નથી. પણ એ લોકો કહે છે: 'જુઓ, તમારું ગૌરવ કેટલું વધ્યું! પહેલાં તમે હૃદયગુફાના અજ્ઞાનાંધકારમાં હતા, હવે તમે મસ્તિષ્કઘૃતથી સળગાવેલા જ્ઞાન પ્રકાશથી પ્રકાશિત મસ્તકચુડામાં બિરાજમાન થયા છો! તમારા સદ્ભાગ્યે અમે થોડા માણસો બુદ્ધિશાળી નીકળ્યા, નહિ તો સ્વર્ગમાં કે મર્ત્યમાં ક્યાંય પણ તમારું સ્થાન રહેત નહિ! અમે સૌની આગળ સાબિત કર્યું છે કે તમે બીજે ક્યાંય હો, વા ન હો, પણ અમારી વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યામાં તો છો જ—આનો પ્રતિવાદ કરી તમને ત્યાંથી હઠાવે એવો બુદ્ધિશાળી હજી કોઈ જન્મ્યો નથી! વિષ્ણુના મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ વગેરે અવતારોનો અમે 'એવોલ્યુશન થિયરી' તરીકે પ્રચાર કર્યો છે! દેવતાઓના ઉદ્ધાર માટે પણ અમે તન તોડીને કેટલો બધો પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ!'

ભગવન્, સાચેસાચી અંતરની શ્રદ્ધા કદી પણ પોતાના દેવતાને આમ બાળકની પેઠે પટાવવાનું કરે નહિ. હે દેવ ચતુરાનન, આજ લગી અમે દેવતા હતા, વચમાં કોઇ કોઈ વખત દૈત્યોના ત્રાસથી અમે સ્વર્ગભ્રષ્ટ થયા હશું, પણ આ લોકોએ તો અમને 'એવોલ્યુશન થિયરી' બનાવી દીધા! પ્રભુ! તમે જો અમને પેદા કર્યા હોય તો અમે શું છીએ એ તમારાથી અજાણ્યું નથી; પરંતુ આજકાલ તમારા કરતાં કંઈક વધારે ભણેલા એવા આ લોકોના હાથમાંથી અમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બચાવો ! તમે તો અમને મોટી મોટી આશાઓ આપી હતી કે તમે દેવતાઓ અમર છો, પરંતુ આવી રીતે જો થોડા દિવસ ચાલશે, અમારા માનવમિત્રો જો અમારા પ્રત્યેના સ્નેહને લીધે મરણિયા બની હજી થોડો વખત અમારી વ્યાખ્યાઓ કરતા રહેશે, તો તમારી આપેલી આશા પૂરેપૂરી વ્યર્થ જશે !'

બૃહસ્પતિના મુખે આ બધી વાત સાંભળીને પિતામહ બ્રહ્મા કશો જવાબ આપી શકયા નહિ; માત્ર પળિયાંવાળાં ચાર સફેદ માથાં નીચાં ઘાલી ઊંડા વિચારમાં બેસી રહ્યા.

પછી દેવતાઓએ પોતપોતાનું પદ ફેરવવાની પ્રાર્થના કરી. વૃદ્ધ દેવતા પ્રજાપતિ અને બાલક દેવતા કંદર્પ બંનેએ દેવસભામાં ઊભા થઇને કહ્યું: 'બધા જાણે છે કે વિવાહ ડિપાર્ટમેન્ટમાં ઘણા વખતથી અમારું કંઇક કામ રહેતું હતું. બદલામાં જો કે અમને કોઈ નિયમિત નૈવેદ્ય નહોતું મળતું કે ભેટ નહોતી મળતી, પણ કૌતુક–આનંદ ખૂબ મળતો હતો. પરંતુ હમણાં કોઈ 'રૂપિયા' નામનો ચક્રમુખી નવો દેવતા, ટંકશાળમાંથી નિષ્કલંક પૂર્ણ ચંદ્રના જેવો આકાર લઇને ઓચિંતો નીકળી આવ્યો છે, ને એણે કેવળ દમ મારીને અમારું આ કામ પડાવી લીધું છે. એટલે ઉક્ત ડિપાર્ટમેન્ટમાંથી અમારાં નામ કાઢી નાખી આજથી એ મહા બળવાન નવા દેવતાનું નામ દાખલ કરો !'

સૌની સંમતિ મળતાં તે પ્રમાણે નક્કી થયું.

પછી યમે ઊભા થઇને કહ્યું: 'આજલગી હું જ નરલોકમાં સૌથી મોટા ભયનું કારણ હતો, પરંતુ હવે ત્યાં મારા કરતાં યે વધારે ભેંકાર ઘણાં પ્રાણીઓ પેદા થયાં છે. એટલે, પોલિસ દારોગાને મારો યમદંડ આપી દઇને આજથી હું નોકરીનું રાજીનામું આપું છું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણાખરા દેવતાઓના મત મુજબ યમરાજની દરખાસ્ત છેક અસંગત નહોતી, છતાં વિષય એવો ગંભીર હતો કે આવતી મિટિંગમાં તેનો છેવટનો નિર્ણય કરવાનું ઠરાવી તરત માટે વાત મુલતવી રાખવામાં આવી.

કાર્તિકેયે ઊઠીને કહ્યું: 'ગુરુદેવના ભાષણ પછી મારે વધારે કંઇ કહેવાનું રહેતું નથી. હું દેવસેનાપતિ છું. પરંતુ દેવોનું રક્ષણ કરવાનું મારે માટે અશક્ય બની ગયું છે. એટલે, કાંતો મારી પોસ્ટ એબોલિશ કરી એસ્ટાબ્લિશમેન્ટમાં ઘટાડો કરો, કે કોઈ સામયિક પત્રના અધિપતિની ઉપર સ્વર્ગનું રક્ષણ કરવાનો ભાર મૂકો ! એટલે સુધી કે મારો ઘરડો મોર પણ હું અધિપતિજીને મફત આપી દેવા તૈયાર છું ! એનાં પીછાં વેરવાથી તેમની બહુ સારી જાહેરખબર થશે !'

દેવતાઓની સંમતિથી સેનાપતિની જગા રદ કરવામાં આવી, અને આજથી મોરનું ખોરાકી ખરચ કાર્તિકે પોતાના પદરનું કરવું એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

પછી વરૂણે ઊભા થઈ આંખમાંથી આંસુ ખેરતાં ખેરતાં કહ્યું: 'નરલોકમાં મારી હવે શી જરૂર છે? શીશાના વારૂણીએ મારો ઉચ્છેદ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. એટલે વખતસર મારું માન જાળવીને ખસી જાઉં એ જ ઠીક છે.'

દેવતાઓએ ઊંડો વિચાર અને લાંબી ચર્ચા પછી, આંકડા જોઈ નક્કી કર્યું કે હજી સમય આવ્યો નથી. કારણ કે હજી પણ વખતો વખત વારૂણીની પ્રખરતા ઓછી કરવા દુર્બળ માનવીઓ વરૂણની મદદ માગતા રહે છે.

પછી ધર્મે કહ્યું: 'લોકાચારને હું મારા હાથ નીચેનો નોકર સમજતો હતો. પરંતુ એ હવે મને પૂછ્યા ગાછ્યા વગર જ, પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મરજી પ્રમાણે ફાવે તેમ વર્તે છે, એટલે મેં તો એ છોકરાને જ આખું સિંહાસન ખાલી કરી આપ્યું છે!'

વાયુએ કહ્યું: 'પૃથ્વી પર અત્યારે ઓગણપચાસ દિશાએ ઓગણપચાસ વાયુ વાય છે, એટલે હવે હું આરામ લઈ શકું છું.'

આદિત્યે કહ્યું: 'માનવસમાજમાં ઢગલાબંધ આગિયા તાગિયા પેદા થયા છે. એ બધા માને છે કે સૂર્ય નહિ હોય તો પણ અમે એકલા, કામને પહોંચી વળીશું. એટલે જગતને અજવાળવાનો ભાર એમનાં માથાં ઉપર નાખીને હું અસ્તાચલ પર વિશ્રામ કરવા ઈચ્છું છું.'

ભગવાન ચંદ્રમાએ સુદ પળવેની કૃશ મૂર્તિ ધારણ કરીને કહ્યું: 'નરલોકમાં કવિઓ પોતાની પ્રેયસીના પગના નખને મારા કરતાં દશગણું પ્રાધાન્ય આપે છે, એટલે, જ્યાં સુધી કવિઓના અંતઃપુરમાં પાદુકાનો સંપૂર્ણ પ્રચાર ન થાય, ત્યાં સુધી હું મારા અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળવા ઈચ્છતો નથી.'

હવે, ભોળાનાથ શિવે અર્ધ નિમિલિત નેત્રે કહ્યું: 'મારા કરતાં વધારે ગાંજો પીનારા માણસોની પૃથ્વી પર ખોટ નથી. એ બધા સુધારકોને પ્રલયકાર્યની મારી જવાબદારી સોંપી દઈને હું બિલકુલ નિશ્ચિંત બની જવા માગું છું. મને તો એટલે સુધી ખાતરી છે કે મારી ભૂતસેનાનો પણ ખપ પડવાનો નથી!'

છેવટે જ્યારે શુભ્ર વસ્ત્રવાળી, અમલકમલ પર બિરાજમાન, સરસ્વતીએ ઊઠીને, વીણાને પણ શરમાવે એવા મધુર સ્વરે દેવસભામાં પોતાનું નિવેદન રજૂ કર્યું ત્યારે દેવોએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો, અને મહેન્દ્રની હજાર આંખોની પાંપણો ભીની થઈ આવી.

દેવીએ કહ્યું: 'બીજાં અનેક કામોમાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાનો ભાર આજલગી મારી ઉપર હતો, પરંતુ એ કામ હવે મારાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેમે કર્યું થાય તેમ નથી. હું સ્ત્રી છું, મારા માતૃહૃદયમાં બાળકો પ્રત્યે કંઈક દયામાયા છે,—પણ એ બાળકો માટે આજકાલ એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો પસંદ કરવામાં આવે છે કે મારાથી કોઈ રીતે તે ભણાવાય તેમ નથી. મારું હૃદય ચિરાઈ જાય છે, અને બાળકોની ક્ષુદ્ર શક્તિ ભાંગી પડે છે. આ નિષ્ઠુર કાર્ય કોઈ જોરાવર પુરુષને સોંપવામાં આવે તો સારૂં થાય. એટલે દેવસભાને હું નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું કે એ ભાર યમરાજને સોંપો!'

યમરાજે તરત જ ઊઠીને એનો વિરોધ કરતાં કહ્યું: 'મારી કશી જરૂર નથી, કારણ કે સ્કૂલોમાં માસ્તરો અને ઇન્સ્પેકટરો છે!'

છેવટે, બાળશિક્ષણના ખાતામાં યમરાજને વધારાની કામગીરી સોંપવાની જરૂર નથી એ વિષે બધા દેવતાઓ એકમત થયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાવલી બેઆનીઓની જાહેર સભામાં

પૈસાનું અપમાન !

મારી ઑફિસના સાહેબ કહે છે કે બંગાળીને વધારે પગારની જરૂર નથી. તેણે મનમાં ગાંઠ વાળી છે કે ભદ્ર ઘરના બંગાળી છોકરાને માટે મહિને દહાડે પચીસ રૂપિયાનો પગાર બહુ મોટો ગણાય. આપણી અવસ્થા વિષે અને આપણા દેશ વિષે સાહેબો જ્યારે કોઇ અભિપ્રાય નક્કી કરે છે ત્યારે તે વિષે આપણે કંઇ કહેવું એ ધૃષ્ટતા ગણાય છે, એટલે કેવળ સાહેબને માટે એક ખૂબ ઘનિષ્ઠ સંબંધસૂચક વિશેષણ વાપરીને જ અમે મનના ઉકળાટથી અંદર અંદર બબડાટ કરીએ છીએ ! સાહેબ બધું જાણે યે છે.

કહે છે કે જગતમાં હરણપુરણનો એક નિયમ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ નિયમનો અર્થ એ છે કે જેની પાસે એક ચીજનો અભાવ હોય છે તેની પાસે કોઇ બીજીનો વધારો હોય છે. ઑફિસમાં પણ એનું પ્રમાણ જોઇ શકાય છે. અમારો પગાર થોડો છે, અને વૈતરું અને અપમાન વધારે છે. પણ સાહેબનું બરાબર એથી ઊંધું છે.

પરંતુ જગતનો આ નિયમ કોઇ કોઇ જગતજનને ભલેને ગમે તેવો સુખદાયક લાગતો હોય, પણ અમને તો એ એવો સગવડ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભર્યો લાગતો નથી. છતાં માથે પડ્યું અમે સહી લેતા હતા. પરંતુ જે દિવસે અમારી ઉપરની જગા ખાલી પડી, અને બહારથી એક નવાસવા અંગ્રેજ છોકરાને એ જગાએ નીમી દઈ અમારું પ્રમોશન બંધ કરવામાં આવ્યું, તે દિવસે અમારા ક્ષોભનો પાર રહ્યો નહિ. તે વખતે મને થયું કે અબઘડી નોકરીને લાત મારી જતો રહું, જેહાદ પોકારું, અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી કાઢું, પાર્લામેન્ટમાં દરખાસ્ત રજૂ કરું, 'સ્ટેટ્સમેન' છાપામાં નનામો કાગળ લખું. પરંતુ આમાનું કંઈ પણ ન કરતાં હું સીધો ઘેર ગયો, તે દિવસે કશું ખાધું નહિ, બાબાને શરદી થઇ છે કહી સ્ત્રીને સારી પેઠે તતડાવી, સ્ત્રી રડવા લાગી, અને હું વહેલો વહેલો પથારીમાં પડયો. પડયો પડયો વિચાર કરવા લાગ્યોઃ હાય રે પૈસા! તારે લીધે આટલું અપમાન!

સ્ત્રી રીસે ભરાઇને મારી પાસે આવી નહિ, પરંતુ નિઃશબ્દ પગલે નિદ્રાદેવી આવી પહોંચી. ઓચિંતાનો ચમકીને હું જોઉં છું તો હું પોતે જ એક પૈસા રૂપે હતો! પણ એ જોઈ મને કંઈ નવાઈ લાગી નહિ. કોણ જાણે કયારે કંઈ સનાતન ટંકશાળમાંથી છપાઇને હું બહાર નીકળ્યો હતો એ યાદ નથી, પરંતુ એટલી ખબર છે કે બ્રહ્માના પગમાંથી જેમ શુદ્રની ઉત્પત્તિ થઇ છે તેમ ટંકશાળના ખૂબ નીચલા ભાગમાં અમારો જન્મ થયો હતો.

તે દિવસે મેં છાપામાં એક જાહેરખબર વાંચી કે પાવલીઓ અને બેઆનીઓની એક જાહેરસભા મળવાની છે. કામ કશું હતું નહિ, એટલે કુતૂહલવશ થઇ, ગબડતો ગબડતો હું એ સભામાં પહોંચી ગયો, અને એક ખૂણામાં જઇને ભીંતસરસો ઊભો.

સુકુમારી સહધર્મિણી બેઆનીઓને વહાલથી ડાબા પડખામાં લઇને શુભ્રકાય ચારઆનીઓએ ટોળાબંધ આવીને સભાખંડ ભરી દીધો. આ સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થોમાંથી કોઇ કોટના પૉકેટમાં રહે છે, તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ ચામડાની થેલીમાં રહે છે, તો કોઈ પતરાની ડબીમાં રહે છે. વળી નસીબસંજોગે અમારી પડોશમાં, અમારી ફળીમાં, ગુંજામાં પુરાઈને પણ તેમાંનાં ઘણાં પોતાના દિવસો પૂરા કરે છે.

તે દિવસની ચર્ચાનો વિષય એ હતો કે 'આપણે પૈસાની સાથેનો તમામ સંબંધ તોડી નાખવા માગીએ છીએ, કારણ કે એ બહુ હલકી કોટિનો છે.'

બેઆનીઓએ રાડો પાડી પાડી, તીણા સ્વરે કહ્યું: 'અને એ લોકોનો રંગ રાતો છે, અને એમની ગંધ બહુ ખરાબ છે.'

મારી બાજુમાં એક બેઆની બેઠી હતી. તેણે, આ સાંભળી, શરીર સંકોચી નાકનું ટેરવું ચડાવ્યું; એની બાજુમાં બેઠેલ ચારઆનીએ મારી સામે ડોળા કાઢ્યા. હું તો એકદમ શરમસંકોચથી પૈ થઈ ગયો! હું મનમાં મનમાં બોલ્યો: અમને આઠ આઠને અને સોળ સોળને હજમ કર્યાં, ત્યારે તો તમારી આજે આટલી કિંમત છે! એની શું તમારામાં જરાયે કૃતજ્ઞતા નથી? જમીનની નીચે તો તમારી ને અમારી બંનેની સરખી પદવી હતી!

તે દિવસે ઠરાવ થયો કે ગૌર મુદ્રાઓ અને તામ્ર મુદ્રાઓની જુદીજુદી ટંકશાળો ઉઘાડવી! ભલેને બંનેની ઉપર એક જ મહારાણીની છાપ મારવામાં આવેલી હોય, પણ બંનેનું કોઈ પણ જાતનું સામ્ય અમે કબૂલ કરવા માગતા નથી. અમે એક ગજવામાં, એક પેટીમાં કે એક થેલીમાં નહિ રહીએ, એટલે સુધી કે પાવલી બેઆની વટાવીને પૈસા કરવાનો, અને પૈસા વટાવીને પાવલી બેઆની કરવાનો અપમાન જનક કાયદો પણ અમે ફેરવવા માગીએ છીએ. સામ્યવાદની મહત્તાનો અમે અસ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ તેની એક મર્યાદા છે. ગિની કે મહોરની સામ્યમર્યાદામાં પાવલી બેઆની આવી જાય છે, પરંતુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાવલી બેઆનીની સામ્યમર્યાદામાં પૈસો હરગીજ નથી આવી શકતો !

બધાં એક સાથે બૂમ પાડી ઊઠયાં: 'કદાપિ નહિ, કદાપિ નહિ !' બેઆનીનો તીણો અવાજ સૌની ઉપર તરી આવતો હતો. જે ખાણમાં મારી પહેલી ઉત્પત્તિ થઇ હતી તે ખાણમાં પાછા દાખલ થઈ જવાની ઇચ્છાથી મેં મનમાં પ્રાર્થના કરી: 'મા વસુમતી ! માગ આપ !' પણ વસુમતીએ મારી પ્રાર્થના સાંભળી નહિ—હું ભીંતસરસો ચોંટીને શરમથી લાલ મોં કરી રહ્યો.

એવામાં એક ચમકદાર નવા આઠ આનાની સિક્કાએ ગબડતાં ગબડતાં આ પાવલી બેઆનીઓની સભામા પ્રવેશ કર્યો. ઘડીકમાં તેણે સૌને ઝાંખાં પાડી દીધાં. તે છટાદાર ભાષણ આપવા લાગ્યો, ચારે તરફ ખડિંગ ખડિંગ તાળીઓ પડવા લાગી !

પરંતુ મેં કાન માંડીને સાંભળ્યુ તો માલૂમ પડયું કે ભાષણ ગમે તેવું હોય, પણ અવાજ બરાબર રૂપામાં ઢાળેલો નહોતો. મને મનમાં પૂરો વહેમ પડયો. સભા પૂરી થઈ, એટલે હું ધીરે ધીરે ગબડતો ગબડતો, હતી તેટલી હિંમત ભેગી કરીને એના શરીર ઉપર જઈને પડયો.—ડક કરતો અવાજ થયો ! એ અવાજ બિલકુલ દેશી હતો, અને ગંધ પણ, મેં જોયું તો અમારી જાતની જ હતી !

એકદમ ગુસ્સામાં આવી જઇને તેણે કહ્યું: 'ક્યાંથી આવ્યો છે આ જંગલી !'

મેં કહ્યું: 'બેટા, તું જ્યાંથી આવ્યો છે ત્યાંથી જ હું આવ્યો છું !'

—છોકરો અમારી નાતનો હતો. પણ ગોરતા કુળનો હતો—બધેલો હતો ! કયાંકથી પારો લગાડીને આવ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનું મેં જોઈ હું હા! હા! કરતો હસી પડ્યો.

હસવાના અવાજથી જાગી ઊઠીને જોઉં છું તો સ્ત્રી પડખે પડી પડી રોતી હતી. તરત જ મેં એને મનાવી લીધી. આખી બિનાનું પહેલેથી છેડે સુધી વર્ણન કરીને મેં કહ્યું: 'ખરો પકડાઈ ગયો! પરંતુ મને થાય છે કે કાલથી હું પણ પારો લગાડી ઑફિસમાં જાઉં!'

સારી સ્ત્રીએ કહ્યું: 'એના કરતાં પારો ખાઈને મરવું સારું!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈસપનીતિની નવી વાર્તા

એક વખત કેટલાક કઠિયારાઓએ એક પહાડી ઊંચા ઝાડની ડાળ કાપવાનો ઠરાવ કર્યો. મહેનત ઓછી કરવાના હેતુથી, પરસ્પર લાંબી મસલત કરીને, તેમણે એક નવી યુક્તિ લડાવી. જે ડાળ કાપવાની હતી, તેની જ ઉપર ચડીને બધા બેઠા, અને શાંતિથી, ધીરે ધીરે, ખબરદારીપૂર્વક તેમણે હથિયાર વાપરવા માંડયાં.

વખત થતાં ડાળ કપાઇને નીચે પડી, અને કઠિયારાઓ પણ તેની સાથે જમીન પર પછડાઇને મરી ગયા.

આ સમાચાર સાંભળી કઠિયારાઓનો સરદાર બહાવરો બની ઝાડની પાસે આવ્યો, અને કુહાડો ઉગામીને બોલ્યો: 'તારા અપરાધનો હું ઇનસાફ કરવા આવ્યો છું.'

ઝાડે ખૂબ નવાઈ પામી કહ્યું: 'હે નરપુંગવ! મારી ખાંધે ચડીને તેં મારી જ ડાળ કાપી છે—અહીં કોણ કોનો ઇનસાફ કરશે?'

માણસે આંખો લાલ કરી કહ્યું: 'મારા આટલા કઠિયારા અકાળે કાળનો કોળિયો બની ગયા, તેની કોઇને સજા ન થાય એ કેમ બને?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝાડે ભયભીત બની કંપતા મર્મર સ્વરે કહ્યું: 'પ્રભુ, એમણે માનવ બુદ્ધિચાતુરી વાપરી એવું પગલું ભર્યું કે એમની અદ્ભુત કાર્ય કુશળતાને લીધે તેમને તરત જ તેનું ફળ મળ્યું;—હું મૂઢ વૃક્ષ છું, એમને બચાવવાની મારામાં શક્તિ નહોતી.'

માણસે કહ્યું: 'પણ ડાળ તો તારી ભાંગી પડી હતી એ વિષે કોઇ શંકા નથી.'

ઝાડે કહ્યું: 'એ વાત ખરી છે, કારણકે મારી જ ડાળ ઉપર તેમણે કુહાડીઓ ચલાવી હતી, અને પ્રકૃતિનો નિયમ અફર છે.'

માણસે દલીલ કરીને કહ્યું: 'તો પછી તારે જ એની સજા ભોગવવી જોઇએ. તારે જે કહેવાનું હોય તે કહ્યા કર, હું એટલામાં મારી કુહાડીની ધાર ઘસીને આવું છું.'

સાર—ખ્યાન હો, ને કદાચ ઠેસ વાગે તો ઉમરાને લાત મારજો! એ જડ ચીજનો ઇન્સાફ કરવાની એ જ રીત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખુલાસા

સવાલ

અમારા ઘરની પાસે જ નવીન ઘોષનું ઘર છે. ઘરની જોડાજોડ જ છે એમ કહીએ તો ચાલે.

હું કદી પણ અમારા ઘરની અગાશી ઉપર ચડતી નથી; બારીમાં પણ ઊભી રહેતી નથી; આખો દિવસ મનથી મનથી ઘરનું કામ કર્યે જાઉં છું.

નવીન ઘોષના મોટા છોકરા મુકુન્દ ઘોષને મેં કદી નજરે જોયો નથી.

પરંતુ મુકુંદ ઘોષ શું કરવા બંસી બજાવે છે ? સવારે બજાવે છે, બપોરે બજાવે છે, ને સાંજે પણ બજાવે છે. મારા ઓરડામાં એ સ્પષ્ટ સંભળાય છે.

હું કવિ નથી, માસિકપત્રની સંપાદક નથી, મનનો ભાવ પૂરેપૂરો વ્યકત કરી શકતી નથી. માત્ર સવારે રડું છું, બપોરે રડું છું, સાંજે રડું છું, ઘર છોડી જતી રહેવાનું મને મન થાય છે.

રાધિકા પોતાની સખીને સંબોધીને કાતર સ્વરે

‘ કહે રે સખી ! નંદકિશોર !
બંસી તારી ફેંકી દે, ચોર ! ’

એવું કેમ બોલી હતી તે હું સમજી શકું છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બંસીના દેશમાં ન જાવું,
મારે આજ થકી બંસીના દેશમાં ન જાવું!
એને ઉખાડી દરિયે પધરાવું,
મારે આજ થકી બંસીના દેશમાં ન જાવું!'

ચંડીદાસે આવું કેમ લખ્યું હશે તે મને સમજાય છે.

પરંતુ વાચક, મારી આ હૃદયવેદના તને કંઈ સમજાય છે?

જવાબ

હું સમજ્યો છું, હું કુલવધુ નથી તો પણ.

કારણકે, હું પુરુષ આદમી છું. પરંતુ મારા ઘરની પાસે પણ એક કોનસર્ટ મંડળી છે. તેમાં એક છોકરાએ હમણાં હમણાંનું બંસી વગાડતાં શીખવા માંડયું છે.—સવારથી માંડીને મધરાત લગી એ સા રે ગ મ ક્યાં કરે છે. પહેલાં કરતાં ઘણો સુધારો થયો છે; હવે દરેક સૂરમાં માત્ર અડધો સૂર કે પા સૂરનો ફેર રહે છે. પરંતુ મારું ચિત્ત ઉદાસ બની ગયું છે.—ઘરમાં કેમે મન ઠરતું નથી.

રાધિકા પોતાની સખીને કાતર સ્વરે

'કહે રે સખી! નંદકિશોર!
બંસી તારી ફેંકી દે, ચોર!'

એવું કેમ બોલી હતી તે હું સમજી શકું છું. નંદકિશોર તે વખતે મને લાગે છે, કે સંગીતની સા રે ગ મ શીખતા હશે!

'બંસીના દેશમાં ન જાવું,
મારે આજ થકી બંસીના દેશમાં ન જાવું!

એને ઉખાડી દરિયે પધરાવું,
મારે આજથકી બંસીના દેશમાં ન જાવું!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચંડીદાસે આવું કેમ લખ્યું હશે તે મને સમજાય છે.

મને લાગે છે કે મારા ઘરની પાસે જે છોકરો બંસી બજાવવાનુ શીખે છે તેનું જ નામ મુકુંદ ઘોષ છે.

લિ૦

શ્રી સંગીતપ્રિય

સવાલ

મને આ શું થયું છે? આ કેવી વેદના! નહિ આહાર, નહિ નિદ્રા, મનમાં કંઈ સુખ નહિ. રહી રહીને 'ચમકી ઊઠું છું.'

કમલપત્રથી વીંજણો કરું તો અસહ્ય લાગે છે; ચંદનનો લેપ કરું તો શાંતિ થવાને બદલે ઊલટું જ થાય છે.

શીતળ પવન આખી દુનિયાના તાપનું નિવારણ કરે છે, માત્ર હું જ એક અભાગણી સખીને, બોલાવીને કહું છું: 'ઊઠું ઊઠું, સખી! બારણાં બંધ કરી દે!'

સખીઓ સ્નેહથી શરીરે હાથ અડકાડે તો હું ચમકીને તેમનો હાથ પાછો ઠેલું છું. કયા સ્પર્શથી મને આરામ થશે તેની ખબર પડતી નથી!

મનોહર શરદપૂર્ણિમા કોને આનંદ આપતી નથી? —પણ કેવળ મારું દુઃખ એ કેમ બમણું કરી મૂકે છે?

મારા જેવી કોઈ અભાગણીના સંબંધમાં જયદેવે લખ્યું લાગે છે—

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरम् ।
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥

બીજી જગાએ તેણે લખ્યું છે: निशि निशि रुजमुपयाति । મારી પણ એવી દશા છે. રાતે જ વધી પડે છે.

મને આ શું થયું છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાબ

તને વાત થયો છે. એટલે પૂરવનો વાયરો વાય છે ત્યારે તું બારણું બંધ કરી દે છે તે સારૂં કરે છે. પરીક્ષા કરી જોવા ચંદનનો લેપ ન કર્યો હોત તો ઉત્તમ હતું. પૂનમે વેદના વધે છે એ તને એકલીને નહિ, પણ રોગનું જ એ એક લક્ષણ છે. ચંદ્રમાની સાથે વિરહ, વાત, પ્યાર અને ભરતીને સંબંધ છે.

રાધિકાની પેઠે રાતે તારો રોગ વધે છે. પરંતુ રાધિકાના સમયમાં સારા દાક્તરો હતા નહિ, તારા સમયમાં દાક્તરોની ખોટ નથી; એટલે સંપાદકની પાસેથી મારું સરનામું મેળવીને, વહેલામાં વહેલી તકે ચિકિત્સા શરૂ કરી દેજે.

લિ.

નવો પાસ થયેલો દાકતર

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મંકોડાનું મન્તવ્ય

જુઓ, જુઓ, આ કીડીઓ જુઓ! ઝીણી ઝીણી, રાતી રાતી, નાની નાની બધી જાઆવ કરે છે—એ બધી કીડીઓ છે, જેને સંસ્કૃત ભાષામાં પિપીલિકા કહે છે. હું છું મંકોડો, ઊંચા મંકોડા વંશમાં જન્મેલો! આ કીડીઓને જોઈને મને બહુ હસવું આવે છે!

હા! હા! હા! એના ઢંગ તો જુઓ, કેવી ચાલે છે એ તો જુઓ! જાણે ધૂળની સાથે એકાકાર થઈ જાય છે! અને હું ઊભો રહું છું ત્યારે મારું માથું આકાશને અડે છે; સૂરજ જો મિસરીનો ટુકડો હોત તો હું કહું છું, હું લાંબા પગ કરી, એને ભાંગી ભાંગીને લઈ આવત ને મારા ઘરમાં એનો ઢગલો કરત! આહા! હું આવડું મોટું જંગી ખડ કેટલે દૂરથી ખેંચી લાવ્યો છું, અને આ લોકો શું કરે છે એ તો જુઓ!—એક મરેલા પતંગિયાને ત્રણ જણાં ભેગાં થઈને ખેંચ ખેંચ કરે છે! મારામાં ને એમનામાં કેટલો મોટો તફાવત છે! ખરું કહું છું, મને આ જોઈને બહુ ગમત પડે છે!

મારા પગ જુઓ. ને એમના પગ જુઓ!—આંખો ખેંચીને હું જોયા જ કરું છું, પણ મારા પગનો છેડો જ દેખાતો નથી—એવડા મોટા મારા પગ છે! પદમર્યાદામાં હવે શું બાકી રહ્યું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ કીડીઓ પોતાના ટચૂકડા ટચૂકડા પગથી જ સંપૂર્ણ સંતુષ્ટ છે! જોઈને નવાઈ લાગે છે! ગમે તેમ, પણ જાત તો કીડીઓની ને!

એક તો એ એવી ક્ષુદ્ર છે, અને પાછો હું એટલી બધી ઊંચાઈએથી જોઉં છું કે એમનું આખું શરીર મને દેખાતું પણ નથી! પરંતુ મેં મારા ખૂબ ખૂબ લાંબા છ પગની ઉપર ખડા રહીને, કટાક્ષપાત કરીને, અંદાજે, એમનું આખું સ્વરૂપ જોઈ લીધું છે. કારણ કે કીડીઓ એવી ક્ષુદ્ર છે કે એમને જોઈ કાઢવામાં બહુ વાર લાગતી નથી. કીડી જાતિ વિષે હું મારી મંકોડા ભાષામાં એક કિતાબ લખવાનો છું, ને છૂટથી ભાષણો પણ આપવાનો છું!

કીડીસમાજ વિષે મને પુષ્કળ અનુમાનલબ્ધ જ્ઞાન છે. મંકોડાઓમાં સંતાનસ્નેહ હોય છે. એટલે કીડીઓમાં તે કદી પણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તેઓ કીડીઓ છે, ફક્ત કીડીઓ છે, કીડીઓ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. કહે છે કે કીડીઓ જમીનમાં ઘર બનાવી શકે છે—દીવા જેવું ચોખ્ખું છે કે તેઓ મંકોડા જાતિની પાસેથી ઘર બાંધવાની વિદ્યા શીખી છે—કારણ કે તેઓ કીડીઓ છે,—મામુલી કીડીઓ છે, સંસ્કૃત ભાષામાં જેને પિપીલિકા કહે છે તે!

કીડીઓને જોઈને મને તેમના પર ખૂબ માયા થાય છે—એમના પર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ અત્યંત પ્રબળ બની જાય છે. એટલે સુધી મને મન થઈ આવે છે કે મારો સભ્ય મંકોડાસમાજ છોડી, થોડા દિવસ માટે, મારા મંકોડા ભાઈઓનાં ટોળે ટોળાંને લઈને, કીડીઓનાં ઘરોમાં જઈને નિવાસ કરું, અને કીડીઓને સંસ્કારી બનાવવાનું વ્રત ધારણ કરું!—આટલી હદ સુધીનો ભોગ આપવા હું તૈયાર છું. તેમની સાકર હોઈયાં કરી, અને તેમનાં દરમાં લાંબા પગ કરી પડયા પડયા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારું જીવન પૂરું કરવા અમે રાજી છીએ—એમ કરીને પે જો તેમની કંઈ ઉન્નતિ થતી હોય તો!

પરંતુ એમને ઉન્નતિ ખપતી નથી—એ લોકો એવાં મૂઢ છે કે પોતાની સાકર પોતે જ ખાવા માગે છે, અને પોતાનાં દરમાં પોતે જ રહેવા માગે છે!—તેનું કારણ એ કે તેઓ કીડીઓ છે, બિલકુલ કીડીઓ છે! પરંતુ અમે મંકોડા છીએ, એટલે અમે તેમની ઉન્નતિ કરવાના જ, અને તેમની સાકર અમે ખાવાના, અને તેમનાં દરમાં અમે રહેવાના! અમે અને અમારા ભત્રિજાઓ, ભાણેજો, ભત્રિજીઓ અને સાળાઓ!

કદાચ તમે પૂછો કે અમારે તેમની સાકર શા માટે ખાવી જોઇએ, અને અમારે તેમનાં દરમાં શું કરવા રહેવું જોઇએ, તો એનું મુખ્ય કારણ હું તમને એ બતાવી શકું છું કે તેઓ કીડીઓ છે, અને અમે મંકોડા છીએ. બીજું કારણ, અમે નિઃસ્વાર્થભાવે કીડીઓનો ઉદ્ધાર કરવાનું વ્રત લીધું છે, એટલે અમે એમની સાકર ખાશું અને એમનાં દરમાં પણ રહેશું. ત્રીજું, અમારે અમારી વહાલી મંકોડા-ભૂમિનો ત્યાગ કરીને આવવાનું છે, એટલે એનું દુઃખ ભૂલી જવા માટે અમારે જરા વધારે પ્રમાણમાં સાકર ખાવાની જરૂર છે. ચોથુ, વિદેશમાં વિજાતિની સાથે ફરવું હરવું પડે, તેથી અનેક જાતના રોગ થવાનો સંભવ—એટલે કદાચ અમે લાંબું જીવીએ નહિ—હાય! અમારી દશા કેવી શોચનીય છે!—એટલે બધી જગા અમે અને અમારા સાળાઓ મળીને વહેંચી લેશું!

કીડીઓ જો વિરોધ કરશે, તો અમે એમને કૃતઘ્ન કહેશું. જો એ લોકો પોતે સાકર ખાવાનું અને દરમાં રહેવાનું કહેશે તો અમે ચોખ્ખે-ચોખ્ખું કહેશું કે તમે કીડીઓ છો, ક્ષુદ્ર છો, તમે પિપીલિકા છો! આથી વધારે સચોટ દલીલ બીજી કંઈ છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો કીડીઓ ખાશે શું ! શું ખાશે તેની અને ખબર નથી. કદાચ આહાર અને નિવાસસ્થાનની ખોટ પડે પણ ખરી, પરંતુ અમારા લાંબા પગના સ્પર્શથી ધીમે ધીમે એમની પદવૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે એનો એમણે ધીરજપૂર્વક વિચાર કરી જોવો ઉચિત છે. કાયદો અને વ્યવસ્થાનો જરા પણ અભાવ નહિ રહે. એ લોકો ક્રમિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે અને અમે ક્રમિક સાકર ખાઈએ, આવો કંઈક બંદોબસ્ત હશે તો જ કાયદો અને વ્યવસ્થા સચવાશે. નહિ તો ભયંકર કાપ કાપી જોઈ લ્યો ! માથા પર ભારે બોજો પડે ત્યારે આટલો વિચાર કરીને ચાલવું પડે છે !

સાકરના અભાવે અને વધારે પડતા કાયદો અને વ્યવસ્થાના ભારે જો કીડીજાતિ મરી જાય તો ? તો અમે બીજે ઉન્નતિ કરવા જશું—કારણ કે અમે મંકોડા જાતિ છીએ; અમારા ઉચ્ચ પદના પ્રભાવે અમે ખૂબ ઉન્નત છીએ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારવાન સાહિત્ય

નાટક

શ્રી અધિપતિ મહાશય,

આજકાલ બંગાળી સાહિત્યમાં ઢગલાબંધ નાટકો ને નોવેલો પેદા થાય છે, પરંતુ તેમાં સાર કંઇ જ હોતો નથી. ન મળે તત્ત્વ-જ્ઞાન, કે ન મળે ઉપદેશ. શું કરવાથી દેશની સંપત્તિમાં વધારો થાય; ગાયોના રોગો મટાડવાના કયા કયા ઈલાજો છે; દ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈતવાદમાં કયો વાદ શ્રેષ્ઠ છે; કફ, પિત્ત અને વાયુ વધારવાની બાબતમાં દેશી તુંબડામાં અને વિલાયતી તુંબડામાં કંઈ તફાવત છે કે કેમ; અશોક અને હર્ષવર્ધનમાં કોણ પહેલો ને કોણ પછી; આવા બધા વિશ્વહિતકારક અને સારવાન પ્રસંગોની બિલકુલ ચર્ચા એમાં જોવામાં આવતી નથી. જરા કલ્પના તો કરી જુઓ કે જો કોઇ નાટકના પાંચમા અંકના સૌથી છેવટના ભાગમાં એવું કોઈ તત્ત્વ મળી આવે કે જેમાંથી જૈવ શકિત અને દૈવ શકિતનો પરસ્પર સંબંધ સમજાય, અથવા, સૃષ્ટિના વિકાસનો ક્રમ નાટકના અંકે અંકે વિભક્ત થાય અને દુર્ગમ જ્ઞાનશિખરે ચડવાની મરકત–સોપાન–પરંપરા રચાય, તો રસગ્રાહી સહૃદય પાઠકો કેવા પુલકિત અને પરિતૃપ્ત થાય ! આજકાલ એવા બધા સારહીન, મ્લેચ્છ ભાવોના સ્પર્શથી દુષિત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ્રંથો બહાર પડે છે કે એ વાંચીને બાબુઓ સાહેબ બને છે અને ઘરની ગૃહિણીઓ બીબી બને છે. બંગ સાહિત્યનું આ કલંક ભૂંસી નાખવા માટે મેં નાટક નવલકથાને નામે કેટલાક જ્ઞાનગર્ભ ગ્રંથોની રચના કરવા માંડી છે. પહેલા અંકમાં નાટકરૂપે પંચાંગ બહાર પાડવાનું નક્કી કર્યું છે. ગ્રહોના ફલાફલ ઉપરથી આજના અંગ્રેજી ભણેલા બાબુઓ અને બીબીઓની શ્રદ્ધા ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી જાય છે. એ નષ્ટ થતી શ્રદ્ધા ફરી સ્થાપિત કરવા માટે મેં આ કૌશલ અજમાવ્યું છે. જનસાધારણનું ચિત્ત આકર્ષવાના હેતુથી આ નાટકનો થોડો ભાગ નમૂના તરીકે, આપના વિશ્વવિખ્યાત પત્રમાં એક ખૂણે પ્રગટ કરવા મોકલું છું.

નાટકનાં પાત્રો

હર : પાર્વતી

પહેલો અંક — દૃશ્ય: કૈલાસ પર્વત

(હર પાર્વતી પ્રવેશ કરે છે.)

પાર્વતી—હે નાથ !

હર—શું છે, પ્રિયે ?

પાર્વતી—શ્વેતવરાહ કલ્પાબ્દથી આજસુધીમાં કેટલા મનુઓનો આવિર્ભાવ થયો તે મનોહર પ્રસંગ સાંભળવાની મને અત્યંત જિજ્ઞાસા છે.

હર (હસીને)—હે પ્રિયે! પંચાંગના પ્રથમ ઉત્પત્તિકાળથી આજ લગી પ્રત્યેક વર્ષારંભના દિવસે આ પરમ જિજ્ઞાસ્ય પ્રશ્નના જવાબમાં હું તારું કુતૂહલ શાંત કરતો આવ્યો છું. હે જીવિતવલ્લભા, આજે પણ શું એ વિષે તારા મનમાં કોઇ સ્પષ્ટ ધારણા પેદા થઈ નથી ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાર્વતી—હે પ્રાણનાથ, તમે જાણો તો છો કે હું બુદ્ધિહીન નારીજાતિ છું, વળી આજકાલની સ્ત્રીઓની પેઠે ફિમેલ સ્કૂલમાં ભણી નથી. (મને લાગે છે કે અહીં આજની ભણેલી સ્ત્રીઓ તરફ કેવો તીવ્ર કટાક્ષ કરવામાં આવ્યો છે તે બધા સમજી શક્યા હશે. આનાથી સ્ત્રીશિક્ષણ જરૂર કમી થઈ જશે.—લેખક) હે હૃદયનાથ, રાત ને દિવસ એક માત્ર પતિની ચિંતા કરવા સિવાય જેને બીજી કોઈ ચિંતા નથી, તેના સ્મૃતિપટ ઉપર આટલા બધા મનુઓની વાત કેવી રીતે અંકિત થાય? ગમે તેમ કહો, પણ છેવટે તો તેઓ પરપુરુષોને? (આજની સ્ત્રીઓને આ પરથી પતિભક્તિનો સુન્દર ઉપદેશ મળશે.—લેખક)

હર—હે પ્રિયતમે, તો એકચિત્તે એ મનોહર કથાનું શ્રવણ કરો. શ્વેતવરાહ કલ્પાબ્દ પછી છ મનુ થઈ ગયા. પહેલા સ્વાયંભુવ મનુ. બીજા સ્વારોચિષ મનુ. ત્રીજા ઉત્તમજ મનુ. ચોથા તામસ મનુ. પાંચમા રૈવત મનુ. છઠ્ઠા ચાક્ષુષ મનુ. હાલમાં સાતમા મનુ વૈવસ્વતનો અમલ ચાલે છે. સત્તાવીશ યુગ વીતી ગયા છે. અઠ્ઠાવીસમા યુગમાં કલિયુગની શરૂઆત છે. તત્ર ચતુર્યુગનું પરિમાણ વિંશતિસહસ્રાધિક ત્રિચત્વારિંશલ્લક્ષ પરિમિત વર્ષ છે!

પાર્વતી (સ્વગત)—અહો, કેવું શ્રુતિમનોહર છે! (પ્રગટ) હે પ્રાણેશ્વર! હવે સત્યયુગોત્પત્તિના કાલનું નિરૂપણ કરી દાસીના કર્ણકુહરમાં સુધાનું સિંચન કરો!

હર—હે પ્રિયે! તો શ્રવણ કર! વૈશાખના શુક્લપક્ષમાં અક્ષયતૃતિયાને દિવસે રવિવારે સત્યયુગની ઉત્પત્તિ થઈ છે. વગેરે.

(આવી રીતે કવિની કુશળતાપૂર્વક પહેલા અંકમાં એક પછી એક ચારે યુગનું ઉત્પત્તિ-વર્ણન કરવામાં આવશે.—લેખક.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંક બીજો

દૃશ્ય--કૈલાસ

નંદીની ખાંધ પર મહેશ અને શિલાખંડ ઉપર હૈમવતી બેઠેલાં છે. નાટકની અંદર વૈચિત્ર્ય લાવવા માટે હર–પાર્વતીનાં નામ ફેરવવામાં આવ્યાં છે, અને બીજા અંકમાં આખલાને ઉતારવામાં આવ્યો છે. જો કોઈ રંગભૂમિ પર આ નાટક ભજવાય તો, મને ખાતરી છે કે આખલાનો પાઠ ભજવનારા માણસોની ખોટ નહિ પડે. આ અંકમાં પાર્વતી મધુર સંભાષણપૂર્વક મહેશ્વરની પાસેથી વર્ષફળ જાણી લે છે... આ અંકમાં પ્રસંગાનુસાર સુવર્ણના ભરતખંડની દુર્દશા ઉપર પાર્વતી વિલાપ કરે છે તેનું, અને રેલગાડીઓ શરૂ થવાથી આર્યાવર્તનું કેવું અનિષ્ટ થયું છે તેનું ચાતુરીપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. સૌથી છેલ્લે આટકેશ્ચ ફલ, કુડવેશ ફલ, અને ગોટિકાપાત ફલ નામે સુખશ્રાવ્ય પ્રસંગથી આ અંકની સમાપ્તિ થાય છે.

અંક ત્રીજો અને ચોથો

દૃશ્ય કૈલાસ

ગજચર્મ ઉપર ત્ર્યંબક અને અંબિકા બેઠેલાં છે.

નાટ્યશાળામાં ગજચર્મ લાવવાનું જો અશક્ય લાગે, તો કાર્પેટ પાથરવાથી ચાલી જશે. આ બે અંકમાં વાર વેલા, કાલવેલા, પરિઘયોગ, વિષ્કંભયોગ, અસૃકયોગ, વિષ્ટિભદ્રા, મહાદગ્ધા, નક્ષત્રફલ, રાશિફલ, વવકરણ, વાલવકરણ તૈતિલકરણ, કિન્તુઘ્નકરણ, ઘાતચંદ્ર, તારા પ્રતિકાર, ગોચરફલ, વગેરેનું વર્ણન છે. ભજવનારાઓને લેખકનો સવિનય આગ્રહ છે કે આ બે અંકમાં, તેમણે યથાર્થ ભાવ જાળવીને અભિનય કરવો— કારણકે, અરિષ્ટદશા અને મિત્રષડષ્ટક કહેતી વખતે જો અભિનેતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કંઠસ્વર અને અંગભંગીમાં ફેર ન હોય તો પ્રેક્ષકોના મનમાં કદી પણ અનુકુળ ભાવ પેદા નહિ થાય.—લેખક.

અંક પાંચમો

દૃશ્ય—કૈલાસ

[ત્રિપુરારિ અને મહાદેવ સિંહની ઉપર બેઠેલાં છે.]

[સિંહના અભાવે લાકડાની ખુરશી હશે તો નુકસાન નથી—લેખક.]

મહાદેવી—હે પ્રભુ, હે દેવદેવ! તમે તો ત્રિકાળજ્ઞાની છો; ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન તમને નખદર્પણવત્ છે; હવે કહો જોઉં ૧૮૭૯ સાલના કાયદામાં શું લખેલું છે?

ત્રિપુરારિ—હે મહાદેવી, હે શુંભનિશુંભઘાતિની! એકચિત્તે શ્રવણ કર. કોઈ એક મિલકતના ઘણા દસ્તાવેજ હોય તો તેમાંના મુખ્ય દસ્તાવેજ ઉપર નિયમસરનો સ્ટામ્પ અને બીજાઓ ઉપર એક એક રૂપિયો આપવો પડે છે.

આ પછી દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરવાનો ખરચ, વસુલાતની મુદતનો નિયમ, વકીલનો ખરચો, વિધોટીને લગતા કાનુનો, ઇનકમટેક્ષ, વી. પી, મનીઓર્ડર; અને છેવટે સાઉથ ઇસ્ટિર્ન સ્ટેટ રેલવેના ત્રીજા વર્ગના ભાડાની ચર્ચા થયા પછી પડદો પડે છે.

આ અંકમાં સિંહનો વેશ લેનાર જરા હા ના કરે તેવો સંભવ છે;—કારણ કે આટલો બધો વખત એ માણસને ખાંધે લઇને, જનાવરની પેઠે ચાર પગે થઇને, સ્થિર ઊભા રહેવું સહેલું નથી. આથી કરીને, વકીલના ખરચાની વાત ચાલતી હોય ત્યારે સિંહે ગર્જના કરીને કહેવાનું: મા, મને ભૂખ લાગી છે! જવાબમાં માએ કહેવાનું 'તો જા, બેટા! સહરાના રણમાં તારો શિકાર શોધી લે, અમે એટલી વાર નીચે બેસીએ છીએ.' આ પછી સિંહ ચાર પગે ચાલીને જતો રહેશે. આ રીતે પ્રેક્ષકોને સિંહના નિવાસસ્થાનનો પરિચય આપવાની તક મળી રહેશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા કોઈ કોઈ યુવક મિત્રોએ એવી સલાહ આપી હતી કે નાટકમાં વચ્ચે વચ્ચે નંદી ભૃંગીનો હાસ્યરસ ઉતારાય તો સારું. પરંતુ મને લાગે છે કે એમ કરવાથી નાટકનું ગૌરવ હણાય છે. આથી કરીને હાસ્યરસને મેં પ્રયત્નપૂર્વકજ દૂર રાખ્યો છે ભવિષ્યમાં સુશ્રુત અને ચરકસંહિતાને નાટકના રૂપમાં ગૂંથવાની અભિલાષા છે, અને નવલકથાની પેઠે લઘુ સાહિત્યને કેટલી હદ સુધી સારવાન બનાવી શકાય, તેનો પણ કંઈક નમુનો વાચકોની આગળ રજૂ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

લિ. ભવદીય એકાન્ત અનુગત શ્રી જનહિતૈષી
સાહિત્ય પ્રચારક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખનો નમુનો

અધિપતિ મહાશયની સેવામાં,

ધૃષ્ટતા માફ કરશો, પણ બોલ્યા વિના રહેવાતું નથી કે આપ લોકો હજી લખતાં શીખ્યા નથી. આમ મૃદુ સંભાષણથી કામ ન ચાલે. ગળે અંગૂઠો બાંધીને લોકોને ખેંચવા જોઈએ. પરંતુ ઉપદેશ કરતાં દૃષ્ટાન્ત વધારે ફળપ્રદ બને છે, એથી અમારી એજન્સી ઑફિસ માંથી લેખનો એક નમુનો મોકલું છું. પસંદ પડે તો છાપજો, પણ પૈસા આપવાનું ભૂલતા નહિ. એ લેખના લેખક સાહિત્યસંસારમાં એક પ્રખ્યાત વ્યક્તિ છે. બંગાળાની ભૂગોળમાં સાહિત્યસંસાર ક્યાં આવ્યો તેની મને બહુ ખબર નથી; માત્ર એટલી ખબર છે કે અમારા આ પ્રખ્યાત લેખકને તેમના ઘરનાં માણસો સિવાય બીજું કોઈ ઓળખતું નથી. એટલે એવું અનુમાન થઈ શકે કે સાહિત્ય સંસાર એટલે તેઓ પોતે, તેમનાં વિધવા ફોઈબા, તેમની સ્ત્રી અને બે વિવાહયોગ્ય કન્યાઓ! આ ક્ષુદ્ર સાહિત્યસંસારની જીવિકાનો સંપૂર્ણ આધાર આપણા આ પ્રખ્યાત લેખકની જ ઉપર છે, એટલે દરેક વખતે રૂચિ સાચવીને, સત્ય સાચવીને, ભદ્રતા સાચવીને લખવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમને પાલવે તેમ નથી. માટે કહું છું કે આવો ઉપયોગી લેખક તમને બીજો નહિ મળે.

'તો હું શા માટે કહું છું ?'

'જોઈને વિસ્મિત, નવાઈ, અને આશ્ચર્ય પામી જવું પડે છે! શું કહું ! આંખમાં પાણી આવે છે, રડવું આવે છે, આંસુજળમાં છાતી તણાઈ જાય છે. જ્યારે જોઉં છું, જ્યારે દરરોજ, અરે હરરોજ, નજરોનજર જોઉં છું —શું જોઉં છું ? બળ્યા મુખે કેવી રીતે કહુંકે શું જોઉં છું ! કહેતાં શરમ આવે છે, લજ્જા આવે છે, મોં છુપાવવાનું મન થાય છે, મોટેથી બૂમ પાડી કહેવાનું મન થાય છે કે હે માતા ! હે વસુન્ધરા ! હે જનની ! હે મા ! એકવાર ફાટી પડો, મા !—એકવાર ભાંગીને બે ટુકડા થાઓ, મા ! સંતાનની શરમનું નિવારણ કરો, જનની ! હે ભાઈ બંગવાસી, સમજ્યા હું કયા કલંકની, કયા અપમાનની, કઈ અસહ્ય લજ્જાની વાત કરું છું, વાત પ્રગટ કરું છું, અને પ્રગટ કરવા જતાં મારો કંઠ રૂંધાઈ જાય છે તે ! ના, તું નથી સમજ્યો, તું શું કરવા સમજે ભાઈ? તું મિલને સમજે, સ્પેન્સરને સમજે, તું શેલીનું અડધુંપડધું ભાંગેલું તૂટેલું કવિત્વ સમજે, પણ તું ગરીબની વાત શું કરવા સમજે, દરિદ્રની વાત શું કરવા સાંભળે ? આ અકિંચનની ભાષા તારા કાનમાં પહોંચે શું કરવા ? પરંતુ ભાઇ, મારો એક પ્રશ્ન છે, મારે એક વાત પૂછવાની છે. હે ગુણમણી ! આ મુખમાંથી એક જવાબ સાંભળવા ચાહું છું—વારૂ ભાઇ, તું પારકાની વાત સમજે છે, અને પોતાના માણસની વાત તને સમજાતી નથી ? તને બહારની વાત સમજાય છે, અને ઘરની વાત સમજાતી નથી ? જે પોતાનું માણસ નથી, તેની વાત તને સમજાય છે, અને જે પોતાનું છે તેની વાત સમજાતી નથી ? સમજાતી નથી તેનું યે દુઃખ નથી, તેનો યે ખેદ નથી, તેમાં પણ તીલાર્ધ માત્ર શોકનું કારણ નથી; પરંતુ ભાઈ! વાત બિલકુલ હૃદયંગમ જ થતી નથી, બિલકુલ બાવાની પેઠે તું બેસી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહે છે એમ કેમ! એ જ તો આપણી દુર્દશા છે, એ જ તો આપણું કમનસીબ છે! હે ભાઈ બંગાળી, તું પૂછી શકે છે કે જે વાત આજે કોઈ સમજવાનું નથી, તે વાત તમે કાઢી શું કરવા? છેડી શું કરવા? જે વાત બધા ભૂલી ગયા છે તે વાત યાદ દેવડાવો છો શું કરવા? જે અસહ્ય દુઃસહ્ય વેદના છે, કષ્ટ સહ્ય વ્યથા છે, અસહ્ય યંત્રણા છે તેના ઉપર આઘાત કરો છો શું કરવા?

હું પણ એ જ વાત કહું છું, ભાઈ! આ ભાંગેલા મંદિરમાં આ ભાંગેલા કંદનો પડઘો હું કેમ પાડું છું? આ સ્મશાનના ચિતાનલમાં હું શું કરવા ફરી નવેસરથી નયનજળ સીંચું છું! આર્ય જનનીના સમાધિક્ષેત્રમાં આ વીસમી સદીના સભ્ય શાસિત સભ્યચાલિત નવ સભ્યતાના દિવસે ફરી પાછો શું કરવા હું નવેસરથી નીરવતાના તરંગો જગાડું છું! શું કરવા જગાડું છું એ તું કેવી રીતે સમજવાનો, ભાઈ? ભાઈ! તું સભ્ય થઈને કેવી રીતે સમજવાનો કે હું શું કરવા જગાડું છું! ભાઇ! તેં નૂતન સભ્યતાના નૂતન વિદ્યાલયમાં નૂતન શિક્ષણ મેળવીને, નૂતન તાનમાં, નૂતન ગાન છેડયું છે; નૂતન રસમાં નૂતન ડૂબકી મારીને નૂતન ભાવે તું નૂતન મસ્ત બન્યો છે! તું કેવી રીતે સમજવાનો કે હું શું કરવા જગાડું છું! તેં આ વિષય પર કદીયે કંઈ સાંભળ્યું નથી અને આજે સાવ ભૂલી ગયો છે! તું આ વિષે કદીયે કશું સમજ્યો નથી, અને આજે મુદ્દલે સમજતો નથી! તું કેવી રીતે સમજવાનો કે હું શું કરવા જગાડું છું? તોયે તું પૂછવાનો કે હું શું કરવા જગાડું છું? મેં તો ભાઈ, તમારો મિલ વાંચ્યો નથી, તમારો સ્પેન્સર વાંચ્યો નથી, તમારો ડારવિન વાંચ્યો નથી, મેં તો, ભાઇ! તમારો હક્સલી અને ટિન્ડેલ, રસ્કિન અને કાર્લાઈલ વાંચ્યો નથી, અને વાંચીને સમજ્યો નથી; મેં તો. ભાઈ! માત્ર ષડદર્શન, અને અષ્ટાંગ વેદ, સંહિતા, અને પુરાણ, આગમ અને નિગમ, ઉપક્રમણિકા અને ઋજુ પાઠ પહેલો ભાગ વાંચ્યો છે.—આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધા ગ્રંથો આ પતિત ભરતખંડમાં મારા સિવાય બીજા કોઇએ વાંચ્યા નથી, અને બીજું કોઇ સમજ્યું નથી, ભાઈ! તોયે હજી તું પૂછવાનો કે હું શા કરવા જગાડું છું ? મારા વાલીડા ! હું પાગલ છું, વાતુલ છું, ઉન્માદગ્રસ્ત છું, વાયુગ્રસ્ત છું, મારા માથાનું ઠેકાણું નથી, બુદ્ધિની સ્થિરતા નથી, ચિત્ત ઉદ્‌ભ્રાન્ત છે !

હવે સમજ્યો, ભાઈ બંગાળી, હું શું કરવા જગાડું છું તે ? નિરર્થક અશ્રુ શું કરવા પડે છે તે ? મુઈ આંખોનાં પાણી કેમ રોક્યાં રોકાતાં નથી તે ? હું શું કરવા ખાલી અરણ્યરૂદન અને અરથાનેં ક્રંદન કરી મરું છું તે ? મારા નીરવ હૃદયની જ્વાળા હવે વ્યકત થઈ ? આ ભસ્મીભૂત પ્રાણુની શિખા તને દેખાઈ ? શુષ્ક અશ્રુધારા બંને ગાલ પર થઈને પ્રવાહિત થઈ ? જે ધ્વનિ તેં કદી સાંભળ્યો નથી, તેનો પ્રતિધ્વનિ તું સાંભળે તો શું થાય, જે આશાને તેં કદી હૃદયમાં સ્થાન દીધું નથી તેની નિરાશાનો તું તિલમાત્ર અનુભવ કરે તો શું થાય તે, અને જે સમજાવવા જઈએ તો સમજાવી શકાતું નથી, અને જે સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ તો સમજવું ઉત્તરોત્તર અશકય બનતું જાય છે તે, શું આજે આ વીસમી સદીના સભ્યતાથી ઢંકાયેલા તારા બધીર કર્ણકુહરમાં પ્રવેશ્યું ખરું ? '

અધિપતિ મહાશય, આજે આટલું પ્રગટ થવા દો. કારણકે, આના પછીના જ પેરેગ્રાફમાં આપણા લેખકે શરૂ કર્યું છે: 'જો ન પ્રવેશ્યું હોય તો હું બંધ કરુ છું, નીરવ થાઉં છું, તો હું મોં સીવી લઉં છું, તો હું હવે એક અક્ષરે નહિ કહું—નહિ, એક અક્ષરે નહિ !' આમ કહીને, હવે હું શું કરવા કશું નહિ કહું, સ્મશાનક્ષેત્રમાં બોલવાથી કેવું સફળ થવાય છે, અને સભાક્ષિક્ષેત્રમાં બોલવાથી કેવું નિષ્ફળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થવાય છે, અને વળી ન બોલવાથી કેવું હૃદય વિદીર્ણ થઈ જાય છે, અને હૃદય વિદીર્ણ થતાં જ બોલવા માંડે છે, તે ફરીથી ભાઇ બંગાળીને સમજાવવાને તેઓ પ્રવૃત્ત થયા છે, અને કેમે એનો પાર પામી શકતા નથી. એ ભાગ એટલો લાંબો છે કે આપના છાપામાં એટલી જગા નહિ થાય. એટલે વાચકોને હું દિલાસો આપું છું કે આખો લેખ થોડા વખતમાં પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવામાં આવશે. મૂલ્ય માત્ર સાડા પાંચ રૂપિયા! પરંતુ જેઓ ટપાલખર્ચ રૂપે આ સાડાપાંચ રૂપિયા મોકલી આપશે, તેમને પુસ્તક વિનામૂલ્યે ભેટ આપવામાં આવશે.

લિ૦

સાહિત્ય એજન્સીના વ્યવસ્થાપક.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરાતત્ત્વ

૧

પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ગેલ્વેનિક બૅટરી હતી કે નહિ, અને ઑક્સિજનવાયુનું નામ શું હતું?

વિષય અતિ ગંભીર છે એ વિષે શંકાને સ્થાન નથી. પરંતુ એથી કરીને એ વિષે બિલકુલ કોઈ પુરાવો ભેગો થઈ જ ન શકે એવું જો કોઈ કહેતો હોય તો અમે એની સાથે સંમત નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસ હતો નહિ એ કથન માનવા જેવું નથી. ખરી વાત એ છે કે આધુનિક ભારતવર્ષમાં શોધખોળ અને સંશોધનનો બિલકુલ અભાવ છે. આ લેખ વાંચીને વાચકોને ખાતરી થશે કે અમે શોધખોળ કરવામાં બાકી રાખી નથી, અને તેની જોઈએ તેવી ફળસિદ્ધિ પણ થઈ છે.

પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ગેલ્વેનિક બૅટરી હતી કે નહિ, અને ઑક્સિજન વાયુનું શું નામ હતું, તેનો નિર્ણય કરતા પહેલાં કીટક ભટ્ટ અને પુંડ્રવર્દ્ધન મિશ્રનો જીવિતકાળ નક્કી કરવાની ખાસ જરૂર છે.

પહેલું તો, કીટક ભટ્ટ ક્યા રાજાના રાજ્યકાળમાં વસતા હતા એ ચોકક્સપણે નક્કી કરવું જોઈએ. આ બાબતમાં મતભેદ છે. કોઈ કહે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે કે તે પુરંદર સેનનો પ્રધાન હતો, તો કોઈ કહે છે કે તે વિજય-પાલની સભામાં પંડિત હતો. વળી પુરંદર સેન કેટલા હતા, અને તેમાંનો કયો પુરંદર મિથિલામાં હતો, કયો ઉત્કલમાં હતો, અને કયો કાશ્મિરમાં રાજ કરતો હતો એ જોવું જોઇશે. વળી એ બધા પુરંદરો-માંથી કોનો રાજ્યકાળ ઇસવીસનની પાંચસો વરસ પહેલાં હતો, અને કોનો નવસો વરસ પછી હતો, અને કોનો ઇસવીસનની શરૂઆતમાં હતો તે પણ જોવું જોઇશે.

બોધનાચાર્યે પોતાના રાજાવલી નામે ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે परम्पारम्प्रथितपथिकौ (વચમાં ગ્રંથનાં બે પાનાં મળતાં નથી) लसत्यसौ। આ શ્લોકના અર્થ વિષે પુરાતત્ત્વ કોવિદ પંડિતપ્રવર મધુસૂદન શાસ્ત્રી મહાશયની સાથે મારો મત મળતો નથી.

કારણ કે, 'નૃપતિ નિર્ઘન્ટ' ગ્રંથમાં ઉતંક સૂરિ લખે છે કે 'निठग...नन्द—परन्तं—जम्' આની અંદર જે કંઇ અર્થ હતો તેનો ઘણોખરો ભાગ ઉધઈએ સંપૂર્ણ પણે સાફ કરી નાખ્યો છે; અને જે કંઇ બાકી રહ્યો છે તે બોધનાચાર્યના કથનનું સમર્થન કરતો નથી એ નિર્વિવાદ છે.

પરંતુ બંનેના લખાણની પ્રમાણિકતાની તુલના કરવી હોય તો બોધનાચાર્ય અને ઉતંક સૂરિના જન્મકાળની પૂર્વાપરતા નક્કી કરવી જોઇએ.

ચીની મુસાફર નીનકુ બોધનાચાર્ય વિષે શું લખે છે તે જોઇએ. કમનસીબે તેણે કશું જ લખ્યું નથી.

અમે અરબ મુસાફર અલ–કરીમ, પોર્ટુગિઝ પ્રવાસી ગોંઝોલિસ, અને ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાની મેકડિમસના તમામ ગ્રંથો જોઇ નાખ્યા છે. પહેલું તો, આ ત્રણ જણનો પ્રવાસસમય નક્કી કરવાનું કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇતિહાસ લેખકોનું છે. અમે પણ એ બાબતમાં તૈયાર તો છીએ. પરંતુ લેખ બહુ લાંબો ન થઈ જાય એટલા માટે, પહેલેથી કહી દેવું જોઈએ કે ઉપર કહેલા ત્રણે પ્રવાસીઓમાંથી કોઇના પણ ગ્રંથમાં ઓઘનાચાર્ય કે ઉતંક સૂરિના નામનો ઉલ્લેખ આવતો નથી. ચીનકુના ગ્રંથમાં 'હલાઓ-કો' નામે એક વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ આવે છે. પુરાતત્ત્વવિદો તરત જ સમજી જશે કે આ 'હલાઓ-કો' નામ 'ઓઘનાચાર્ય'નું જ ચીનાઇઅપભ્રંશ છે. પરંતુ 'હલાઓ-કો' શબ્દ ઓઘનાચાર્ય માટે પણ વપરાયો હોય, અને શમ્બર દત્તને માટે પણ વપરાયો હોય તો ના નહિ.

એટલે, પહેલું તો, પુરંદર સેન એક હતા, કે અનેક હતા, કે હતા જ નહિ. તેનું કોઈ જ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી. બીજું, ઉક્ત સંશયાપન્ન પુરંદર સેનની સાથે કીટક ભટ્ટ અથવા પુન્દ્રવર્ધન મિશ્રને કંઈ સંબંધ હતો કે નહોતો તેનો નિર્ણય કરવાની કોઈની તાકાત નથી.

એટલે, ઉક્ત કીટક ભટ્ટ અને પુન્દ્રવર્ધન મિશ્રના રચેલા 'મોહાન્તક' અને 'જ્ઞાનાંજન' નામે ગ્રંથમાં જો ગેલ્વેનિક બેટરી અને ઓકિસજન વાયુ વિષે કોઇ ઉલ્લેખ ન મળતો હોય તો એ પરથી શું સિદ્ધ થાય છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માત્ર એટલું કહી શકાય કે એ પંડિતવરોના સમયમાં ગેલ્વેનિક બેટરી અને ઓકિસજનની શોધ થઈ નહોતી. પરંતુ એ સમય કયો હતો તે વિષે હું જો કંઈ અનુમાન કરીશ તો મધુસૂદન શાસ્ત્રી મહાશય વિરોધ કરશે, અને તેઓ કંઈ અનુમાન કરશે તો હું વિરોધ કરવાનો એ વિષે શંકાને સ્થાન નથી.

એટલે, કીટક અને પુન્દ્રવર્ધનની અહીં વિદાય લઈએ છીએ. તેમને વિષે અમે અહીંયાં અતિ સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરી છે એ માટે વાચકોની ક્ષમા યાચીએ છીએ. પરંતુ અમે એમને ચર્ચા કરીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બતાવીશું કે પહેલાં તો નંદ, ઉપનંદ, આનંદ, વ્યોમપાલ, ક્ષેમપાલ, અનંગપાલ, વગેરે અઢાર રાજાઓનો સમય અને વંશાવળી વિષે મધુસૂદન શાસ્ત્રીના મતનું ખંડન કરી સોમદેવ, ચૌલુક ભટ્ટ, શંકર, કૃપાનંદ, ઉપમન્યુ વગેરે પંડિતોનો જીવિતકાલ નક્કી કરવો પડશે. તે પછી તેમના લખેલા બોધપ્રદીપ, આનંદસરિત, મુગ્ધચૈતન્ય લહરી, વગેરે પંચાવન ગ્રન્થોના જીર્ણવિશેષોની સમાલોચના કરી અમે બતાવીશું કે એમાંના એકે ગ્રંથની અંદર ગેલ્વનિક બૅટરી કે ઑક્સિજન વાયુની ગંધ સરખી નથી. ઉપરકહ્યા ગ્રન્થોમાં ષડચક્રભેદ, સર્પદંશન મંત્ર, રક્ષાબીજ વગેરે છે, અને એક પંડિતે તો એવો પણ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે કે સ્વપ્નમાં પોતાની પૂંછડી દેખાય તો બ્રાહ્મણને ભૂમિનું દાન કરવું જોઇએ, અને કુંડપતનક નામે ચાતુર્માસ્ય વ્રતપાલન કરવું જોઇએ. પરંતુ ગેલ્વેનિક બેટરી અને ઑકિસજન વાયુ વિષે તેમાં જરા પણ વર્ણન કે ઉલ્લેખ જોવામાં આવ્યો નથી. અમે ધીમે ધીમે આની વિસ્તૃત સમાલોચના કરીશું, અને ઇતિહાસ હીનતા વિષેની ભારતવર્ષની અપકીર્તિને ધોઇ નાખીશું.—પ્રાચીન ગ્રંથો પરથી જ અમે ખુલ્લં ખુલ્લા સાબિત કરી આપશું કે પુરાતન કાળમાં ગેલ્વેનિક બેટરી ભરતખંડમાં હતી નહિ, અને સંસ્કૃત ભાષામાં ઑક્સિજન વાયુનું કંઇ પણ નામ જોવામાં આવતું નથી.

૨

મધુસૂદન શાસ્ત્રી મહાશય તરફથી ઉપલા લેખનો જવાબ

આપણા ભારત–ઇતિહાસ–સમુદ્રના બગલા, બંગસાહિત્યકુંજના ગુંજનોન્મત્ત કુંજવિહારી બાબુએ કલમ ઉપાડી છે; માટે પ્રાચીન ભારતવર્ષ, સાવધાન ! ક્યાં ઘા લાગશે એની કોને ખબર છે ! અણસમજુ બાળકને જો ભાન હોય તો પોતાના જ સુધાપાત્ર ઉપર લાકડી ઉગામવાનું કરે ખરો ? અથવા બહુદર્શી પ્રાચીન ભારતવર્ષને સાવધાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થવાનું કહેવાની યે જરૂર નથી, કારણકે કલમ કસીને ખડા થયેલા કુંજવિહારીને જોઈને, પવિત્ર ઉત્તરીયમાં આખું શરીર ઢાંકીને તે બેસી ગયેલ છે. તેથી આપણા આ આમડાતલાના વાછડાને પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ગેલવેનિક બેટરી અને ઓકિસજન વાયુનું સંસ્કૃત નામ શોધ્યું જડયું નહિ. ધન્ય છે એમની સ્વદેશભક્તિને !

આપણા દેશમાં એક કાળે ગેલવેનિક બેટરી અને ઓકિસજન વાયુની શોધ થઈ હતી, એ વાત, મારા બંગાળી ભાઈ, તું શાનો માને ? માની હોત તો તારી આવી દશા થાત ખરી ? આજે તું લાંછિત છે, ગંજિત છે, તિરસ્કૃત છે, પારકાના પગ તળે ચંપાયેલ છે, અન્નવસ્ત્ર વિનાનો દાસાનુદાસ ભિક્ષુક છે; રે ! જગતમાં તારી આવી દશા થાય શું કરવા ? કાલે તું અને તારા સાહિત્ય સંસારના આવા લોકો બોલી બેસશો કે અસભ્ય ભારતવર્ષની હવામાં ઓકિસજન વાયુ હતો જ નહિ અને ભારતવર્ષનું અશિક્ષિત આકાશ વીજળી ચમકી શકે એવું એન્લાઈટન્ડ હતું નહિ !

ભાઈ બંગાળી, તું એન્લાઈટન્ડ છે, હવામાંથી તું ઘણો ઓકિસજન વાયુ ખેંચી રહ્યો છે, અને તારી આંખોમાં અને મોં પર વીજળી ચમકે છે—હું મૂર્ખ છું, હું કુસંસ્કારમાં દબાયેલો છું, એટલે ભાઈ, હું માનું છું કે પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ગેલવેનિક બેટરી હતી, અને ઓકિસજન વાયુનું અસ્તિત્વ પણ અજાણ્યું નહોતું.

હું કેમ માનું છું એ જાણવું હોય તો પહેલાં નિષ્ઠાપૂર્વક કૂર્મ, સ્કંધ, અને કલ્કીપુરાણ વાંચો, ગો અને બ્રાહ્મણ ઉપર ભક્તિભાવ સ્થિર કરો, મ્લેચ્છનું અન્ન બહુ ભાવતું હોય તો ખાનગીમાં ખાઓ ને જાહેરમાં એનો અસ્વીકાર કરો, જો કંઈ નૂતન શિક્ષણ મળ્યું હોય તે બધું પૂરેપૂરું ભૂલી જાઓ ! પછી તમને સમજાશે કે હું કેમ માનું છું ! બાકી, આજે તો હું તમને જે કહીશ તે તમે હસીને ઉડાવી દેશો. મારી દલીલ તમને મૂર્ખના બકવાટ જેવી લાગશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમ છતાં હું તમને એક સાદો હિસાબ પૂછું છું કે ઉપરું કેટલું ખાઇ ગઈ હશે અને મુસલમાનોએ કેટલો નાશ કર્યો હશે તે કોઇ કહી શકે છે ? જે પાપી યવનોએ ભારતવર્ષની પવિત્ર સ્વાધીનતાનો નાશ કર્યો છે તેઓ ગેલ્વેનિક બેટરી તરફ લાગણી બતાવે એ શું કદી સંભવિત છે ? જે મ્લેચ્છોએ સેંકડો સેંકડો આર્ય સંતાનોનાં પવિત્ર મસ્તક પાઘડી ને શિખા સમેત ઉડાવી દીધાં હતાં, તેમણે આપણી પવિત્ર દેવભાષામાંથી ઓક્સિજન વાયુને ઉડાવી દીધો હોય તો એમાં નવાઇ પામવા જેવું શું છે ?

આ પહેલી દલીલ થઈ.

બીજી દલીલ એ છે કે જો યવનોએ ગેલ્વેનિક બેટરી અને ઓક્સિજન વાયુનું પ્રાચીન નામ ગુમ ન કર્યું હોય તો એ ગયું ક્યાં ? કોઇ પણ જગાએ એનું કોઈ નામનિશાન દેખાતું કેમ નથી ? પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં આટઆટલા સેંકડો ઋષિમુનિઓનાં નામ છે. પણ એમાં ગલ્વન ઋષિનું નામ, બહુ શોધવા છતાં પણ કેમ હાથ લાગતું નથી ? જે પવિત્ર ભારતવર્ષમાં દધીચિએ વજ્ર બનાવવા માટે પોતાનાં હાડકાંનું ઇન્દ્રને દાન કર્યું હતું, જે ભારતવર્ષમાં ભીમસેને ગદા પ્રહારથી જરાસંધનો વધ કર્યો હતો, અને જે ભારતવર્ષમાં જહુ મુનિએ ગંગાનું એક ઘૂંટડે પાન કરી જાનુમાંથી તેને વહેવડાવી હતી, જે ભારતવર્ષમાં ઋષિનું વચન પાળવા માટે વિન્ધ્ય પર્વત હજી પણ માથું નીચું કરીને પડ્યો છે, તે ભારતવર્ષના સાહિત્યમાંથી આજે ઓક્સિજન વાયુનું નામ સુદ્ધાં ગુમ થઈ ગયું છે !—સર્વસંહારક યવનના અત્યાચારો જો આનું કારણ ન હોય, તો હે ભાઇ બંગાળી, હું પૂછું છું કે એનું કારણ શું હોઇ શકે ?

ત્રીજી દલીલ એ છે કે ઇતિહાસદ્વારા સંપૂર્ણપણે સાબિત થઈ ગયું છે કે યવનોએ પ્રાચીન ભારતવર્ષની ઘણી કીર્તિનો નાશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યો છે. આ વાતનો આજે કોઈ અસ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી. આજે આપણે નિન્દિત, અપમાનિત, ભીત, ત્રસ્ત ભયગ્રસ્ત, રિક્ત હસ્ત, અને અસ્તંગમિત મહિમાવાળા પરાધીન બની ગયા છીએ, તેનું એક માત્ર કારણ એ છે કે ભારતવર્ષમાં યવનોનું રાજ્ય છે.— આટલે સુધી જો આપણે સ્વીકાર કરી શકીએ છીએ તો આપણી એલવેનિક બેટરી અને ઓકિસજનનાં નામોનો પણ એ દુરાત્માઓએ જ નાશ કર્યો છે, એટલું ઉમેરતાં શરમાવાનું મને લેશમાત્ર કારણ દેખાતું નથી.

ચોથી દલીલ એ છે કે જ્યારે એક કાળે યવનોએ ભારતવર્ષનો કબજો લીધો છે, અને વગર વિચારે અસંખ્ય પવિત્ર મસ્તક અને મંદિરોનાં શિખરોનો નાશ કર્યો છે એ હકિકત છે; જ્યારે અનાયાસે યવનોના માથા પર બધો દોષ ઓઢાડી દઈ શકાય છે, અને એ બાબતમાં કોઈ બદનક્ષીની ફરિયાદ માંડવાનું નથી એની ખાતરી છે, ત્યારે જે માણસ સભ્યતાના કોઈ ઉપકરણ સંબંધમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષનું દૈન્ય કબૂલ કરે તે પાખંડી, હૃદયહીન, ભ્રમિતચિત્ત, અને સ્વદેશદ્રોહી જ હોવો જોઈએ. એટલે, એના શબ્દોની કંઈ કિંમત હોઈ શકે નહિ. તે ગમે તેટલા પ્રમાણમાં રજૂ કરે, પણ કોઈ સાચો નિષ્ઠાવાન, ધર્મપ્રાણ, હિંદુસંતાન એ પ્રમાણોને પ્રમાણ તરીકે ગણી જ શકે નહિ.

આવી તો અનેક દલીલો અમે કરી શકીએ છીએ. પરંતુ અમે હિન્દુ છીએ, પૃથ્વી પર અમારા જેવી ઉદાર, અને અમારા જેવી સહિષ્ણુ જાતિ બીજી કોઈ નથી. અમે પારકાની માન્યતાઓમાં કશો હસ્તક્ષેપ કરવા ઈચ્છતા નથી. એટલે, અમારી સૌથી મોટી દલીલ, ગાળ, અર્ધચંદ્ર, અને ધોબી-હજામની બંધી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખનો અર્થ

રસિકતાના લાભાલાભ

બીજું તો કંઈ નહિ, પણ મેં એક માસિકપત્રમાં એક ખૂબ મજાનો લેખ લખ્યો હતો. એ વાંચીને મારા અંતરંગ મિત્રો તો જાણે હસ્યા જ, પણ દુશ્મનોનેયે ખૂબ હસવાનું મળ્યું છે.

અષ્ટપાઈકા, સાપટીવારી, અને ટાંગાઈલથી ત્રણ વાચકોએ સવાલ પૂછ્યો છે કે લેખનો અર્થ શો છે? તેમાંના એકે મહેરબાનીની રાહે અનુમાન કર્યું છે કે લેખ છપાતાં ભૂલો થયેલી છે; અને બીજા એક જણે, બિનજરૂરી સહૃદયતાપૂર્વક લેખકની માનસિક હાલત વિષે ચિંતા પ્રગટ કરી છે. ત્રીજો માણસ આવા અનુમાન કે આશંકાથી પર ભૂમિકાએ પહોંચેલો છે, એટલે ઊલટું, એની ચિંતા મને થાય છે.

શ્રીયુત પાંચ કોડી પાલ હરિગંજથી લખે છે કે 'ગોવિન્દબાબુના આ લેખનો હેતુ શો? એનાથી શું ફરાસડાંગાના વણકરોનું દુઃખ ભાગવાનું છે? દેશમાં આટલાં બધાં માણસોને હડકાયાં કૂતરાં કરડે છે એનો કંઈ ઈલાજ આમાં બતાવેલો છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અજ્ઞાનતિમિરનિવારિણી' પત્રિકામાં આ લેખની સમાલોચના લેવાઈ છે, તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે 'ગોવિન્દબાબુ જો ખરેખર એમ માનતા હોય કે દેશનાં ખેતરોમાં અનાજને બદલે શણ ઉગાડવાથી ખેડૂતોની દશા સુધરે છે તો તેમના નિબંધનો અમે વિરોધ કરીએ છીએ. અને જો તેઓ એવું કહેતા હોય કે શણની જરૂર નથી, અનાજના વાવેતરમાં જ ફાયદો છે તો એ કથન પણ સંપૂર્ણ સત્ય નથી. પરંતુ આ બેમાંથી તેમનો મત કયો છે તેનો લેખ ઉપરથી નિર્ણય કરવાનું કામ અઘરું છે.'

અઘરું છે એ વિષે સંદેહ નથી. કારણ કે શણના પાક વિષે કદી પણ મેં એક હરફે ઉચ્ચાર્યો નથી.

'જ્ઞાન પ્રકાશ' કહે છે કે 'લેખના ભાવ પરથી એમ કહી શકાય કે બાલ વિધવાનું દુઃખ જોઈ લેખકે આપણને રડાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.—પરંતુ રડવાની વાત તો દૂર રહી, પણ શરૂઆતથી અંત સુધી અમે હસવું ખાળી શક્યા નથી.'

હસવું ખાળી શક્યા નથી એને માટે હું સંપૂર્ણ પણે જવાબદાર છું, પરંતુ ભાવ પરથી તેમણે જે સમજી લીધું છે તેને માટે જવાબદાર સંપૂર્ણ પણે તેઓ પોતે છે.

'સંમાર્જની' નામે સાપ્તાહિક પત્ર લખે છે કે "હરિહર પુરની મ્યુનિસિપાલિટીની સામે ગોવિંદબાબુએ પ્રગટ કરેલો અતિ ગંભીર લેખ બિલકુલ સાફ અને ઓજસ્વી શૈલીમાં લખાયેલો છે એ વિષે શંકાને સ્થાન નથી. પરંતુ એક બાબતમાં અમને દુઃખ થયું અને નવાઇ પણ લાગી કે એમણે બીજાઓના વિચારોને ખૂબ સહેલાઈથી પોતાના તરીકે રજૂ કર્યાં છે. દાખલા તરીકે, એક જગાએ એમણે કહ્યું છે કે 'જે જન્મે તેને મરવું જ પડે છે.'—આ અદ્ભુત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂત્ર જો તેમણે ગ્રીક પંડિત સોક્રેટિસના ગ્રંથમાંથી ચોર્યું ન હોત તો અમે તેમની મૌલિકતાની પ્રશંસા કરત. એવા કેટલા ચોરીના માલના નમુના આ રહ્યા:—ગિબન કહી ગયો છે કે 'રાજ્યમાં રાજા ન હોય તો લોકોમાં અવ્યવસ્થા પ્રસરે છે.' ગોવિંદે લખ્યું છે કે 'એક તો અરાજકતા, તેમાં પાછો દુકાળ!—गण्डस्योपरि विस्फोटकम्।' આ સંસ્કૃત શ્લોક પણ કાલિદાસમાંથી ચોરેલો છે!'

રસ્કિનના એક લેખમાં આવું વર્ણન કરેલું છે: 'આકાશમાં પૂનમનો ચાંદો ઊગ્યો છે, અને સમુદ્રના પાણીમાં તેનું અજવાળું પડે છે.' ગોવિન્દબાબુએ લખ્યું છે કે 'પાંચમના ચંદ્રમાનું અજવાળું રામધન બાબુની ટાલ ઉપર ચળકે છે!' કેવી ભયાનક ચોરી! કેવી અદ્ભુત છેતરપિંડી! કેવી અપૂર્વ હિંમત!!!'

'સંવાદ સાર' લખે છે કે 'આ રામધનબાબુ એ જ નેઉગીપાડાના શ્યામાચરણ ત્રિવેદી છે એ વિષે જરા પણ સન્દેહ નથી. શ્યામાચરણ બાબુના માથા પર ટાલ નથી એ વાત સાચી, પરંતુ ખબર કાઢતાં અમને માલમ પડ્યું છે કે એમના ભાઈના વચલા છોકરાના માથા પર જરા જરા ટાલ પડવા માંડી છે. આવી રીતે વ્યક્તિગત ઉલ્લેખ કરવો એ અતિ નિંદ્ય છે।

હું પોતે પણ મુંઝવણમાં પડી ગયો છું. મારો લેખ હરિહરપુરની મ્યુનિસિપાલીટીની સામે લખાયેલો છે એ વિષેની 'સંમાર્જની'ની દલીલ એકદમ સચોટ છે. હરિહરપુર ચોવીસ પરગણામાં છે કે તિબેટમાં છે, કે હંસખાલી સબડિવિઝનમાં છે એ વિષે મને કશી જ ખબર નથી. ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટી છે કે નથી, અથવા ભવિષ્યમાં થવાની છે કે કેમ એ વિષે મને સ્વપ્નમાં પણ કશો ખ્યાલ નથી.

બીજી તરફ, મારા લેખમાં મે નેઉગીપાડાના શ્યામાચરણ ત્રિવેદી મહાશય ઉપર ખોટો આક્ષેપ કર્યો છે એ બાબતમાં પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શંકા કરવી અજ્ઞરી છે. 'સંવાદસારે' એવો ધરખમ પુરાવો રજૂ કર્યો છે કે એમાં મારો ધા વાગવાનો નથી. હું એક માણસને ઓળખું તો છું, પણ એ બિચારો ત્રિવેદી નથી, મજુમદાર છે,—તેનું ઘર નેઉગીપાડામાં નથી, ઝીનીદહમાં છે; અને તેના ભાઈના છોકરાના માથા પર ટાલ તો શું, પણ એના ભાઈને છોકરો જ નથી. હા, એને એ ભાણેજ છે ખરા!

કેટલાક કહે છે કે મેં વરાકરની કોલસાની ખાણોના માલિકોના ચારિત્રની કાળાશ સાથે, એ કોલસાની સરખામણી કરી છે; આવું કહેનારાઓ, કૃપા કરીને, એ ખાણો પૃથ્વી પર છે કે કેમ, અને છે તો ક્યાં છે, અને હોય તો તેથી શું, એનો વિગતવાર ખુલાસો મને લખી મોકલશે તો ખાણ-રહસ્ય વિષેનું મારું અજ્ઞાન દૂર થશે.

બીજા ગમે તે કહે, પણ 'મીઠાવેરો,' 'વિધવા વિવાહ,' અથવા તો 'ગાયનું ઘી' વિષે મેં મારા નિબંધમાં કશું જ કહ્યું નથી એ હું સોગન ખાઈને કહી શકું છું.

અહીં ઘરમાં પણ ધમાલ મચી છે. ઊંડા ચિંતનના દાખલા તરીકે મેં એક જગાએ લખ્યું હતું કે 'આ જગત પશુશાળા છે.' મારા મનથી કે વાચકો ખુશ થશે. પણ ઓછામાં ઓછા ત્રણ વાચકો એથી ખુશ નથી થયા એનાં પ્રમાણ મળ્યાં છે.

પહેલું તો મારા સાળાએ જ આવીને મને ભાંડવા માંડ્યું. તેણે કહ્યું કે તમે મને જ પશુ કહ્યો છે.'

મેં કહ્યું કે 'કહું તો કંઈ ગુનો નથી થતો. પણ તમારા સમ, મેં એવું નથી કહ્યું.' ભાઈનું અપમાન થવાથી બ્રાહ્મણી પિયર જતી રહેવાની ધમકી આપી રહી છે.

જમીનદાર પશુપતિ બાબુ રહી રહીને ગુસ્સામાં પોતાની મૂછો બિલાડીની પેઠે ફુલાવી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે મને સાળો કહેવાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તને જરા પણ હક નથી. વળી લોકોની આગળ તેઓ મારે વિષે એવું એવું બોલ્યા કરે છે જે સુશ્રાવ્ય નથી.

બીજી તરફ પાકડાશી વાડીના જગતબાબુ ચા પીતાં પીતાં મારો નિબંધ વાંચી, અટ્ટહાસ્ય કરી, મોંમાંથી નીકળી પડતી ચા અને રોટીના ટુકડાથી વજ્ર વીજળીને વૃત્તિનું ઉદાહરણ રજૂ કરતા હતા. એટલામાં એમણે વાંચ્યું: 'જગત્ પશુશાળા છે! એકદમ એમના હાસ્યનો વેગ થંભી ગયો. અને ગળામાં ચા અટકી ગઇ. લોકોને થયું કે ડાક્તરને બોલાવવા જેટલો યે વખત નહિ રહે.

આખા ગામના લોકો માને છે કે મારા લેખમાં મેં એમના પરમ પૂજનીય કાકા, કાકાસસરા, કે ભાણેજજમાઈ વિષે કંઈને કંઇ સાચી વાતનો ઈશારો કર્યો છે; એ લોકો પણ મારા ક્ષણભંગૂર માથાની ખોપરીને જોઇ લેવાનું કહે છે. મારા લેખનો ખરો હેતુ શો છે એ વિષે હું ગમે તે કહું પણ એ લોકો માનવાની ના પાડે છે, પરંતુ મારે વિષે તેમનો શો હેતુ છે એ વિષે તેમના શબ્દો નહિ માનવાનું મને કોઈ કારણ નથી. વસ્તુતઃ તેમની ભાષા ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતી જાય છે. એટલે મને લાગે છે કે મારે ઘર બદલવું પડશે—મારા લેખની ભાષા પણ બદલવી પડશે. બીજું ગમે તે કરું, પણ લોકોને હસાવવાનો હવે પ્રયાસ નહિ કરું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈકુંઠનો પોથો

દૃશ્ય પહેલું

(કેદાર અને તીનકોડી પ્રવેશ કરે છે.)

કેદાર—જો તીનકોડી,—અવિનાશ તો મારી ગંધ આવતાં જ નાસી જાય છે—

તીન—એ માણસને ઓળખે છે, મારા જેવો મૂરખ નથી!

કેદાર—પણ મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે મારી સાળીની સાથે તેના લગન કરીને હું અહીં જ સ્થિર થઇશ. હવે રખડવાનું ફાવતું નથી—

તીન—પણ ટકી નહિ શકો, દાદા! તમારી જ અંદર એવી ભમરી છે કે એ તમને ચકર ચકર ફેરવે છે, તે છેવટ લગી ફેરવ્યા કરશે!

કેદાર—અવિનાશના મોટાભાઇ વૈકુંઠને વશ કરવા આવતાં અત્યારે મારી કેવી દશા થઇ છે એ જો! એ ડોસો કિતાબ લખતો હશે એવી કોને ખબર હતી! આવડો મોટો પોથો મને વાંચવા આપીને ક્યાંક ગયો છે—

તીન—ઓ મારા બાપ! ઉંદરની પેઠે ચોરી કરીને ખાવા આવ્યા, પણ ઉંદરિયામાં સપડાઈ ગયા લાગો છો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેદાર—પણ તીનકોડી, તું જ મારો બધો પ્લાન ધૂળ કરવાનો છે!

તીન—મારી જરૂર નહિ પડે, દાદા, તમે એકલા જ કરી શકશો.

કેદાર—જો તીનુ, આ ઉતાવળે કરવાનું કામ નથી. ગણેશને સિદ્ધિદાતા કહે છે તે શું કરવા?—એનું શરીર ભારેખમ છે, પલાંઠી વાળીને નિરાંતે બેસતાં એને આવડે છે; એનું મોં જોઈને લાગે નહિ કે એને કશાની ગરજ હશે—

તીનકોડી—પણ એનો ઉંદર—

કેદાર—પાછું બકવા માંડયું? અભાગિયા, તું જરા દીસતો રહે!

તીન—તો આ ચાલ્યો, દાદા! પણ મને થાપ દેશો નહિ! વખત આવે અભાગિયા તીનકોડીને યાદ કરજો!

(તીનકોડી જતો રહે છે.)

(વૈકુંઠ પ્રવેશ કરે છે.)

વૈકુંઠ—વાંચો છો ને, કેદારબાબુ?

કેદાર—જી હા, વાંચું જ છું તો! પરંતુ મારા મત પ્રમાણે—શું કહેવાય એ—ચોપડીનું નામ જરા લાંબું પડી ગયું છે!

વૈકુંઠ—છોને લાંબુ, પણ એના પરથી વિષયનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકે છે. 'પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય, પ્રાચીન અને પ્રચલિત, સંગીતશાસ્ત્રની મૂલ-ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ, તથા નૂતન સાર્વભૌમિક સ્વરલિપિનો સંક્ષિપ્ત અને સરલ આદર્શ!' આમાં હવે કંઈ કહેવાનું રહી જતું નથી.

કેદાર—ના, રહી જતું તો નથી. પણ, શું કહેવાય એ—માફ કરજો, વૈકુંઠબાબુ!—નામમાં કંઈક થોડું વર્ણ રહી જવું તો જોઈએ જ. પણ લખાયું છે એવું સરસ કે વાંચતાં વાંચતાં, શું કહેવાય એ—શરીરે રોમાંચ ખડા થઈ જાય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈકુંઠ—હા ! હા ! હા ! હા ! રોમાંચ ! આપ મશ્કરી કરો છો !

કેદાર—એ શું બોલ્યા ?

વૈકુંઠ—મશ્કરી કરવા જેવું તો ખરું ! મારું આ એક ગાંડપણ છે ! હા હા હા હા ! સંગીતની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ—માથું અને ધડ ! લાવો પોથો ! બુઢ્ઢા આદમીની મશ્કરી ન કરશો, કેદારબાબુ !

કેદાર—મશ્કરી ? શું કહેવાય એ—મશ્કરી શું કોઈ બબ્બે કલાક લગી કરતું હશે, મહાશય ! જરા વિચાર તો કરી જુઓ, ક્યારનો હું આપનો પોથો લઈને વાંચવા બેઠો છું ! છતાં તમે મશ્કરી કહો, તો પછી રામના વનવાસને પણ—શું કહેવાય એ—કૈકેયીની મશ્કરી કહેવી જોઈએ !

વૈકુંઠ—હા હા હા હા ! તમે બહુ સરસ બોલો છો !

કેદાર—પણ હસવાની વાત નથી, વૈકુંઠ બાબુ ! શું કહેવાય એ—તમારા લેખમાં ઘણી જગાએ, સાચેસાચ રોમાંચ થાય છે—, હું તમને મોઢામોઢ એ કહું છું !

વૈકુંઠ—તમે કઈ જગાની વાત કરો છો એ હવે હું સમજ્યો છું. એ લખતી વખતે મારી પણ આંખોમાં પાણી આવી ગયું હતું ! જો તમને ખરાબ ન લાગે તો હું એ ભાગ જરા વાંચી સંભળાવું !

કેદાર—ખરાબ ? વાહ રે ! શું કહેવાય એ—હું તો તમને એ ભાગ વાંચી સંભળાવવાનો આગ્રહ કરવા જતો હતો ! (મનમાં) સાળી ઠેકાણે પડે ત્યાંસુધી, હે ભગવાન ! મને ટકાવી રાખજે—પછી મારો પણ વખત આવશે !

વૈકુંઠ—શું કહેતા હતા, કેદાર બાબુ ?

કેદાર—હું કહેતો હતો કે—શું કહેવાય એ—સાહિત્યનો ડંખ, અને કાચબાનો ડંખ એક વખત જેને લાગ્યો—શું કહેવાય એ—એનો જલદી છુટકો થતો નથી. આહા ! દુનિયામાં આવી ચીજ બીજી કઈ છે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈકુંઠ—હા હા હા હા ! કાચબાનો ડંખ ! તમારી વાણી ચમત્કારિક છે !—આ રહી એ જગા ! તો સાંભળો !

હે ભરત ભૂમિ ! એક વખતે તું વૃદ્ધ વીર્યવાન પુરુષોની તપોભૂમિ હતી ! તે વખતે રાજાનું રાજત્વ પણ તપસ્યા રૂપ હતું, અને કવિનું કવિત્વ પણ તપાસ્યાનું જ બીજું નામ હતું. તે વખતે તપસ્વી જનક રાજઅમલ ચલાવતા; તે વખતે તપસ્વી વાલ્મીકિ રામાયણ ગાઇને તપનો પ્રભાવ વિસ્તારતા; તે વખતે તમામ જ્ઞાન, તમામ વિદ્યા, સંસારનાં તમામ કર્તવ્યો, અને જીવનનો તમામ આનંદ સાધનાની સામગ્રી રૂપ હતાં. તે વખતે ગૃહાશ્રમ પણ આશ્રમ હતો, અને અરણ્યાશ્રમ પણ આશ્રમ હતો. જે કુલત્યાગિની સંગીતવિદ્યા આજે નાટ્યશાળામાં વિદેશી વાજાના કાંસાના કંઠમાં આર્તનાદ કરી રહી છે, અને પ્રમોદાલયમાં સુરા–સરોવરમાં પગ લપસવાથી આત્મહત્યા કરીને મરી રહી છે, તે જ સંગીતે એક દિવસ ભરતમુનિના તપના પ્રભાવે મૂર્તિમાન બની, સ્વર્ગને સ્વર્ગીય બનાવી દીધું હતું; તે જ સંગીતે સાધકશ્રેષ્ઠ નારદજીની વીણાના તારમાંથી, શુભ્રકિરણોની પેઠે રેલાઇને વૈકુંઠાધિપતિની વિગલિત પાદપદ્મનિસ્યંદિત પવિત્ર નિર્ઝરિણીને મ્લાન મર્ત્યલોકમાં પ્રવાહિત કરી હતી ! હે અભાગી ભરતભૂમિ ! આજે તું દુબળાપાતળા, માંદલા, જીર્ણશીર્ણ, દીનહીન બાળકોની ક્રીડાભૂમિ છે; આજે તારી યજ્ઞવેદીની પવિત્ર માટી લઇને મૂરખજનો રમકડાં બનાવે છે; આજે સાધના પણ નથી,—અને સિદ્ધિ પણ નથી; આજે વિદ્યાને ઠેકાણે વાચાલતા; વીર્યને ઠેકાણે અહંકાર; અને તપસ્યાને ઠેકાણે ચાતુરી વિરાજી રહી છે. જે વજ્રની ઘડેલી વિપુલ તરણી એક દિવસ તોફાની તરંગોને ભેદીને મહાસમુદ્રને પાર કરી જતી તેનો કોઇ આજે કર્ણધાર નથી; બાળકો જેવા આપણે તે તરણીનાં ટુકડા થઇ ગયેલાં જીરણ લાકડાંનો તરાપો બાંધીને આપણાં ગામની ભાગોળે કાદવિયાં ખાબોચિયાંમાં ક્રીડા કરીએ છીએ, અને બાળસુલભ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોહથી તથા અજ્ઞાનસુલભ અહંકારથી કલ્પના કરીએ છીએ કે આ ભાંગેલો તરાપો જ પેલી સાગરતરણી છે, આપણે જ એ આર્યો છીએ, અને આપણાં ગામડાંનો આ જીરણપાંદડાંથી કલુષિત બનેલો જલકુંડ પેલો અતલ ઊંડો સાધનસમુદ્ર છે!

(ઇશાન પ્રવેશ કરે છે.)

ઇશાન—બાપુ, ખાવાનું આવ્યું છે.

વૈકુંઠ—એમને જરા બેસવાનું કહો!

ઇશાન—કોને બેસવાનું કહું? ખાવાનું આવ્યું છે!

કેદાર—તો હું જાઉં. શું કહેવાય એ—'સ્વાર્થમાં ભાન ભૂલી મેં તમને બહુ બેસાડી રાખ્યા—'

વૈકુંઠ—કેમ, તમે કેમ ઊઠો છો?

ઇશાન—ના, એમને હવે ઊઠીને શું કામ છે? આખી રાત તમારો લેખ સાંભળ્યા કરે! (કેદારની સામે જોઈ) જાઓ બાપુ, તમે ઘેર જાઓ! અમારા બાપુને વધારે ગાંડા ન બનાવો!

(જાય છે.)

કેદાર—એ તમારો કોણ થાય:

વૈકુંઠ—ઇશાન, મારો નોકર છે.

કેદાર—ઓહ, શું કહેવાય એ, બિલકુલ સાફ સાફ વાત કરનારો છે!

વૈકુંઠ—હા હા હા હા! ખરું કહ્યું! કશું મનમાં ન લાવશો—ઘણા વખતથી છે—મને લેખામાં ગણતો નથી!

કેદાર—શું કહેવાય એ—થોડી ઘડીની ઓળખાણ, તોયે મને પણ એ બહુ લેખામાં ગણતો હોય એવું લાગ્યું નહિ. પરંતુ એનું કહેવું તમે કાને ધર્યું નહિ. ખાવાનું આવી ગયું છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈકુંઠ—છોને આવ્યું ! હજી રાત ક્યાં પડી છે ?—આટલો અધ્યાય પૂરો કરી નાખું !

કેદાર—વૈકુંઠબાબુ, ખાવાનું તમારા કમરામાં આવે છે, અને આવીને બેસી પણ રહ્યું હશે—શું કહેવાય એ,—અમારાં ઘરોમાં આથી ઊલટું હોય છે. નાનપણમાં જ્યારે હું કૉલેજમાં ભણતો, ત્યારે,—શું કહેવાય એ—ખૂબ ઊંચા માંચડા ઉપર મેં મારી આશાલતાને ચડાવી હતી—તેને મોટાં મોટાં દૂધી જેવાં દોઢ હાથ બે હાથ લાંબાં ફળ પણ બેસી ગયાં હતાં,—પણ—પેલું શું કહે છે—મૂળને પાણી મળ્યું નહિ—અંદર રસ ઊતર્યો નહિ—શું કહેવાય એ—બધું પોલું પોલુંજ રહ્યું. હવે પૈસો ક્યાં, અન્ન ક્યાં કરતો મરું છું ! અંદર જે કંઈ સાર હતો તે બધો—શું કહેવાય એ—સુકાઈ ગયો છે !

વૈકુંઠ—આહા હા હા ! આથી મોટો દુઃખનો વિષય બીજો શો હોઈ શકે ? છતાં તમે હમેશાં પ્રફુલ્લ છો !—ખરેખર આપ મહાનુભાવ વ્યક્તિ છો ! (કેદારનો હાથ જોરથી પકડીને) જુઓ, મારી અલ્પ શક્તિ વડે જો હું આપને કંઈ મદદ કરી શકું તેમ હોઉં તો ચોખ્ખું કહેજો—જરા પણ સંકોચ—'

કેદાર—માફ કરજો, વૈકુંઠબાબુ,—શું કહેવાય એ—મને રૂપિયાનો ભિખારી સમજશો નહિ—આજે તમે મને જે આનંદ આપ્યો છે તેની તુલનામાં—શું કહેવાય એ—રૂપિયાની થેલી—

(તીનકોડી આવી પહોંચે છે.)

તીન (કાનમાં)—રાજીખુશીથી આપવાનું કહે છે, તો લઈ લોને—

કેદાર—બધું ધૂળ કરી નાખ્યું ! અભાગિયો વાંદરો ક્યાંથી—

વૈકુંઠ—આ છોકરો કોણ છે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેદાર—દેવાની સાથે જેમ વ્યાજ હોય છે—શું કહેવાય એ—તેવો મારે આ છે! મારું પોતાનું તો હું સંભાળી શકતો નથી—તેમાં પાછું ભગવાને—પેલું શું કહે છે—ટાલની ઉપર ચોટલી ચડાવી છે!

તીન—દાદા જો આખલો કહેવાય તો હું એમની પૂંછડી છું! તેઓ જ્યારે ચરતા હોય છે ત્યારે હું એમની પીઠ પરની માખીઓ ઉડાડું છું, અને જ્યારે માર ખાવાનો વખત આવે છે ત્યારે ખેડૂત મને જ ઝાલીને આમળી નાખે છે!

વૈકુંઠ—હા હા હા હા! આ છોકરો તો ખરો મળ્યો છે! એની જીભે સરસ્વતી છે!—જુઓ, મોડું થઈ ગયું છે, તો આજે અહીં જ જમી લો ને!

કેદાર—ના, ના, એવી અગવડ વેઠવાનું તમારે શું કામ!

તીનકોડી—વાહ! શુભ કામમાં કોઇને ના પડાતી હશે! આપણા ખાવાથી એમને જરાક અગવડ પડશે, પણ ખાવાનું નહિ મળે તો આપણને એના કરતાં વધારે અગવડ પડશે! ભૂખ કકડીને લાગી છે, મશાય!

વૈકુંઠ—ભલે ભાઇ, તું પેટ ભરી ખાઇને જા! કોઇને સંતોષથી ખાતો જોઇ મને બહુ આનંદ થાય છે!

કેદાર—આ પોતરાને, ભગવાને—શું કહેવાય એ—જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં એક માત્ર જઠર જ આપ્યું છે! આપના આ આશ્રમમાં આવ્યા પછી, પેટ નામે કોઈ ઊંડી ગુફા અસ્તિત્વ ધરાવે છે—શું કહેવાય એ—એ વાત સાવ ભૂલી જવી પડે છે. મને તો લાગે છે જાણે કેવળ એક જોડ હૃત્પિંડની ઉપર, શું કહેવાય એ—એક માથું લઇને હું બેઠો છું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈકુંઠ—હા હા હા હા! આપ તો ખૂબ સુન્દર રસભરિત વાણી બોલી જાણો છો ને શું! વાહવા! આપનામાં અજબ શકિત છે!

તીનકોડી—વાતમાં તણાઇ જઇને વચન ભૂલી ન જશો, વૈકુંઠ બાબુ! ભૂખ તો ધીરે ધીરે વધતી જાય છે!

વૈકુંઠ—ખરી વાત, ખરી વાત! ઇશેન, એ...ઇશેન !જરા અહીં કાન માંડી જા તો ઇશેન!

(ઇશાન આવે છે.)

ઇશાન—એક હતો, હવે બે થયા!

તીનકોડી—ખિજાશો નહિ, દાદા, તમને પણ ભાગ મળશે!

ઇશાન—હજી લેખ વાંચી સંભળાવવાનું ચાલતું લાગે છે!

વૈકુંઠ (શરમાઇને પોથી બાજુએ ખસેડી)—ના, ના, લેખ ક્યાંથી! જો ઇશેન, આ છે—આ બે બાબુ—શું સમજ્યો? એમને માટે કંઇ ખાવાનું લાવવાનું છે!

ઇશાન—ખાવાનું અત્યારે ક્યાંથી લાવું?

તીન—બાપ રે!

વૈકુંઠ—ઇશેન, શું સમજ્યો તું જરા ઘરમાં જઇને મારી માને કહી આવ કે—

ઇશાન—એ નહિ બને, બાબુ!— દિદિ ઠાકરુનને ફરી પાછું આ સમી સાંજે ચૂલો ફૂંકવાનું મારાથી નહિ કહેવાય!—તેઓ તમારું ખાવાનું કાઢીને ક્યારનાં બેસી રહ્યાં છે—

વૈકુંઠ—પણ આમને ખવડાવ્યા વગર હું કેવી રીતે ખાઇ શકું? તું જરા માને કહે કે તરત—

ઇશાન—મને ખબર છે, એમને કહું કે તરત તેઓ દોડાદોડી કરી મૂકશે—પણ આજે આખા દિવસનો તેમને ઉપવાસ છે. બાબુ, આજનો દિવસ તમે લોકો ઘેર જઇને ખાઓ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તીનકોડી—દાદા, સલાહ આપવી સહેલી છે, પણ ખાવાનું ન હોય તો કેવી રીતે ખવાય એ કોયડો તો હજી અણઉકલ્યો જ રહ્યો!

કેદાર—ચૂપ કર, તીનકોડી! મુંઝાશો નહિ, વૈકુંઠ બાબુ!—શું કહેવાય એ—આજ જવા દો—'

વૈકુંઠ—જો ઈશૈન, તારી પીડાએ શું હવે મારે ઘરબાર છોડીને વગડામાં જઈને રહેવું? ઘરમાં બે ભદ્ર પુરુષો આવે તો એમને તું કોળિયો ખાવાનું ન આપે? હરામખોર બેટા :પાજી! નીકળ મારા ઘરમાંથી—

(ઈશાન જતો રહે છે.)

તીનકોડી—હા! ખોટું ન લગાડશો! હું સમજતો હતો કે ખવડાવવામાં આપને કશી અગવડ નથી—પણ સમજવામાં મારી ભૂલ થઈ—થોડોઘણી અગવડ તો છે જ! આને મેં પહેલા જોયેલો નહિ—વળી આપની ઘરડી મા—'

વૈકુંઠ—ના, ના, એ મારી મા નથી, એ તો મારી એક પૂરી વિધવા દીકરી છે; મારી નીરુ છે.

તીનકોડી—મા નથી! ત્યારે તો બરાબર મારા જેવું!

કેદાર—વૈકુંઠબાબુ!—શું કહેવાય એ—તો આજે હું જાઉં—ઈશાન ખૂણામાં તોફાનનાં લક્ષણ દેખાય છે!

તીનકોડી—રહોને, જવાના છો ક્યાં?—જુઓ, વૈકુંઠબાબુ, શરમાશો નહિ—આ તીનકોડીનું નસીબ જ એવું ફૂટેલું છે કે એનો સ્પર્શ થતાં જ અન્નપૂર્ણાની હાંડીનું તળિયું ફટ કરતું ફાટી જાય છે! હશે, મારા ઉપર બધો ભાર મૂકી દો—હું બડા બજારમાંથી ખાવાનાનો બંદોબસ્ત કરી આવું છું! આપે પછી કાંઈ જ ચિંતા કરવી નહિ પડે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેદાર (ખોટો ગુસ્સો કરી)—જો તીનકોડી! આટલા દિવસ—શું કહેવાય એ—મારા સહવાસ અને દૃષ્ટાન્તથી પણ તારી આ—શું કહેવાય એ—દુષ્ટ પાપી લોભી વૃત્તિ ટળી નહિ! આજથી—શું કહેવાય એ—હું તારા મોંનું દર્શન નહિ કરું! (જતો રહે છે.)

વૈકુંઠ—આહ! આહ! ગુસ્સે થઈને ન જશો, કેદારબાબુ!—કેદારબાબુ! જરા સાંભળતા જાઓ!

તીનકોડી—કાંઈ ચિંતા ન કરશો! કેદારને હું બરાબર ઓળખું છું. એને હું અડધા કલાકમાં ઠંડો કરી તમારી પાસે હાજર કરી દઈશ. પેટમાં ભૂખની આગ લાગતાં જ વાણી કંઈક ગરમ ગરમ બનીને મુખમાંથી બહાર નીકળે છે એ આપ ક્યાં નથી જાણતા?

વૈકુંઠ—હાહાહાહા! બાબા, તને સરસ બોલતાં આવડે છે! આ લે, તને કંઇક નાસ્તાપાણી માટે આપું છું. (નોટ આપે છે) કશું મનમાં ન લાવતો!

તીનકોડી—જરીયે નહિ લાવું! જરીયે નહિ લાવું! આના કરતાં વધારે આપ્યું હોત તોયે કશું ન લાવત—મારો એવો સ્વભાવ જ નથી! (જાય છે.)

(ઇશાન પ્રવેશ કરે છે.)

ઇશાન—બાબુ! (વૈકુંઠ કંઈ જવાબ આપતો નથી.) બાબુ! (વૈકુંઠ કંઇ જવાબ આપતો નથી,) બાબુ, ખાવાનું આવ્યું છે! (વૈકુંઠ કંઇ જવાબ આપતો નથી.) ખાવાનું ઠરી ગયું ને!

વૈકુંઠ (ગુસ્સામાં)—જા!—મારે નથી ખાવું!

ઈશાન—મને માફ કરો—ખાવાનું ઠરી ગયું!

વૈકુંઠ—ના, મારે નથી ખાવું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇશાન—તમને પગે પડું, બાપુ! ખાવા ચાલો—ગુસ્સો ન કરો!

વૈકુંઠ—જા, નીકળ બહાર—ખાલી ખિજવ નહિ!

ઇશાન—લો, કાનબુટ્ટી પકડું, મારો કાન આમળો!—બાપુ!—'

(અવિનાશ પ્રવેશ કરે છે.)

અવિનાશ—કેમ દાદા! હજી બેઠા બેઠા લખો છો!

વૈકુંઠ—ના, ના, કશું નથી—અત્યારે શું લખવાનું હોય?—આ તો ઇશાનની સાથે બેઠો બેઠો વાતો કરૂં છું. ઇશેન, તું જા, હું આવું છું. (ઇશાન જાય છે.)

અવિનાશ—દાદા, મહિનાનો પગાર આણ્યો છે.—આ વીસ રૂપિયાની પાંચ નોટો છે—અને આ પાંચસો રૂપિયાની એક છે.

વૈકુંઠ—આ પાંચસો રૂપિયાવાળી તું જ રાખને, અવુ!

અવિનાશ—શું કરવા, દાદા!

વૈકુંઠ—વખતે કંઇ જરૂર પડે—જણસ ભાવ—

અવિનાશ—જરૂર પડશે તો માગી લઇશ—

વૈકુંઠ—તો મૂક અહીં! તારા હાથમાં પૈસા મૂક્યા ટકતા નથી! જે આવે તેનો તું ભરૂંસો કરી બેસે છે! રૂપિયા સાચવવા વાસ્તે તો માણસ ઓળખવો પડે છે, ભાઈ!

અવિનાશ (હસીને)—એટલે તો હું એ તમારા હાથમાં મૂકું છું, દાદા!

વૈકુંઠ—અવુ, તને હસવું આવે છે! ઠીક ભાઈ, તો મને કોઇ છેતરી ગયાનો દાખલો બતાવી શકીશ? પેલે દિવસ મેં પેલી 'સ્વરસૂત્રસાર' ચોપડી વેચાતી લીધી—તમને તો એમ જ લાગવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે કે હું છેતરાયો છું—પરંતુ સંગીત વિષે આવી જૂની ચોપડી કોઈ દેખાડશો ? ભારોભાર હીરા તોળીને આપીએ તોયે એની કિંમત ન થાય! ત્રણુસો રૂપિયામાં તો એ મફત મળી છે એમ હું સમજું છું.

અવિનાશ—એ ચોપડી વિષે હું કયાં કંઇ બોલ્યો છું તે!

વૈકુંઠ—એ જોઇને જ હું સમજી ગયો કે તમે લોકો મનમાં મનમાં માનો છો કે હું છેતરાયો છું! નહિતો જરા પૂછગાછ તો કરો, જરા ચોપડી હાથમાં લઇને તો જુઓ—

અવિનાશ—એમાં એવું રહ્યું છે શું તે દાદા! જરા હાથ અડકાવવા જતાં તો ધૂળ થઇ જશે!

વૈકુંઠ—એમાં જ એની કિંમત છે તો! એ ધૂળ કંઈ આજ-કાલની ધૂળ છે! એ ધૂળને તો લાખ રૂપિયા આપીને માથે ચડાવવી પડે!

અવિનાશ—દાદા, આ મહિને મને પંચોતેર રૂપિયા આપવા પડશે.

વૈકુંઠ—કેમ, શું કરવું છે? (અવિનાશ કંઈ જવાબ દેતો નથી) લિલામમાંથી વિલાયતી છોડ લાવવો હશે! તને આ ઝાડ વાવવાનું ગાંડપણ લાગુ પડયું છે. રાત ને દિવસ આખી દુનિયાના માળીઓની સાથે માથાફોડ! ખોટાં ખોટાં ઝાડનાં નામ દઈ કેટલા માણસો તને છેતરી જાય છે તેનો આંક નથી.—અને તોયે તારે પરણુવું નથી!

અવિનાશ—એ પરણુવાના ગાંડપણ કરતાં બીજાં ગાંડપણ સારાં છે! ચાલીસેક વરસ તો થવા આવ્યાં, હવે શા સારૂ?

વૈકુંઠ—આ શું કહે છે, એટલામાં ચાલીસ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવિનાશ—એટલામાં ક્યાં છે? બરાબર એટલો સમય વીત્યો છે—બીજાઓનું થાય છે એમ જ.

વૈકુંઠ—મારી જ ભૂલ થઈ છે. છિ! છિ! લોકો મને સ્વાર્થી કહેશે. હવે રાહ નહિ જોવાય!

અવિનાશ—કોઈ મળવા આવ્યું છે, જાઉં છું. (જાય છે.)

વૈકુંઠ—નક્કી પેલો માણિકતલાનો માળી હશે! આનું નામ ગાંડપણ! (કેદાર પ્રવેશ કરે છે.)

વૈકુંઠ—ઓહ! આ કેદારબાબુ પાછા આવ્યા!— બહુ આનંદ થયો—તો હવે—

કેદાર—જુઓ—શું કહેવાય એ—આપની લાઇબ્રેરીમાં બધી જાતની સંગીતની ચોપડીઓ છે. હશે—પરંતુ પેલું શું કહે છે—ચીનાઇ સંગીતની ચોપડી નહિ હોય!

વૈકુંઠ (વ્યાકુળ બની)—જી, ના, આપને ક્યાંય જોવા મળી છે!

કેદાર—કેટલું કરીને એક હાથ કરી લાવ્યો છું—હું તે આપને ભેટ આપવા માગું છું. ચોપડી—શું કહેવાય એ—બહુ કીમતી છે. આ જુઓ! (સ્વગત) બેટા ચીનાની પાસેથી એના જૂના જોડાના હિસાબની ચોપડી માગી લાવ્યો છું!

વૈકુંઠ—ઓહ! આ તો પહેલેથી છેલ્લે સુધી ચીની ભાષા છે! કશું જ સમજાતું નથી! અજબ જેવું! એકદમ ઊભી લીટીઓમાં લખેલું છે! વાહ વાહ! અદ્ભુત! તો એની કિંમત—

કેદાર—માફ કરજો, શું કહેવાય એ—

વૈકુંઠ—નહિ, એ નહિ બને! આપ આટલી તકલીફ ઉઠાવીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોપડી શોધી લાવ્યા છો, એટલા પરથી જ હું તમારો જનમનો ગુલામ બની ગયો છું—હવે વધારે ઋણ ચડાવશો નહિ !

કેદાર (નિસાસો નાખી)—પણ શું કહું !—કિંમતમાં કદાચ હું વધાઈ ગયો છું !

વૈકુંઠ—જી, ના ! એવું કદી બનવા સંભવ નથી. હું જાણું ખરોને, આવી ચીજોની કિંમત વધારે હોય છે !

કેદાર—જી, બેટો પાંત્રીશ રૂપિયાની જીદ પકડી બેઠો છે !—મને લાગે છે કે—શું કહેવાય એ—ત્રીસમાં પતશે ખરું !

વૈકુંઠ—પાંત્રીશ ? એ તો પાણીના મૂલે થયું ! રૂપિયા હમણાં જ આપી આવો—વખતે ઘડી પછી મન ફરી જાય ! ચીનો બહુ સંકડામણમાં આવી પડયો લાગે છે !

કેદાર—ખરેખરી સંકડામણ ! કહે છે કે દેશમાં એને ત્રણ સાળીઓ છે—ત્રણેને કોઈ કુલીન ચીનાની જોડે પરણાવવાની છે ! કન્યાના બાપની સંકડામણ સંકડામણ ખરી, પરન્તુ—શું કહું તમને —સાળીના બનેવીની સંકડામણની આગળ એ કશા હિસાબમાં નહિ !

વૈકુંઠ (હસીને)—શું કહો છો, કેદારબાબુ !

કેદાર—ખરું કહું છું ! જાતઅનુભવનાં વેણ છે ! શું કહેવાય એ—સસરાના ઘરમાં સાળીઓ હોય એ બહુ ઉત્તમ ચીજ છે—એ ચીજ કોઈ ચીજ છે !—પરન્તુ ત્યાંથી ભ્રષ્ટ થઈને એકદમ ગરદન ઉપર આવી પડે તો, શું કહેવાય એ, બધા ટટાર રહી શકતા નથી !

વૈકુંઠ—ટટાર રહી શકતા નથી ! હાહાહાહા !

કેદાર—જી, હું તો નથી રહી શકતો ! એક તો સાળી અને તેમાં પાછી ખૂબ રૂપાળી; અને તેમાં પાછી ઉંમર લાયક ! શું કહેવાય એ, ઘરમાં તો હવે ઊભા રહેવાતું નથી. આંખો ઉઘાડી જાઉં તો ની સમજે કે સાળીને શોધું છું ! શું કહેવાય એ—આંખો બંધ કરીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેસું તો એ સમજે કે હું સાળીના ધ્યાનમાં બેઠો છું! ખાંસી ખાઉં તો એ સમજે કે ખાંસીનો કંઇ અર્થ છે,—અને, શું કહેવાય એ—જોર કરીને ખાંસી દાબી રાખું તો એ સમજે કે આનો અર્થ પહેલા કરતાં વધારે સંદેહજનક છે! (અવિનાશ પ્રવેશ કરે છે.)

અવિનાશ—કેમ દાદા! ખાવાનું ઠરીને હિમ થઈ ગયું, અને તમે હજી પોથો લઈને બેઠા છો!

વૈકુંઠ—ના, રે ના, પોથોબોથો કંઇ નથી, આ તો જરા કેદારબાબુની સાથે વાતો કરું છું!

અવિનાશ—ઓહો! ત્યારે તો કેદાર આવ્યો છે! આ તો ભૂંડો થઇ! અલ્યા, તું ક્યાંથી અહીંયાં? દાદાને ચોંટયો લાગે છે!

કેદાર—હાહાહાહા! અવિનાશ, તું તો હજી યે એવો ને એવો જ રહ્યો!

અવિનાશ—દાદા, તમારો પોથો સાંભળનારા બીજા કોઇ તમને મળ્યા નહિ! છેવટે કેદાર હાથ લાગ્યો? એના હાથમાં પડયા તો તમને છોડશે નહિ!

વૈકુંઠ—અરે અવિનાશ,—છી! આ તું શું બકે છે?

કેદાર—વૈકુંઠબાબુ, તમે ગભરાશો નહિ—શું કહેવાય એ—હું ને અવિનાશ એક જ વર્ગમાં ભેગા ભણ્યા છીએ—મને જોતાં જ એને ઠઠ્ઠા મશ્કરી સિવાય બીજું કંઇ સૂઝતું નથી!

અવિનાશ—પણ મારી મશ્કરી કરતાં તારી મશ્કરી જબરી હોય છે! પેલે દિવસ મારી પાસેથી રૂપિયા લઈ ગયો, હવે પાછી રૂપિયાની જરૂર પડી હશે એટલે દાદાનો પોથો સાંભળવા આવ્યો લાગે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેદાર—ભાઈ અવિનાશ, શું કહેવાય એ—કોઈ કોઈ વખત તારું બોલવું સાંભળીને અચાનક એવો ભ્રમ થાય છે કે તું બોલે છે તે સાચું જ બોલે છે! વખતે વૈકુંઠબાબુ મનમાં સમજશે કે—શું કહેવાય એ—

વૈકુંઠ (વ્યાકુળ બની)—ના, ના, કેદારબાબુ! હું મનમાં કશું સમજતો નથી! પણ અવિનાશ, સાચું કહેવામાં વળી શરમ શાની! તું ઠઠ્ઠા મશ્કરીમાં જરા હદ ઓળંગી જાય છે. દોસ્તને પણ—

અવિનાશ—હું ક્યાં ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરું છું—

વૈકુંઠ—શું કહ્યું? ઠઠ્ઠા મશ્કરી નથી કરતો? કેવો જંગલી છે! કેદારબાબુ મારે ઘેર આવે છે તેને હું મારું સૌભાગ્ય સમજું છું! તું મારા દેખતાં એમનું અપમાન કરે છે!

કેદાર—આહા! ગુસ્સે ન થશો, વૈકુંઠ બાબુ—

અવિનાશ—દાદા, ખાલી શું કરવા ગુસ્સે થાઓ છો! કેદારને વળી માન અપમાન શું!

વૈકુંઠ—પાછો બોલ્યો! તારી સાથે હવે હું બોલવાનો નથી, જા!

અવિનાશ—માફ કરો, દાદા! (વૈકુંઠ કંઈ બોલતો નથી.) માફ કરો, મારી ભૂલ થઈ! (વૈકુંઠ કંઈ બોલતો નથી.) દાદા, ગુસ્સો ન કરો—

વૈકુંઠ—તો સાંભળ! કેદારબાબુની એક પરણાવવા જોગ ખૂબ રૂપાળી ઉંમરલાયક સાળી છે, અને તારી પણ પરણવા જોગ ઉંમર થઈ છે—

કેદાર—योग्यं योग्येन योजयेत्।

વૈકુંઠ—બરાબર મારા મનની જ વાત તમે કહી!

કેદાર—મારા મનમાં પણ એ જ હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવિનાશ—પણ દાદા, મારા મનમાં કંઇ જુદું જ છે! લગન કરવાની મારી ઈચ્છા નથી—

કેદાર—અવિનાશ! તું તો ખરો હસાવે છે હોં! લગન કરતા પહેલાં જ 'ઇચ્છા નથી'! શું કહેવાય એ, લગન કર્યાં પછી 'ઇચ્છા નથી' કહે તો કંઇ સમજાય!

વૈકુંઠ—છોકરી તો રૂપાળી—

અવિનાશ—તમે જોઈ છે?

વૈકુંઠ—જોવાની શી જરૂર છે? કેદારભાણુ ખોટું કહેતા હશે!

કેદાર—વિશ્વાસ ન આવ્યો? શું કહેવાય એ—મારું રૂપ જોઈને ડરી ગયો લાગે છે—પણ શું કહેવાય એ—એ મારી સાળી છે, મારી સ્ત્રીની સગી બહેન છે, મારા વંશમાં નથી જન્મેલી એ. એક વાર નજરે જોઈ આવે તો ખોટું શું છે?

વૈકુંઠ—આ સરસ કહ્યું—જોઈ આવ ને, અવિનાશ!

અવિનાશ—જોઈને કરું શું? ઘરમાં કોઈ બહારના માણસને લાવવાનું મન નથી—

કેદાર—તે ન લાવતો—પણ શું કહેવાય એ, બહારના માણસની સામે જરા નજર કરી લેવામાં શું ખોટું છે?—શું કહેવાય એ—એકવાર જોઈ આવવામાં ઘરને પણ કંઇ નુકસાન થવાનું નથી, શું કહેવાય એ—અને બહારને પણ નુકસાન થવાનું નથી.

અવિનાશ—ઠીક, તો એમ! પણ હવે ખાવા જાઓ, દાદા! નીરૂએ મને બોલાવવા મોકલ્યો છે!

વૈકુંઠ—પણ કેદાર બાબુ છો—પહેલાં એમને—

કેદાર— વાહ, ભાઈ!

અવિનાશ—તે ખાવાનું કહ્યા વગર ખાવાનું આવવાનું ક્યાંથી છે! ઈશાનને તો બોલાવવો હતો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેદાર—ઈશાનને ન બોલાવશો, ભાઈ!—શું કહેવાય એ—એની સાથે આ પહેલાં જ મારે એક બે વાતોચીતો થઈ ગઈ છે!

તીનકોડી—(છાબડીમાં ખાવાનું લાવીને) આ લો!—બેસી જાઓ—હું પીરસું છું.

વૈકુંઠ—તું પણ બેસી જાને, બાપુ,—પીરસવાનું કામ હું કરું છું.

તીનકોડી—ગભરાશો નહિ, મશાય,—હું પોતે પહેલાં ખાઈને બેઠો છું.

કેદાર—ધિક્કાર છે પેટભરા સ્વાર્થીને!

તીન—ભાઈ, તીનકોડીના નસીબમાં વિઘ્નો ઘણાં છે એનો હું રોજરોજ અનુભવ કરતો આવું છું. જન્મ્યા પછી ધાવવા વાસ્તે રોવાનું શરૂ કરું તે પહેલાં તો મા મરી ગઈ! એટલે હવે રાહ જોવાની હિંમત ચાલતી નથી!

અવિનાશ—આ છોકરો તમને ક્યાંથી મળ્યો, કેદાર?

કેદાર—શું કહેવાય એ—દેશપરદેશ એને શોધવા જવું પડ્યું નથી, મેળાએ આવી મળ્યો છે. હવે એને રાખવો ક્યાં—શું કહેવાય એ—એ શોધું છું.

અવિનાશ—દાદા, તો હવે તમે ખાવા જાઓ!

વૈકુંઠ—વાહ! પહેલાં એમને તો ખાઈ લેવા દે!

કેદાર—એ શું બોલ્યા, વૈકુંઠબાબુ—

વૈકુંઠ—કેદાર બાબુ, આપ મનમાં જરાયે સંકોચ આણશો નહિ—કોઈને ખાતાં જોઈ મને ખૂબ આનંદ થાય છે!

તીનકોડી—ભલે તો કાલે ફરી જોજો! અમે કંઈ નાસી જવાના નથી! કોઈ હિસાબે નહિ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેદાર—તીનકોડી, આના કરતાં તો તું આ છાબડી ઘેર લઇ લે. શું કહેવાય એ—એમને ખાલી શું કરવા વધારે ગુસ્સે કરવા !

તીન—આજે હવે કંઇ જરૂર દેખાતી નથી ! કાલ ક્યાં નથી ?

વૈકુંઠ—આ છોકરો બહુ સરસ બોલે છે. એ મને બહુ ગમી ગયો છે. પણ જમવાનું અહીં કરવું પડે છે એ મને કોઈ રીતે ગમતું નથી.— (ઇશાન પ્રવેશ કરે છે.)

ઇશાન—બાબુ !

વૈકુંઠ—અરે, સાંભળું છું, આ આવ્યો ! તમે હવે જવાના એમ લાગે છે. તો હવે હું વધારે નહિ રોકું.

તીનકોડી—જી, ના ! રોકશો તો મુસીબતમાં પડશો. (ત્રણે જાય છે.)

તીનકોડી (કેદારને)—આ લે ભાઈ—થોડા રૂપિયા બચ્યા છે—આ ચીજ મારા હાથમાં ટકતી નથી.

કેદાર—તારા બાપાએ તારું નામ તીનકોડી પાડ્યું—પણ હું હીરો કહીને બોલાવીશ. તારી કિંમત લાખો રૂપિયા છે ! (જાય છે.)

દશ્ય બીજું

કેદાર—શું કહેવાય એ—તો હવે હું જાઉં—તમને બહુ હેરાન કર્યા—

અવિનાશ—વાહ ! હેરાન વળી શાના ? જરા બેસ ને ! સાંભળ તો ખરો ! મારા ગયા પછી તે દિવસે મનોરમાએ મારી કંઇ વાત કાઢી હતી ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેદાર—એ વળી શું વાત કાઢવાની હતી! તારું નામ દેતાં જ એના ગાલ—શું કહેવાય એ—વિલાયતી વેંગણના જેવા લાલ લાલ થઈ જાય છે!

અવિનાશ—(હસતાં હસતાં)—શું કહો છો, કેદાર!—આટલી બધી લજ્જા!

કેદાર—શું કહું, એ લક્ષણ સારાં નથી!

અવિનાશ—(ધક્કો મારીને)—હટ! તને બોલવાનું કંઈ ભાન છે કે નહિ! લક્ષણ શું સારાં નથી એ તો કહે!

કેદાર—શું કહેવાય એ—એ સ્વભાવનો નિયમ છે. તીર છોડવા જેવું છે! પહેલાં પાછળ ખેંચાણ થાય છે—પછી—શું કહેવાય એ—છૂટતાં વેંત જ એકદમ સામે સડસડાટ કરતું દોટ દે છે—! પહેલાં જ્યાં ખૂબ લજ્જા જોવામાં આવે છે—શું કહેવાય એ—ત્યાં પ્રેમની દોટ પણ ખૂબ જોરદાર હોવાની!

અવિનાશ—શું કહો છો, કેદાર! તે તમે એનામાં કેવી લજ્જા જોઈ એ તો કહો! તમે લોકોએ, મને લાગે છે કે મારા નામે એની બહુ ઠઠ્ઠા મશ્કરીઓ કરી હશે!

કેદાર—ભાઇ, આ બહુ લાંબી વાત છે. આજે મને જરા કામ છે—આજ તો—

અવિનાશ—અરે બેસ ને, કેદાર! સાંભળ તો ખરો—એક વાત છે. સમજ્યો, કેદાર!—હું એક વીંટી ખરીદી લાવ્યો છું. સમજ પડી?

કેદાર—બહુ સહેલી વાત છે, શું કહેવાય એ—હું સમજી ગયો છું.

અવિનાશ—સહેલું? ઠીક, તો તું શું સમજ્યો છે કે કહે જોઉં!

કેદાર—હાથમાં રૂપિયા હોય તો વીંટી ખરીદવાનું કામ બહુ સહેલું છે—શું કહેવાય એ—હું સમજી ગયો છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવિનાશ—તું કશું સમજ્યો નથી. આ વીંટી હું તારી મારફત મનોરમાને ભેટ મોકલવા માગું છું! એમાં કંઇ દોષ ખરો?

કેદાર—મને તો કંઇ દેખાતો નથી. અને હોય તો દોષને આઘો રાખી,—શું કહેવાય એ—વીંટી સ્વીકારી લીધી એટલે બસ!

અવિનાશ—હવે રાખો તમારી મશ્કરી! સાંભળો છો, કેદાર—એની સાથે એક ચબરખી પણ લખી આપું તો!

કેદાર—તે એમાં શું વધારે છે?

અવિનાશ—તો ઝટપટ લખી કાઢું. (લખવા બેસે છે.)

કેદાર—વીંટી તો આવી. પણ બે ભાઇઓની વચમાં પડવાથી મહેનત પણ ખૂબ વધારે લેવી પડે છે. હવે લગન વહેલું વહેલું પતી જાય તો જરા હાશ કરી બેસવાનો વખત મળે.

વૈકુંઠ (અંદર ડોકિયું કરીને)—આ તો ભાયા મારા કેદારબાબુને લઇ પડયા છે! કન્યાને જોઇ આવ્યા ત્યારના એક ઘડી એને છોડતા નથી! જરા ઘેલો આદમી છે ખરો ને, એટલે બધી વાતમાં હદ વટાવી જાય છે! કેદારબાબુ બહુ મુંઝાઇ મરતા લાગે છે! એનો હું ઉદ્ધાર નહિ કરું તો બાપડાનું આવી બન્યું! (ઓરડામાં દાખલ થઇને) અરે કેદારબાબુ, તમે અહીં છો! મારું પેલું નવું પ્રકરણ તમને વાંચી સંભળાવવા વાસ્તે હું કયારનો તમને શોધતો ફરું છું!

કેદાર—હવે તો મુઓ પડયો—

અવિનાશ—(કાગળ સંતાડી દઇ)—દાદા, કેદારબાબુની સાથે મારે જરા કામની વાત કરવાની હતી.

વૈકુંઠ—દુનિયામાં કામની ક્યાં ખોટ છે! છોકરાનું ફટકી ગયું લાગે છે—પણ કેદારબાબુને લઇ ગયા વગર મારો છૂટકો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નોકર—બાબુ, માણિક્તલાથી માળી આવ્યો છે.

અવિનાશ—હમણાં એને પાછો જવાનું કહી દે!

વૈકુંઠ—જાને, શું કહે છે તે જરા સાંભળી આવ તો ખરો! એટલી વાર હું કેદારબાબુની પાસે બેઠો છું.—

કેદાર—મારી ચિંતા ન કરશો—શું કહેવાય એ—આજે તો હું—

અવિનાશ—નહિ, કેદાર! જરા બેસ!

વૈકુંઠ—નહિ, નહિ, જરા બેસો! જો અવિનાશ, એની સાથે ઝાડપાંદડાં વિષે તારે વાતચીત કરવાની છે તે પતાવી નાખ! સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ એ બહુ જરૂરી છે, ને બહુ આનંદજનક છે.

અવિનાશ—કશું પતાવવાનું બાકી નથી રાખવાનો, દાદા!—હમણાં હું બહુ જરૂરી કામમાં છું.

વૈકુંઠ—ઠીક, તો તમે બે એટલી વાર બેસો—ભલા બિચારા કેદારબાબુને તેં બહુ મુશ્કેલીમાં નાખી દીધા—જરા વિચાર તો કરવો જોઇએ—હાસ્તો, આ ઉંમરે એ જ્ઞાન ક્યાંથી!

(તીનકોડી આવે છે.)

કેદાર—વળી અહીં શું કરવા આવ્યો!

તીનકોડી—બીઓ છો, શું કરવા, દાદા! બે જણ છે—એકને તમે લો, ને એક મને આપો!

વૈકુંઠ—ખરું કહ્યું, બાબા! ચાલ તું મારી ઓરડીમાં!

કેદાર—અલ્યા તીનકોડી, તેં મારી કિંમત કોડીની કરી નાખી!

તીનકોડી—બધા કહે છે કે તેં અમારી કિંમત કોડીની કરી નાખી! (પાસે જઇને) ગુસ્સો કરવાનું કારણ નથી, દાદા!—તમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોયા છે ત્યારથી મને સગો બાપ, કાકો કે દાદો કોઈ ગમતો નથી—એટલો મને તમારા પર પ્રેમ છે!

કેદાર—ખાલી બકવાટ શું કરે છે!—તારે વળી બાપાદાદા ક્યાં છે!

તીનકોડી—કહું તો તમે નહિ માનો, પણ છે એ વાત નક્કી. એમાં કંઈ ખરચ નથી કે એથી કોઈ મોટાઈ નથી,—તીનકોડીને પણ બાપદાદા હોય છે—મારે પોતે પસંદ કરવાના હોત તો હોત ખરા? કદાપિ નહિ!

વૈકુંઠ—હાહાહાહા! છોકરો બહુ સરસ બોલે છે! ચાલ ભાઈ, મારા ઓરડામાં ચાલ? (બન્ને જાય છે.)

અવિનાશ—બહુ ટૂંકમાં લખ્યું છે—સમજ્યો ને, કેદાર!—માત્ર એક જ લીટી લખી છે—'દેવીના ચરણકમળમાં વિમુગ્ધ ભક્ત તરફથી પૂજોપહાર!'

કેદાર—વાહ! એક અક્ષરની યે ખામી નથી—ખૂબ સરસ લખ્યું છે—તો હવે હું જાઉં!

અવિનાશ—પણ 'ચરણકમળમાં' શબ્દ બરાબર લાગે છે?—આ તો વીંટી છે ખરીને—

કેદાર—શું કહેવાય એ—તો 'કરકમળમાં' લખી નાખોને!

અવિનાશ—પરંતુ 'કરકમળમાં પૂજોપહાર' સારું નથી લાગતું!

કેદાર—તો પૂજોપહાર ન લખો—શું કહેવાય એ—

અવિનાશ—એકલું 'ઉપહાર' લખવાથી ખાલી લાગે છે. 'પૂજોપહાર' છોને રહ્યું—

કેદાર—તો છોને રહ્યું!—

અવિનાશ—પણ તો પછી 'કરકમળ'નું શું થાય—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેદાર---તો એનું 'ચરણકમળ' કરી નાખો ને—શું કહેવાય એ—એમાં શું ખોટું છે! તો હવે હું જાઉં!

અવિનાશ--જરા બેસ ને! વીંટી વિષે ચરણકમળ શબ્દ બેઢંગ લાગે છે.

કેદાર---બેઢંગ શાનો? તું ચરણકમળમાં ધરીને છૂટયો!—પછી, શું કહેવાય એ--તેઓ કરકમળમાં ઉપાડી લેશે—શું કહેવાય એ--પોતે નહિ લે તો લેનાર છે!

અવિનાશ—વારૂ, 'પૂજોપહાર' ને બદલે 'પ્રણયોપહાર' લખું તો કેમ!

કેદાર--એ જો ચટ દઇને લખી નખાતું હોય તો એ જ સારૂં છે!

અવિનાશ--પણ રહો, જરા વિચાર કરી જોઉં!

(ઈશાન આવે છે.)

ઈશાન--ખાવાનું ઠરી ગયું તે!

અવિનાશ—ભલે ઠરી ગયું, એ પછી થશે—તું જા!

ઇશાન—બહેન બેસી રહ્યાં છે--

અવિનાશ--ભલે, ભલે, તું હવે જાય છે કે નહિ--

ઈશાન--(કેદારની સામે જોઈ) મોટા બાપુ તો ઊંઘ ને આહાર ખોઇ બેઠા છે, હવે નાના બાપુને પણ તમે ગાંડા કરવા બેઠા છો!

કેદાર--ભાઈ ઈશાન, તું મારું લુણ નથી ખાતો, પણ--શું કહેવાય એ--મારા કહેવાનો પણ જરા વિચાર કરી જો--! તારા મોટા બાપુ ખૂબ લાંબુ લાંબુ લખે છે, અને--શું કહેવાય એ--તારા નાના બાપુ બિલકુલ સંક્ષેપમાં લખે છે--પરંતુ મારા નસીબે તો બંને સરખાં બની જાય છે. અવિનાશ, તમારું ખાવાનું આવ્યું છે--શું કહેવાય એ--હવે હું જાઉં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવિનાશ--વાહ! તું પણ ખાઇને જા ને! ઇશાન, બાપુને માટે હવે ખાવાનું કાઢો!

ઇશાન--વખત પર કહેતા નથી, હવે અત્યારે હું ખાવાનું ક્યાંથી કાઢું?

અવિનાશ--ક્યાંથી તે તારા માથામાંથી! બેટા ભૂત!

ઇશાન--આ પણ બરાબર મોટા બાપુના જેવા જ થઇ ગયા, મને ઊભો યે રહેવા દેતા નથી. (જાય છે.)

અવિનાશ--અહીં 'પ્રણયોપહાર' લખીએ તો 'દેવી' શબ્દ બદલવો પડે છે! દેવીની સાથે પ્રણય કેવી રીતે થાય!

કેદાર--કેમ ન થાય? તો પછી દેવતાઓ--શું કહેવાય એ--જીવે છે કેવી રીતે? ભાઇ અવિનાશ, સ્ત્રીજાતિ સ્વર્ગમાં, મર્ત્યમાં કે પાતાળમાં, ગમે ત્યાં હોય--શું કહેવાય એ--પણ એની સાથે પ્રણય થઈ શકે છે--શું કહેવાય એ—થાય જ છે. માટે તું એવી ચિંતા ન કર! (સ્વગત) હવે છોડે તો સારૂં! (તીનકોડી આવે છે.)

તીનકોડી--અરે દાદા! અદલોબદલો નથી કરવો! તમે ત્યાં જાઓ, હું જરા અહીંનો અનુભવ લઉં!

કેદાર--કેમ, શું થયું તે?

તીનકોડી--ઓ મારા બાપ! આવડો મોટો પોથો? હું એમાં ઘૂસું તો પછી મારો પત્તો જ ન લાગે! મને એ વાંચવા આપી ડોસો ક્યાંક જતો રહ્યો--તરત એકશ્વાસે હું અહીં દોડી આવ્યો છું!

વૈકુંઠ--(આવીને) કેમ તીનકોડી, નાસી આવ્યો કે!

તીનકોડી—આપે આવડો મોટો પોથો લખ્યો, ને આટલી સમજ ન પડી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈકુંઠ—કેદારબાબુ ! તમે જો જરા આવો તો—

કેદાર—ચાલો ! (મનમાં) રામ મારે તોયે મરવાનું છે, ને રાવણ મારે તોયે મરવાનું છે—પણ અવિનાશની આ એક લીટીથી તો માથું પાકવા આવ્યું !

અવિનાશ—કેદાર, તું ક્યાં જાય છે ? દાદા, મારું કામ તો હજી અધૂરું રહ્યું !

વૈકુંઠ (ગુસ્સે થઈ જઈને)—રાત ને દહાડો તારું કામ ! કેદારબાબુ ભલા આદમી છે,—એમને જરા વિસામો પણ દેવો જોઈએ કે નહિ ! આજકાલના જુવાનિયાઓમાં વિવેકનું નામ ન મળે ! ચાલો કેદારબાબુ !

કેદાર—શું કહેવાય એ, ચાલો ! (બંને જાય છે.)

અવિનાશ—મનોરમા તારી શું થાય, તીનકોડી ?

તીનકડી—તે મારી દૂરના સગપણે બહેન થાય છે—પરંતુ એ ઓળખાણ જાહેર થાય તો એ ખૂબ લાજી મરે !

અવિનાશ—એમનામાં ખૂબ લજ્જા છે. નહિ, તીનકોડી ?

તીનકોડી—મારી બાબતમાં ખૂબ છે. કોઈને મોં ન દેખાડાય !

અવિનાશ—નહિ. તારી બાબતમાં હું નથી કહેતો—મારી બાબતમાં કહું છું ! ખબર છે, તીનકોડી, મારી સાથે એનો સંબંધ—

તીનકોડી—ઓહ સમજ્યો ! એ બનવાજોગ તો છે ! મારી સાથે પણ એક છોકરીનો સંબંધ થયો હતો—પણ લગન થતા પહેલાં જ એ લાજે લાજે મરી ગઈ !

અવિનાશ—આહ ! શું વાત કરે છે, તીનકોડી !

તીનકોડી—એકલી લાજ નહિ, કહે છે કે એને બરોળ પણ વધી હતી !

અવિનાશ—મનોરમાને—

તીનકોડી—બરોળ બરાબર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવિનાશ--આહ--એ હું નથી પૂછતો--હું હૃદયની વાત કરૂં છું--

તીનકોડી—મશાય, એ બધી ખૂબ અઘરી વાતો છે--મને નથી સમજાતી. કોઈ છોકરીનું હૃદય તીનકોડીને કદી મળ્યું નથી, કદી આશા પણ રાખી નથી. જેમ છું તેમ મજામાં છું !

અવિનાશ—ભલે, એ વાત જવા દો--પણ જો તીનકોડી, મનોરમા ને હું એક વીંટી ભેટ આપવાનો છું--શું સમજ્યો ? એની સાથે એક લીટી કાગળ લખવો છે--

તીનકોડી--શો વાંધો છે ! એક જ લીટી લખવી છે ને, પટ દઈને લખાઈ જશે !

અવિનાશ--આ જો ને--મેં લખ્યું--'દેવીના ચરણકમળમાં વિમુગ્ધ ભક્ત તરફથી પૂજોપહાર !' તને કેવું લાગે છે ?

તીનકોડી--તમારે કહેવું હોય તે તમે કહો--એમાં હું કંઈ ડહાપણ કરૂં એ સારૂં નહિ--એ મારી બહેન કહેવાય !

અવિનાશ--ના, ના, હું એ નથી કહેતો ! હું તો કહું છું કે વીંટી ચરણકમળમાં ધરાય ખરી? 'કરકમળ'માં લખ્યું હોય તો—

તીનકોડી--તે લખેલું જ છેને—' ચરણકમળ' લખીને 'કરકમળ'માં આપજો એટલે પત્યું—એની કોઈ અદાલતમાં ફરિયાદ કરવા જવાનું નથી !

અવિનાશ—નારે ના, પણ લખાણનો કંઈક અર્થ તો હોવો જોઈએ ને—

તીનકડી--વીંટી હોય પછી બીજા અર્થની શી જરૂર છે? એમાં જ બધું સમજાઈ જાય છે.

અવિનાશ--વીંટી કરતાં શબ્દોની કિંમત વધારે છે—ખબર છે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તીનકોડી—એવું હોત તો આજે તીનકોડીને વંટોળિયાની પેઠે ભમવું પડત નહિ.

અવિનાશ—અરે! તું શું ફાવે તેમ બકયા કરે છે! જરા મન દઈને સાંભળ તો ખરો! એ લીટી જો આમ લખાય તો કેવી લાગે—'પ્રેયસીના કરકમળમાં અનુરાગી સેવક તરફથી પ્રણયોપહાર!'

તીનકોડી—બહુ સરસ!

અવિનાશ—બહુ સરસ! કંઈક કહ્યું કે તરત બહુ સરસ! જરા વિચાર કરીને બોલને!

તીનકોડી—ઓ બાબા! આ તો પાછો ગુસ્સો કરે છે! આના કરતાં પેલો ડોસો સારો—એ ગુસ્સો નહોતો કરતો! (પ્રગટ) વિચાર કરી જોતાં મને લાગે છે કે પહેલાં લખ્યું હતું તે વધારે સારું હતું!

અવિનાશ—શાથી, કહે જોઉં! આમાં કયાં દોષ દેખાય છે?

તીનકોડી—ઓ બાબા! આમાં જો દોષ નહોતો તો પછી બાબુબા મને વિચાર કરવાનું કહ્યું શું કરવા? આ તો હું ભારે મુસીબતમાં આવી પડયો! (પ્રગટ) દોષ તો શું, અવિનાશબાબુ, આ વિચાર કરવા ગયો એ જ દોષ—ન વિચાર કરવા ગયો હોત તો કશોયે દોષ નહોતો એવું મને તો લાગે છે.

અવિનાશ—ઓહ, સમજ્યો!—તારું કહેવું એમ છે કે આગળ આવું પ્રેયસી સંબોધન વાપરવાથી લોકો કદાચ મનમાં કંઈ સમજી બેસે—

તીનકોડી—હાશ, બચી ગયો!—હા, હા, એવું! કદાચ અરસપરસ એને પ્રેયસી જ કહીને બોલાવે!

અવિનાશ—તો એનું કામ નથી—પહેલાં જે હતું તે જ—

તીનકોડી—એ જ મને પસંદ—

અવિનાશ—પણ જરા વિચાર તો કરી જો, એ જાણે કે—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તીનકોડી—ઓ બાબા ! પાછું વિચાર કરી જોવાનું કહે છે ! જુઓ અવિનાશબાબુ, નાનપણથી નથી મેં કોઈનો વિચાર કર્યો, કે નથી કોઈએ મારો વિચાર કર્યો ! મને એવી ટેવ જ પડેલી નથી ! એવા બીજા મારા શિક્ષણમાં ઘણા દોષો છે—

અવિનાશ—અરે તીનકોડી, તું જરા મોઢું બંધ રાખે તો સારૂં ! બસ, આખો વખત તારી ને તારી વાત ભસ્યા કરે છે ! મને જરા વિચાર તો કરવા દે !

તીનકોડી—કરો ને વિચાર ! પણ મને વિચાર કરવાનું શું કરવા કહો છો ? જરા બેસો, અવિનાશબાબુ ! હું કેદારબાબુને બોલાવી લાવું છું. તેમને મારા કરતાં સારૂં વિચાર કરતાં આવડે છે, અને વિચાર કરીને રસ્તા કાઢતાં યે આવડે છે !--(સ્વગત) મારે માટે એ ડોસો જ સારો છે ! (જાય છે.)

(થોડીવાર પછી કેદાર, વૈકુંઠ અને તીનકોડી આવે છે.)

વૈકુંઠ--અવિનાશ, કેદારબાબુની પાછી તને શી જરૂર પડી ? હું એમને મારૂં નવું પ્રકરણ વાંચી સંભળાવતો હતો--પણ તીનકોડી આવીને વળગ્યો, છોડે તો ને ? હાથપગ પકડીને ખેંચવા લાગ્યો—

અવિનાશ--મારું પેલું કામ હજી પૂરું થયું નથી ને, એટલે.

વૈકુંઠ (ગુસ્સે થઈને)—તારૂં કામ પૂરૂં થયું નથી, તો શું મારૂં પ્રકરણ પૂરૂં થઈ ગયું હતું ?

અવિનાશ--તે દાદા, એમને લઇ જાઓ ને--

કેદાર (વ્યાકુળ બનીને)—શું કહેવાય એ, અવિનાશ !—તારૂં એ કામ પણ બહુ જરૂરી છે—શું કહેવાય એ,—હવે મોડું કરવું પાલવે એમ નથી !

વૈકુંઠ—વાહ ! તમે શું કરવા એની ચિંતા કરો છો ! પોતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામની બાબતમાં કેદારબાબુને આવી રીતે હેરાન કરવા એ ઠીક નથી, અવિનાશ! તું આવું કરશે તો તેઓ અહીં આવવાનું જ બંધ કરશે!

તીનકોડી—એવો ભો ન રાખશો વૈકુંઠબાબુ! નહિ બોલાવો તોયે અમે બે આવશું, મારી કાઢશો તોયે પાછા આવશું—બધાને તો વહેમ છે કે મરી જઈશું તોયે અમે પાછા આવશું!

કેદાર—તીનકોડી! ફરી પાછો!

તીનકોડી—ભાઈ! પહેલેથી કહી રાખવું સારું!—નહિ તો છેવટે એ લોકો આપણે માટે શું ધારે! (ઇશાન આવે છે.)

ઈશાન (અવિનાશ અને કેદારની સામે જોઇ)—બાબુ, તમારાં બેઉના ભાણાં કાઢ્યાં છે!

તીનકોડી—અને મને ટીકો! હાસ્તો, જનમતાં જ સગી મા જેને ટીકો બતાવીને ગઈ, તેને દ્રાસ્તો બીજું શું કરે! પણ દાદા, તીનકોડી તમારો ભાગ પાડયા વગર ખાતો નથી!

કેદાર—તીનકોડી! ફરી પાછો!

તીનકડી—તો જા ભાઈ, ઝટપટ ખાઈ આવ! મોડું કરીશ તો મારો લોભ વધી જશે—અને થશે કે તું છત્રીસ ભોજન જમ્યો હોઈશ!

વૈકુંઠ—આ શું બોલ્યો, તીનકોડી! તું ખાધા વગર જાય? એ તે કંઈ બને! ઈશાન!

ઇશાન—એ હું ન જાણું! હું જાઉં છું! (જાય છે)

અવિનાશ—ચાલને તીનકોડી, એ તો બધું થઇ રહેશે!

તીનકોડી—ખેંચાખેંચ કરવાની જરૂર શી છે! બાપ આગળ વરો! ખાવાના રસ્તાની વૈકુંઠ બાબુને ખબર છે—પેલે દિવસ મને તેની ખાતરી થઈ છે. (તીનકોડી અને વૈકુંઠ જાય છે)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવિનાશ—તો પેલી લીટી—

કેદાર—શું કહેવાય એ, ખાધા પછી કરીશું એનું !

દૃશ્ય ત્રીજું

કેદાર—સાળીનું લગન તો નિર્વિઘ્ને પતી ગયું. પરંતુ વૈકુંઠ છે ત્યાં લગી અહીં રહેવામાં સુખ પડતું નથી. હેરાન તો ખૂબ કરૂં છું, પણ ડોસો જરાયે મચક આપતો નથી ! (વૈકુંઠ આવે છે.)

વૈકુંઠ—ઓહો કેદારબાબુ ! તમે હમણાંના સુકાઈ ગયેલા દેખાઓ છો ને કાંઈ ! માંદા તો નથી ને !

કેદાર—શું કહેવાય એ—ડાકતરે તમામ જાતનો માનસિક પરિશ્રમ લેવાની મના કરી છે—

વૈકુંઠ—અરેરે ! કેવી દુઃખની વાત ! તો તમે અહીં જ થોડા દિવસ આરામ લો.

કેદાર—એવું જ નક્કી કર્યું છે !

વૈકુંઠ—તો જુઓ—વેણીબાબુને—

કેદાર—વેણીબાબુ નહિ, તમે વિપિનબાબુની વાત કરતા લાગો છો—

વૈકુંઠ—હા, હા, વિપિનબાબુ જ—તેઓ નાની વહુમાના શું સગા થાય—

કેદાર—કાકા થાય—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈકુંઠ--કાકા જ થતા હશે. તે એમને મારા ઓરડામાં રાખ્યા છે--તે એમને--

કેદાર--ના, શું કહેવાય એ--એમની અગવડની ચિંતા ન કરશો--તેઓ મજામાં છે--

વૈકુંઠ--જાણો છો ને, કેદારબાબુ, હું એ ઓરડામાં મારૂં, લખવાનું કરૂં છું--

કેદાર--તે સારૂં, તમે લખજો--શું કહેવાય એ--તમે લખજો--તેમાં વિપિન બાબુને કશો જ વાંધો નથી.

વૈકુંઠ—ના, રે, વાંધો શાનો હોય, માણસ સરસ છે—પણ એમને એવી ટેવ છે કે પથારીમાં પડયાપડયા આખો દહાડો ગુણગુણ ગુણગુણ ગાયા કરે છે--એથી લખતી વખતે--

કેદાર--શું કહેવાય એ--એની વળી ફિકર શી? તમે એને બોલાવીને જ કહો દો ને--

વૈકુંઠ--ના, ના, ના, ના! છોને રહ્યા! ભદ્ર ગૃહસ્થ છે—

કેદાર--શું કહેવાય એ, તો હું જ હમણાં એને બોલાવી સારી પેઠ ઠપકો આપું છું--

વૈકુંઠ—ના, ના, કેદારબાબુ! એવું ન કરશો—લખતી વખતે સંગીત તો મને બહુ સારૂં લાગે છે, પણ હું એમ વિચાર કરતો હતો કે કોઈ બીજા ઓરડામાં વેણીબાબુ એકલા રહેતા હોય તો ખૂબ મોકળા મનથી ગાઈ શકે.

કેદાર--શું કહેવાય એ—એનું એથી ઊંધું છે. વિપિનબાબુને હમેશાં સાથે કોઈ જોઈએ છે--

વૈકુંઠ--મેં એ જોયું છે--ખૂબ મળતાવડો સ્વભાવ છે--કાં તો ગાયન, કાં તો વાતો, કરવાના જ!--હું એમની વાતો મન દઈને સાંભળું છું—પણ જુઓ કેદારબાબુ!—કશું મનમાં ન લાવશો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાઈ!--પણ મને બહુ ભારે આઘાત પહોંચ્યો છે--તમને એ કહ્યા વગર રહેવાતું નથી. ભાઈ! મારો પેલો 'સ્વરસૂત્રસાર' પોથો કોણે લીધો છે?

કેદાર—ક્યાં હતો કહો જોઉં!

વૈકુંઠ—એ તો તમે જાણો છો. એ ઓરડામાં પેલી અભરાઈની ઉપર હતો. આજકાલ આખો દિવસ એ ઓરડામાં લોકો આવજા કરે છે, હું કોઈને કશું કહી શકતો નથી—પણ અભરાઈ પરની જગાને ખાલીખમ જોઉં છું અને મને થાય છે કે મારી છાતીનું પાંજરું ખાલી પડી ગયું છે!

કેદાર— તો તમને--શું કહેવાય એ--ખુલ્લંખુલ્લા કહી દઉં——અવિનાશ તમારી લાયબ્રેરીમાંથી ચોપડીઓ ચોરી જાય છે!

વૈકુંઠ—એવું? એ તો આવી બધી ચોપડીઓ વાંચતો નથી!

કેદાર—વાંચતો નથી,—શું કહેવાય એ—વેચે છે!

વૈકુંઠ—વેચે છે?

કેદાર—નવો પ્રેમ છે—નવો શોખ છે—શું કહેવાય એ—ખરચો ખૂબ થાય છે. હું એને કહું છું: એવું—શું કહું તો સારું?—મહિનાના પગારમાંથી થોડું થોડું કાપી લઈ બાકીનું દાદાને આપવું જોઈએ! એવું કહે છે, શરમ આવે છે!

વૈકુંઠ—છોકરું છે! પ્રેમને પણ ઠેલી શકે નહિ, અને દાદાનું સન્માન પણ રાખવું જોઈએ!

કેદાર—શું કહેવાય એ—હું તમારો પોથો પાછો આણી આપું--

વૈકુંઠ—ભલે ગમે એટલું ખરચ થઈ જાય! હું જનમભરનો તમારો ઋણી થઈને રહીશ!

કેદાર (મનમાં)—બજારમાં તો એના ચાર પૈસા યે ઉપજ્યા નહિ—આ તો ઊલટા ફાવી ગયા—ધરમનો ધરમ, ને કમાણીની કમાણી! (જાય છે. અવિનાશ આવે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવિનાશ—દાદા !

વૈકુંઠ—શું છે ભાઇ, અવુ !

અવિનાશ—મારે થોડા રૂપિયાની જરૂર પડી છે—

વૈકુંઠ—તે એમાં શરમાવાનું શું છે, અવુ ! હું એમ કહું છું કે આજથી તારો પગાર તારી જ પાસે રાખને, ભાઈ ! હું હવે ઘરડો થયો—વખતે ખોઇ એસું કે ક્યાંક ભૂલી જાઉં—મારા મગજનું કંઇ ઠેકાણું છે !

અવિનાશ—આ વળી કેવી નવી વાત કરી, દાદા !

વૈકુંઠ—નવી વાત નથી, ભાઇ !—હવે તું પરણી કરીને સંસારી થયો—હું તો સંન્યાસી માણસ છું—

અવિનાશ—તમે પોતે થઇને તો, દાદા, મને પરણાવ્યો છે—એટલામાં જ જો હું પર થઇ ગયો હોઉં તો રહ્યું—રૂપિયાની વાત હવે હું નહિ કાઢું ! (જાય છે.)

વૈકુંઠ—અરે અવુ, ચિડાય છે શું કરવા—મારી વાત તો જરા સાંભળ—અરે, સાંભળ તો ખરો !—

(એટલામાં 'શાણી ! બીજાની ચિંતા કદીયે કરવી નહિ રે લોલ !' ગાતો ગાતો વિપિન આવે છે)

વૈકુંઠ—આ આવ્યા વેણીબાબુ—

વિપિન—મારું નામ વિપિનવિહારી છે.

વૈકુંઠ—હા, હા, વિપિનબાબુ ! આપની પથારીમાં પેલી ચોપડીઓ મૂકી રાખી છે તે તમે વાંચો છો ?

વિપિન—ના, વાંચતો નથી, વગાડું છું.

વૈકુંઠ—વગાડો છો ? તમને જો તબલા, મૃદંગ—

વિપિન—એ વગાડતાં મને નથી આવડતું—હું ચોપડીઓ વગાડું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છું. જુઓ વૈકુંઠબાબુ, હું તમને રોજ કહેવાનું કરું છું ને ભૂલી જાઉં છું—આપની એ મેજ અને ચોપડીઓના પેલા ઘોડા અહીંથી ખસેડવા પડશે—મારા દોસ્તો જ્યારે ત્યારે આવે છે, ને તેમને બેસાડવાની યે મને જગા મળતી નથી—

વૈકુંઠ—તો બીજો ઓરડો ક્યાં છે?—દખણાદા ઓરડામાં કેદારબાબુ છે,—દાક્તરે એમને આરામ લેવાનું કહ્યું છે—ઊગમણા ઓરડામાં કોણ કોણ રહે છે તેની મને પૂરી ખબર નથી—તો વેણી બાબુ—

વિપિન—વિપિનબાબુ કહો!

વૈકુંઠ—હા, હા, વિપિનબાબુ—તો હું એ બધું આમ એક તરફ ખસેડી લઉં તો પછી કંઈ અગવડ ખરી?

વિપિન—અગવડ તો ખરી જ તો—જગાની બહુ સંકડાશ પડે છે. મને પાછું જરા મોકળાશ ન હોય તો ફાવતું નથી. 'શાણી, બીજાની ચિંતા કદી યે કરવી નહિ રે લોલ! ના કરવી કદી રે લોલ!'

ઈશાન—(પ્રવેશ કરીને) આ ઓરડામાં વેણી બાબુને—

વિપિન—વિપિનબાબુને—

વૈકુંઠ—વિપિન બાબુને રહેવાની બહુ અગવડ પડે છે.

ઈશાન—અગવડ પડતી હોય તો પછી રહેવાની જરૂર શી છે? એમના બાપનું કોઈ ઘર આંગણું છે કે નહિ?

વૈકુંઠ—ઈશાન, મૂગો મર!

વિપિન—રાસ્કલ! જરા ડાચું સંભાળીને બોલ!

ઈશાન—જુઓ, મોંમાંથી ગાળ ન કાઢશો, કહું છું!

વૈકુંઠ—અરે ઈશાન, બસ—

વિપિન—હું તમારા આ ઓરડામાં મારા જોડાની ધૂળ પણ ખંખેરવાનો નથી—હું આ ચાલ્યો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈકુંઠ--ન જશો, વેણીભાણુ! હું પગે પડીને કહું છું, મને માફ કરો-- (વૈકુંઠને ધક્કો મારી વિપિન જતો રહે છે.)

વૈકુંઠ—ઇશેન, અરે! તેં આ શું કર્યું?—તું મને પણ ઘરમાં ટકવા નહિ દે એમ લાગે છે.

ઇશાન—હું નથી દેતો?

વૈકુંઠ—જો ઇશેન, તું જૂનો નોકર છે; તારું સાંભળી લેવાની અમને સૌને ટેવ પડી ગઇ છે--પણ આ લોકો નવા છે, એ લોકો શાના સહી લે? તારાથી જરા ઠંડા થઈને બોલાતું નથી?

ઇશાન—ઠંડો થાઉં કેવી રીતે? એમના રંગઢંગ જોઈને હું ઊભો ને ઊભો સળગી જાઉં છું!

વૈકુંઠ—ઇશેન, એ લોકો આપણા નવા સગા છે—એમને કોઇ વાતમાં ખોટું લાગે તો અવિનાશને દુઃખ થાય--એ મને કશું કહી શકશે નહિ, પણ એને--

ઇશાન--એ બધુંયે હું સમજું છું. એટલે તો નાની ઉંમરમાં નાના બાબુને પરણાવી દેવાનું કહ્યા કરતો હતો--બરાબર વખતે લગન થાય તો આ દશા ન આવે--

વૈકુંઠ--જા હવે બકવાટ ન કર, ઇશેન!--હવે જા--મને જરા ચારેગમનો વિચાર કરી જોવા દે!

ઇશાન--કરી જુઓને! પણ હું જે વાત કરવા આવ્યો હતો તે તો રહી ગઈ! આપણાં નાની વહુની કોઇ કાકી કે ફોઈ કે કોણ જાણે કોણ કોઇ ડોશી આવી છે તે દિદિ ઠાકરૂનને બહુ દુઃખ દે છે—મારાથી એ સહેવાતું નથી!

વૈકુંઠ--મારી નીરુમાને? એ તો મરતાને યે મર કહે એવી નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇશાન--એમની પાસે રાત ને દિવસ દાસીની પેઠે વૈતરું કરાવે છે--ઉપરથી પાછી ડોકરી તમારા નામે મહેણું માર્યા કરે છે કે તમે તમારા નાના ભાઇના પૈસે, નવાબ બની ફુલફટાક ફરો છો! રીસ તો એવી ચડે છે કે ડોકરીના મોંમાં દાંત હોય તો એકેએક તોડી પાડું!

વૈકુંઠ—નીરુ કંઈ બોલે છે કે નહિ?

ઇનાશ--જેવા બાપ એવી બેટી!--મોં ફૂલની પેઠે ચિમળાઇ જાય છે--પણ મોંમાંથી એક અક્ષર નીકળતો નથી--

વૈકુંઠ (થોડી વાર ચૂપ રહી)--એક કહેવત છે કે 'જે સહે તે સહે!'--

ઇશાન--કહેવત બહેવતમાં હું કાંઇ ન સમજું! હું તો જઇને સીધો નાના બાબુને--

વૈકુંઠ--ખબરદાર, ઇશેન! મારા સમ દઇને કહું છું--અવિનાશને તારે કશું જ કહેવાનું નથી!

ઇશાન--તો હાથ જોડીને બેસી રહું?

વૈકુંઠ--ના મેં એક રસ્તો વિચાર્યો છે? અહીં જગાની પણ બહુ સંકડાશ છે--એ લોકોને પણ બધાને બહુ અગવડ પડે છે એ હું જોઇ શકું છું--વળી અવિનાશ હવે ઘરસંસારી થયો—એને પૈસાટકાની જરૂર પડે! એના ઉપર ભાર લાદવાનું મને હવે મન નથી. હું અહીંથી જતો રહેવા માગું છું--

ઇશાન--એ કંઇ ખોટું નથી--પણ--

વૈકુંઠ--એમાં પણ બણ કાંઈ નહિ--ઇશેન! વખત પાકતાં તૈયાર થવું જ જોઇએ.

ઇશાન--તમારું લખવા વાંચવાનું શું થશે?

વૈકુંઠ (હસીને)--મારું લખવા વાંચવાનું? એમાં છે શું! બધા હસે છે તેની શું મને ખબર નથી, ઇશેન? એ બધું પડ્યું રહેશે. સંસારમાં લખવા વાંચવાની કોઇને કશી જરૂર નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈશાન—નાના બાબુને ખબર તો આપવી પડશે ને ?

વૈકુંઠ—તો એ જવા જ ન દે. 'જાઓ' એવું તો એની જીભે એ મને કહી શકવાનો નથી, ઇશેન ! એટલે કોઈને કહ્યા કર્યા વગર જ જવું જોઇશે—પછી એને કાગળ લખી નાખીશ. જાઉં, હવે જરા મારી નીરુને ભેગો થઈ આવું ! (બંને જાય છે. તીનકોડી અને કેદાર આવે છે.)

તીનકોડી—દાદા, તમે તો મને થાપ આપીને દવાખાનામાં ધકેલ્યો—પણ ત્યાંથી યે હું થાપ આપીને પાછો આવ્યો છું—કોઈ રીતે મર્યો નહિ !

કેદાર—આબાદ ટકી રહ્યો લાગે છે !

તીનકોડી—સારૂં થયું, દાદા, તમે કદી જોવા આવ્યા નહિ—

કેદાર—કેમ રે ?

તીનકોડી—એથી જમને ખાતરી થઈ ગઇ કે આ છોકરાનું દુનિયામાં કોઇ નથી—એટલે તિરસ્કારમાં ને તિરસ્કારમાં મને લઈ ગયા નહિ. ભાઈ, તને શું કહું, આ તીનકોડીના પેટમાં કેટલા પદાર્થો છે એ જોવા વાસ્તે મેડિકલ કોલેજના બધાયે છોકરાઓ હાથમાં છરી લઇને બેઠા હતા—એ જોઇને મને ખૂબ ગર્વ થતો ! હા, પણ દાદા, તમે તો અહીં બરાબર જમાવીને બેઠા છો !

કેદાર—જા, જા, ખાલી બકવાટ ન કર. જાણે છે, હવે આ મારા સગાનું ઘર છે !

તીનકોડી—બધું જાણું છું—મારાથી છાનું કશું નથી. પણ વૈકુંઠ ચાચા કેમ દેખાતા નથી ! એમને ધકેલી કાઢ્યા લાગે છે ! આ તારો દોષ છે ! કામ પત્યું કે—

કેદાર—તીનકોડી ! પાછો બોલ્યો ! કાન આમળું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તીનકોડી—લે આમળ! પણ સાચું બોલાવે તો કહેવું પડશે કે વૈકુંઠને જો તું છેતરીશ તો અધર્મ થશે—મારી સાથે ગમે તે કર—

કેદાર—છી! તું વળી આટલો ધરમ ક્યાં જઈને શીખી આવ્યો!

તીનકોડી—તું ગમે તેમ કહે—આટલા દિવસ હું તારી સાથે રહ્યો એ ભલે, પણ દુનિયામાં ધરમ જેવું યે કંઈ છે ખરું. જુઓ કેદારદા, હું દવાખાનામાં પડયો હતો ત્યારે આખો વખત મને એ ડોસો જ યાદ આવ્યા કરતો—પડયો પડયો હું વિચાર કરતો કે તીનકોડીની ગેરહાજરીમાં હવે ડોસાને કેદારના હાથમાંથી કોણ બચાવશે?

કેદાર—જો તીનકોડી! તું જો અહીં મને હેરાન કરવા આવશે તો—

તીનકોડી—ખાલી ડરો છો, દાદા! મને ફરી દવાખાનામાં નહિ મોકલવો પડે. અહીં તમે એકલા જ રાજ ભોગવજો! હું એ દિવસથી વધારે ક્યાંય ટકી શકતો નથી, અહીં પણ મારાથી નથી રહેવાવાનું!

કેદાર—તો પછી મને શું કરવા આજે છે?—એ દિવસ પહેલાં દીસતો રહે ને!

તીનકોડી—વૈકુંઠના પોથાનું પતે નહિ, ત્યાં લગી નહિ જવાય—તું એમને થાપ આપવાનો છે એની મને ખબર છે. એ જે કંઈ હોય તે સાંભળ્યા વગર મારો છૂટકો નથી.

કેદાર (મનમાં)—આ છોકરાને મારી ઝૂડીને કે ગાળ દઈને પણ ભગાડી શકાય એમ નથી.—અલ્યા તીનકોડી! તને ભૂખ લાગી છે?

તીનકોડી—શું કરવા યાદ કરાવે છે, ભાઈ?

કેદાર—ચાલ તને થોડા પૈસા આપું—બજારમાંથી કંઈ ખાવાનું લાવીને ખાઈ લેજે.

તીનકોડી—આ શું! તારામાં પણ ધરમજ્ઞાન આવ્યું! ઓચિંતાનું કંઈ થવાનું તો નથી ને! (બંને જાય છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(ઇશાન અને વૈકુંઠ આવે છે.)

વૈકુંઠ—મેં તો ધાર્યું 'તું કે ચોપડીઓ સાથે નહિ લઈ જાઉં—પણ એ સાંભળી મારી નીરૂ રડવા લાગી—એને થયું કે ઘડપણનાં રમકડાં હું ક્યાં નાખી દઈને જાઉં છું ! આ લે, ઇશેન !—ઇશેન !

ઇશાન—શું છે, બાપુ !

વૈકુંઠ—નાનાની ઉપર મોટાને જેવો પ્રેમ હોય છે, તેવો મોટાની ઉપર નાનાને હોતો નથી—ખરું ને, ઈશેન ?

ઈશાન—લાગે છે તો એવું !

વૈકુંઠ—મને નથી લાગતું કે મારા જવાથી અવુને બહુ લાગે !

ઇશાન—મને પણ નથી લાગતું—વળી—

વૈકુંઠ—હા, વળી એણે નવો ઘરસંસાર માંડ્યો છે—હવે સગાંવહાલાંની ખોટ નથી—ખરૂં કે નહિ, ઇશેન ?

ઇશાન—હું પણ એ જ કહેતો હતો.

વૈકુંઠ—નીરૂને માટે એનો જીવ કદાચ—નીરૂની ઉપર એને બહુ પ્રેમ છે; ખરૂંને, ઇશેન ?

ઇશાન—પહેલાં એવું લાગતું, પણ—

વૈકુંઠ—અવિનાશ શું આ બધું જાણે છે ?

ઇશાન—તો શું નથી જાણતા ? એ વચમાં ન હોય તો શું આ ડોકરીની આટલી હિંમત ચાલે—

વૈકુંઠ—જો ઇશેન, તારી વાત બહુ અસહ્ય બનતી જાય છે ! બે મીઠાં વેણ બનાવી કાઢીને પણ બોલતાં તને નથી આવડતું શું ? આટલાં વરસ મેં તેને પાળીપોષીને મોટો કર્યો છે,—એક દિવસ પણ આંખથી અળગો કર્યો નથી,—અને હું જતો રહું તો એને કશું નહિ લાગે—એવું તું જીભે બોલી શકે છે, બેટા હરામખોર ! એ શું જાણી જોઈને મારી નીરૂને દુઃખ દે છે ? પાજી મૂરખ ! તું એવું બોલે છે કે સાંભળીને છાતી ફાટી જાય છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

('શાણી! બીજાની ચિંતા કદીયે કરવી નહિ રે લોલ!' ગાતો ગાતો વિપિન આવી પહોંચે છે.)

વિપિન—મારા મનથી કે મને પાછો બોલાવશે. પણ નહિ બોલાવ્યો! હજી ડોસલો અહીંનો અહીં જ છે! વૈકુંઠબાબુ, મારો સરસામાન લેવા આવ્યો છું. મારો પેલો હુકો, અને પેલી કેન્વિસની બૅગ. ઈશાન, એકદમ મજૂરને બોલાવી લાવ!

વૈકુંઠ—આ શું કરો છો!—આપ અહીં જ રહો! હું હાથ જોડીને કહું છું કે મને માફ કરો, વેણીબાબુ!

વિપિન—વિપિનબાબુ કહો!

વૈકુંઠ—હા, હા, વિપિનબાબુ! તમે રહો—હું હમણાં જ ઓરડો ખાલી કરી આપું છું!

વિપિન—આ ચોપડીઓનું શું થશે?

વૈકુંઠ—બધું યે ખસેડી નાંખું છું. (ઘોડાઓ પરથી ચોપડીઓ જમીન પર ઉતારવા માંડે છે.)

ઇશાન—વિધવા પોતાના એકના એક પુત્રને સાચવે તેવી રીતે બાબુ આ ચોપડીઓને સાચવતા—પોતાને હાથે એની ધૂળ ઉડાડતા—આજે પોતે જ એને ધૂળમાં નાખી રહ્યા છે! (આંસુ લૂછે છે.)

વિપિન—કેદારના ઓરડામાં અફીણની ડબી ભૂલી આવ્યો છું—લઇ આવું! 'શાણી! બીજાની ચિંતા કદીયે કરવી નહિ રે લોલ!'

(જાય છે.)

તીનકોડી (આવીને)—આ રહ્યા, વૈકુંઠબાબુ! મજામાંને?

વૈકુંઠ—કેમ ભાઇ, તું મજામાં છે? ઘણે દિવસે દેખાયો!

તીનકોડી—એમાં ગભરાવાનું શું છે, વૈકુંઠબાબુ! હવે ઘણા દિવસ જોશો. તમારા હાથમાં કબજે પડયો છું, હવે તમારો પોથો કાઢો!

વૈકુંઠ—એ બધું હવે છોડી દીધું, તીનકોડી!—તું હવે બેફિકર અહીં રહી શકશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તીનકોડી--તો હવે નથી લખવાના ?

વૈકુંઠ—ના, એ બધા ખ્યાલો છોડી દીધા છે.

તીનકોડી—છોડી દીધા છે સાચું કહો છો ?

વૈકુંઠ—હા, છોડી દીધા છે.

તીનકોડી--હાશ ! બચી ગયો ! તો હું છૂટો છું---જાઉં ને ?

વૈકુંઠ--ક્યાં જઇશ, બાપુ ?

તીનકડી--કમનસીબ જ્યાં લઇ જશે ત્યાં ! મારા મનથી કે હજી વાર છે--પોથો હજી ઘણો બાકી છે--સાંભળ્યા પછી જવાશે--ઠીક, તો પ્રણામ કરૂં છું.

વૈકુંઠ—આવજે ભાઇ, ભગવાન તારૂં ભલું કરે !

તીનકોડી--ઊંહું ! કંઇક ગોટાળો થયો છે—બરાબર સમજમાં નથી આવતુ ! ભાઇ ઇશેન, ઘણે દિવસે આવું છું, અને તું પણ મને માર માર કરતો આવ્યો નહિ—તમારી મને ચિંતા થાય છે.

અવિનાશ (આવીને)--દાદા, કોણ જાણે ક્યાંથી તમે આટલાં બધાં માણસોને ભેગાં કર્યાં છે--ઘરમાં કે બહાર ક્યાંય ઘડી નિરાતે શ્વાસ લેવા દીધો નહિ !

વૈકુંઠ—એ બધાં શું મારાં માણસો છે, અવુ ? એ તો બધાં તારાં--

અવિનાશ--મારાં શાનાં ! હું તો કોઇને ઓળખતો નથી ! બધાં કેદારનાં સગાં છે--અને તમે જ તો બધાંને રાખ્યાં છે ! એટલે તો હું કોઇને કશું બોલી શકતો નથી. તે, તમને ફાવતું હોય તો રહો એમની સાથે, હું તો આ ઘર છોડીને જાઉં છું, દાદા !

વૈકુંઠ—મેં પણ જવાનુંજ નક્કી કર્યું હતું—

તીનકોડી—એના કરતાં એ લોકો જ જાય તો સારૂં નહિ ? તમે બે ય જણ જતા રહો, તો પછી એમની ખાતરબરદાસ્ત કોણ કરશે ?

અવિનાશ--ઘરમાં કોઇ ડોશી આવી છે, એ એવી ઝગડાખોર છે કે એકે દાસીને ટકવા દેતી નથી—જેમ તેમ કરી એ સહી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લીધું--પણ આજે તો મેં મારી સગી આંખે જોયું, એ નારુના શરીર ઉપર હાથ ઉપાડતી હતી--પછી મારાથી ન રહેવાયું--હમણાં જ એને તગડી મૂકીને ઊભો ચાલ્યો આવું છું !

ઈશાન--ઘણું જીવો, નાના બાબુ !--ઘણું જીવો !

વૈકુંઠ--અવિનાશ, એ તો નાની વહુનાં સગાં થાય છે--એમને--

તીનકડી--સગાં નથી, સગાં નથી, એ ડોશી તો કેદારની ફઈ છે. એને પરણ્યા પછી કેદારના કુઆ ફાટી પડયા--વિધવા થઈને ભાઈને ઘેર આવી રહી તો ભાઈ પણ મરી પરવાર્યો; હવે કેદારે પોતાનો જીવ બચાવવા એને તમારા ઘરમાં ઘુસાડી છે !

અવિનાશ--દાદા, તમારી આ ચોપડીઓ નીચે કેમ ઉતારો છો ? તમારી મેજ ક્યાં ગઈ ?

ઈશાન--આ ઓરડામાં જે બાબુ રહે છે તેમને આ ચોપડીઓને લીધે બહુ અગવડ પડે છે, તેથી તેમણે મોટા બાબુને નોટિસ આપી છે--

અવિનાશ--શું ! દાદાએ ઓરડો ખાલી કરવાનો ?

વિપિન--' શાણી ! બીજાની ચિંતા કદી યે કરવી નહિ રે લોલ !'--

અવિનાશ (એકદમ સામો ધસીને)--નીકળ, નીકળ, નીકળ કહું છુ. નીકળ અહીંથી--અબી નીકલ--

વૈકુંઠ--અરે, બસ બસ, બસ ! આ શું કરે છે ?--વેણીબાબુનું--

વિપિન--વિપિનબાબુ કહો !

વૈકુંઠ--હા, વિપિનબાબુનું અપમાન ન કર !--

તીનકોડી--કેદારદાને બોલાવી લાવું--આ તમાશો જોવા જેવો છે.

(ઈશાને વિપિનને ધક્કો મારી બહાર કાઢી મૂકયો.)

વિપિન--ઈશાન, કોઈ મજૂર બોલાવી લાવ--મારો હુકો અને કેમ્બિસની બેગ-- (જાય છે.)

વૈકુંઠ--ઈશાન, હરામ જાદા !--ભદ્ર આદમીને તું--તને હવે--'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈશાન—આજે મને ગાળ દો, કે પકડીને પીટો, હું કશું બોલવાનો નથી—મારો જીવ બહુ ખુશ થયો છે.

(કેદાર ને તીનકોડી આવે છે.)

કેદાર—શું કહેવાય એ, અવિનાશ, તેં મને બોલાવ્યો ?

અવિનાશ—હા—તારી ચિતા તૈયાર થઈ ગઇ છે—હવે તને ઘરમાંથી કાઢવાનો છે !

કેદાર—તારી મશ્કરી બીજાઓની મશ્કરી કરતાં—શું કહેવાય એ—જરા કડક હોય છે, અવિનાશ !

વૈકુંઠ—અરે, અવિનાશ, શાંત પડ !—કેદારબાબુ, અવિનાશની ઉંમરનો દોષ છે—આપનાં સગાંવહાલાંની સાથે એને બરાબર—

અવિનાશ—બનતું નહોતું ! એટલે એણે એમને સૌને હાથ પકડીને ઘરમાંથી બહાર ધકેલી કાઢયાં છે—

તીનકોડી—એટલામાં પાછાં તેઓ દરવાજામાં ઢૂકયાં છે—ખબરદાર રહેજો—

અવિનાશ—હવે તારે પણ એમને રસ્તે—

તીનકોડી—એમને દૂસરો રસ્તો દેખાડજો, બધાંને એક ઠેકાણે ભેગાં ન થવા દેજો—

કેદાર—એવું—શું કહેવાય એ—ત્યારે તો અમારી બાબતમાં કરતલને બદલે પદતલ નક્કી થયું—

અવિનાશ—હા—જેની જેવી લાયકાત—

કેદાર—ઇશેન, તો કોઈ સારી જોઇને સેકંડ ક્લાસ ગાડી લઈ આવ તો !

તીનકોડી—મારા મનથી કે હવે એકલા નીકળવું પડશે—પણ છેવટે દાદાનો સંગાથ થયો ખરો ! હું હમેશાં જોતો આવ્યો છું. કેદારદા, છેલ્લી ઘડીએ તમે પકડાઇ ગયા વગર રહેતા નથી—હું પહેલેથી જ મારી જાતને પકડાવી દઉં છું—એટલે મને પછીની કાંઈ ચિન્તા રહેતી નથી !

કેદાર—તીનકોડી ! ફરી પાછો—

વૈકુંઠ—કેદાર બાબુ, હમણાં ને હમણાં શું કરવા જાઓ છો ? આવોને, કંઇક નાસ્તો કરતા જાઓ—

તીનકોડી—એ સરસ કહ્યું, અમને ઉતાવળ નથી !

વૈકુંઠ—ઈશન !

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારાં પ્રકાશનો

રાજકારણ

ચલો દિલ્હી	સોપાન	૫-૪-૦
મહાસભાના મહારથીઓ ભાગ ૧-૨-૩ સાથે	મધુકર રાંદેરિયા	૫-૦-૦
અગ્નિપરીક્ષાને અંતે	સોપાન	૩-૮-૦
સુભાષબાબુના લેખો અને પ્રવચનો	,,	૩-૦-૦
આસામ	,,	૦-૮-૦
સરહદ	,,	૦-૮-૦
સિંધ	,,	૦-૮-૦
પાકીસ્તાનના પાંચ પ્રાંતો	,,	૬-૦-૦

ચિંતન

પ્રેમ અને પુરુષાર્થ	સોપાન	૭-૮-૦
લગ્ન એક સમસ્યા	,,	૨-૮-૦
લગ્ન સાધના	,,	૨-૮-૦
જાતીય રોગો	સત્યકામ	૧-૬-૦
પ્રણયસૃષ્ટિનાં પાત્રો	ભો. ગાંધી	૩-૦-૦

પ્રકીર્ણ

કળીઓ અને કુસુમો	વૈશંપાયન	૧-૮-૦
સાંદીપનિનાં રેખાચિત્રો	રમણિક અરાલવાળા	૨-૮-૦
આરામ ખુરશીએથી	કૃ. મહેતા	૩-૪-૦
ગોમતીચક્ર	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૨-૪-૦

બાળોપયોગી

ભગવાનની ભેટ	૦-૧૦-૦
પ્રેમમૂર્તિ કસ્તુરબા	૦-૬-૦
પલ્લવી	૦-૧૦-૦
વનવગડાની વાતો	૦-૯-૦
રસપોળી	૦-૬-૦
બાલ ગુંજાર	૦-૫-૦
પંદર દિવસનો પ્રવાસ	૦-૧૦-૦

મેળવવાનું મુખ્ય સ્થળ

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, કાલબાદેવી રોડ, . . . મુંબઈ ૨

ગાંધી રોડ, ... અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરેક ઘર અને લાયબ્રેરીની શોભારૂપ

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં

નવાં પ્રાણવાન પ્રકાશનો

અનુવાદક : રમણલાલ સોની

ગોરા : ભા ૧–૨ બન્ને ભાગની કિં. રૂ. ૯–૮–૦
કવિવર ટાગોરની જગત સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલી અદ્વિતીય મહાન નવલકથા. કેવળ કવિવરની પ્રતિભા જ આવી અપૂર્વ કૃતિ સર્જી શકે.

ચિરકુમાર સભા : કિં. રૂ. ૪–૦–૦
ચિરકુમાર સભા એ કવિવાર રવીન્દ્રનાથની હાસ્ય-પરિહાસથી છલકાતી રસભરપૂર નવલકથા છે. બંગાળી ભાષામાં હાસ્યનું આવું બીજું કોઈ પુસ્તક નથી.

ગિરિબાલા : કિં. રૂ. ૪–૮–૦
કલા, કલ્પના અને કવિતાથી ગૂંથાએલી માનવજીવનમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રેરતી આ વાર્તાઓ આદીથી અંત સુધી અનેકરંગથી વાંચકના હૃદયને સ્પર્શી જાય છે.

વરમાળા : કિં. રૂ. ૪–૦–૦
કવિત્વભરી કલ્પનાથી રંગાએલ વાર્તાઓનો આ પ્રમાણિક અનુવાદ છે.

ટાગોરની ટચૂકડી બાલવાર્તા : કિં. રૂ. ૨–૪–૦
પશુ, પંખી, નદી, સરોવર અને આકાશ તારાઓની આ સુંદર વાર્તો નાના નાના મીઠા મીઠા શબ્દોમાં બાળકો વાંચતાં મુગ્ધ બને એવી છે.

હાસ્યકૌતુક–વ્યંગકૌતુક : કિં. રૂ. ૩–૦–૦
ચિરકુમાર સભા પછી કવિવરની હાસ્ય-પરિહાસની છોળો ઉડાવતી આ બીજી કૃતિ છે. એનું હાસ્ય શરદ ઋતુની સવારનો તડકો ન હોય એમ વાંચનારને લાગે છે.

સાતે પુસ્તકના આખા સેટની કિંમત રૂ. ૨૫–૦–૦

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, કાલબાદેવી રોડ, ... મુંબઈ ૨.
ગાંધી રોડ, ... અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar